

ЎЕМЛЕ ТЎЛЎ ФОНЕТИКАСИ

“ЎЗБЕКИСТОН”

19-44

Т.А. НУРМАТОВ, Б. М. ХУСАНХЎЖАЕВ,
Э. Х. ЖЎРАЕВ, Т. ОЧИЛОВ

НЕМИС ТИЛИ ФОНЕТИКАСИ

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус
таълим вазирлиги олий ўқув юртларининг талабалари
учун ўқув қўлланма сифатида тавсия этган*

ТОШКЕНТ — “ЎЗБЕКИСТОН” — 2002

БИБЛИОТЕКА
ТГПМ

336401

81.2 Нем-1

Н 44

Тақризчилар: Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси М. Қош-
гарий номидаги Тиллар институти чет тиллар кафедрасининг илмий ходими, филология фанлари номзоди,
доцент Н. С. РАҲИМОВА;
Иқтисодиёт ва дипломатия университетининг катта ўқитувчиси Ш. А. ЖАМОЛОВА.

Қўлланма Жаҳон тиллари университети ва Андижон Давлат тиллар педагогика институти услубий кенгашларида муҳокама қилинган ва маъқулланган.

ISBN 5-640-02772-8

Н 4602020103-6 2002
М 351 (04) 2002

© “ЎЗБЕКИСТОН” нашриёти, 2002 й.

Сўз боши

Ўзбекистон Республикасининг жаҳон миқёсида обрў-эътибори ортиб, унинг бошқа мамлакатлар билан сиёсий, иқтисодий, илмий, маданий алоқалари кундан-кунга кенгайиб бораётганлиги чет тилларни ўрганишга бўлган талабни ҳам тобора кучайтирмоқда. Иқтисодиётда амалга оширилаётган ислохотлар, хорижий давлатлар билан дипломатик, савдо-сотиқ, сайёҳлик ва маданий алоқаларнинг ривожланиши халқ хўжалигининг ҳар қандай соҳасида банд бўлган кишидан ҳеч бўлмаганда 1—2 чет тилни билишини тақозо этмоқда.

Мазкур қўлланма республика университетлари, педагогика институтлари чет тиллар факультетларининг I—II курс талабаларига мўлжалланган. Ундан чет тилига қизиқувчилар ҳам фойдаланишлари мумкин.

Республикамизда бозор иқтисодиётига ўтилиши, хорижий мамлакатлар билан ҳамкорликда қўшма корхоналар, фирмалар, савдо ярмаркаларининг кенг миқёсда ташкил этилиши ва тижорат ишларининг йўлга қўйилиши, тадбиркор ва ишбилармонларимизнинг хорижга тез-тез бориб туришлари ҳам чет тилларни билиш билан боғлиқлиги ҳеч кимга сир эмас.

Маълумки, чет тилни яхши билиш учун шу тилнинг лексик, грамматик ҳамда фонетик тизимларини пухта ўрганиб олиш лозим бўлади.

Мазкур “Немис тили фонетикаси” қўлланмаси ана шу мақсадда яратилган бўлиб, унда шу тилни ўрганувчиларга қулайлик яратиш ниятида немис ва ўзбек тиллари фонетикасидаги ўхшашликлар, ўзига хос фарқлар ва фонетик ҳодисалар қиёслаб баён қилинади. Қўлланмадан ўрин олган унли ва ундош товушлар, бўғин, интонация, ургу ва бошқа мавзуларга оид материаллар олий ўқув юртларининг амалдаги дастури талабларига мувофиқ тарзда тур-

ли маълумотлар ва матнлар орқали таҳлил қилиб ёритилган. Китобдаги маъзуларни пухта ўзлаштиришда таълимнинг техникавий воситаларидан фойдаланиш ҳам назарда тутилган.

Қўлланма қўлёзмасини ўқиб чиқиб унинг ўқув сифатини яхшилашга, ўзининг қимматли маслаҳатлари билан яқиндан ёрдам берган Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси М. Кошғарий номидаги Тиллар институти чет тиллар кафедрасининг илмий ходими, филология фанлари номзоди, доцент Н. С. Раҳимовага, Мирзо Улуғбек номидаги Тошкент давлат университети профессори, филология фанлари доктори Н. Авазбоевга, шу университет доценти, филология фанлари номзоди Д. Ф. Рашидоваларга муаллифлар чуқур миннатдорчилик билдирдилар.

Муаллифлар

КИРИШ

Тил ижтимоий ҳодиса бўлиб, у кишилар ўртасидаги алоқа воситаси ҳисобланади. Тилнинг келиб чиқиши, тараққиёти, тузилиши, таркибий қисмларининг ўзаро муносабати масалаларини тилшунослик фани ўрганади. Дунёда тилларнинг ўзига хос тарихи, тақдири, жамият ҳаётида тутган ўрни бўлиб, улар келиб чиқиши, бошқа тилларга ўхшашлиги, ижтимоий моҳияти, ёзувга эга ёки эга эмаслиги ва унда сўзлашувчиларнинг сони каби белгилари билан бир-бирларидан фарқланади. Ана шундай тиллардан бўлмиш ўзбек тили бошқа туркий тиллар билан бир қаторда араб ва форс тиллари билан яқиндан муносабатда бўлиб келган. Марказий Осиё рус истилочилари томонидан босиб олингач, айниқса, 1917 йилги Октябрь тўнтарышидан сўнг ўзбек тилига рус тилидан, рус тили орқали Европа тилларидан кўплаб сўзлар кириб кела бошлади.

Ўзбек тили туркий тиллар оиласига кирганлиги учун, у шу тиллар оиласига мансуб турк, озарбайжон, қозоқ, туркман, қирғиз, олтой, кўмиқ, қорачой, болқар, қарим, гагауз каби тиллар билан фонетик, лексик, грамматик жиҳатдан бир қанча ўхшашликларга эга, масалан:

Тиллар					
озарбайжон	турк	туркман	тува	татар	ўзбек
даш	таш	даш	даш	таш	тош
дар	дар	дар	тар	тар	тор
дон	дон	дон	тон	тун	тўн

Мисолдан кўриниб турибдики, бир тил оиласига кирадиган тилларнинг фонетик, лексик ва грамматик ху-

сусиятларини таққослаб ўрганиш ҳар хил оилага мансуб бўлган тилларни қиёслаб ўрганишга қараганда анча осон.

Мазкур қўлланмада сўз юритилаётган немис тили Германия, Австрия, Швейцария, Люксембург, Лихтенштейн каби давлатларда давлат тили ҳисобланади. Бундан ташқари дунёнинг бошқа мамлакатларида ҳам немис миллигига мансуб кишилар истиқомат қиладилар.

Немис тили ҳинд-европа тиллари оиласининг герман тиллари гуруҳига киради. У ўзига хос хусусиятлари билан ўзбек тилидан кескин фарқ қилади. Шу сабабли немис тилининг фонетик, лексик, грамматик хусусиятларини ўзбек тилининг фонетик, лексик ва грамматик хусусиятлари билан таққослашга, ҳеч бўлмаганда немис тилини қисқача таърифлаб ўтишга тўғри келади. Шунинг учун ҳам немис тилини ўқитишда ўқитувчидан ҳар иккала тилни ҳар жиҳатдан яхши билиш талаб қилинади. Бундан ташқари, ўқитувчи немис тилининг намунали талаффузини ҳам яхши ўзлаштирган бўлиши билан бирга талаффуз нормаларининг ҳозирги замон немис адабий тили ривожланиши даражасидаги ўзгаришларидан ҳам хабардор бўлиши керак.

Ўқитувчи дарсда немис тилига қисқача таъриф берар экан, уни ҳинд-европа тилларининг герман тиллар гуруҳига мансублигини тушунтиришда қуйидаги мисолдан фойдаланиши мумкин. Немис тилининг бошқа герман тилларига яқинлигини, энг аввало, турли тиллардаги сўзларнинг фонетик ва лексик жиҳатдан бир-бирларига қисман ўхшашлигида кўриш мумкин, масалан:

Тиллар				
немис	инглиз	дания	швед	голланд
treibe	drive	driver	driver	drijf
liege	lie	ligger	ligger	lig

Юқорида келтирилган немис, инглиз, дания, швед, голланд тилларидаги сўзларнинг ёзилиши, айтилиши, англаган маъноларидаги яқинлик шу тилларнинг қардош

тиллар эканлигидан далолат беради. Тилларнинг кенг доирада қиёсланиши орқали ўқитувчи немис тили ўқитишда талабаларни икки тиллилик доирасида кўп тиллилик (полиглот) доирасига олиб чиқади.

Немис тилини ўқитиш талабаларнинг она тилиси бўлган ўзбек тилининг фонологик, морфологик, синтактик ва лексик тизимини илмий ўрганилишини ҳамда асосий типологик хусусиятларини очиб беришни тақозо қилади, шунинг учун ҳам ўрганилаётган немис тилининг ўзбек тили билан таққослаб ўрганилиши, уларнинг айрим тил бирликларини типологик таърифлаш мақсадга мувофиқдир.

Кўпгина кузатувлар ва тажрибалар шуни кўрсатадики, ўқувчиларнинг она тилидан олган билим ва кўникмалари немис тилини ўргатишда икки хил таъсир кўрсатади: 1) агар ҳар икки тилнинг баъзи фонетик, лексик ва грамматик хусусиятлари ўхшаш бўлса, немис тилининг шу ўхшаш хусусиятларини талабалар тез ва осон ўрганиб оладилар; 2) агар ҳар икки тилнинг фонетик, лексик, грамматик хусусиятлари ўхшаш бўлмаса, баъзи ҳолларда бу талабаларнинг умумий хатоликларга йўл қўйишларига олиб келади. Шунинг учун ҳам немис тили ўқитувчиси ўрганилаётган тил ҳамда ўзбек тилининг фонетикасини яхши билиши керак. Ана шундагина у немис тилини ўрганиш жараёнида ўқувчиларнинг аксарияти йўл қўядиган хатоликларнинг олдини олишга ва хатоларни бартараф қилишга тез орада муваффақ бўлиши мумкин.

ФОНЕТИКАНИНГ МАВЗУСИ ВА УНИНГ ВАЗИФАЛАРИ

Фонетика грекча сўз бўлиб, “**phone**” (“товушлар тўғрисидаги фан”) сўзидан келиб чиққан. Фонетика нутқ фаолиятининг барча томонларини — гапириш, эшитиш, ёзиш, ўқиш ва талаффуз қилишни қамраб олади. Шу сабабли чет тилини ўрганиш аввало унинг нутқ товушлари, бўғини, урғу ва интонация каби фонетик жиҳатларини яхши ўзлаштиришдан бошланади. Нутқ аппарати, нутқ товушларининг ўзгариш қонуниятлари, уларнинг нутқ жараёнидаги вазифалари ҳам фонетиканинг мавзуси ҳисобланади. Р. Раск, Я. Грим, Э. Сиверс, Т. Зибс ва О. Эссен, У. Штетцер, Г. Г. Венглер, Л. Р. Зиндер, О. Х. Цахер, О. А. Норк, Э. Ц. Лисенко, Л. П. Блохина, Ф. Е. Вейсалов, Г. Байтерекова, Р. В. Миловидова каби олимлар томонидан чуқур таҳлил қилиб берилган.

Фонетикада энг аввало нутқ органларининг нутқ товушларини ҳосил қилишдаги иштироки, яъни нутқ товушларининг артикуляция томони ўрганилади. Бу услуб ҳозир ҳам тил товушларини ўрганишда кенг қўлланиб келинмоқда.

Нутқ товушларининг физик-акустик томони кейинроқ ўрганилди. Бунда турли техника воситалари ёрдамида нутқ товушларининг баландлиги, чўзиқ ёки қисқалиги, жарангли ёки жарангсизлиги аниқланган. Нутқ интонациясини ўрганиш билан эса жумлаларнинг қандай оҳангда айтилиши таҳлил қилинган. Нутқ товушларининг маъно фарқлаш хусусиятини фонетиканинг ажралмас қисми бўлган фонология ўрганади. Фонологияга Бодуэн де Куртенэ, Л. В. Шчерба, Н. С. Трубецкойлар асос солган. Фонология фонетиканинг бир шохобчаси бўлиб, у тил товушларининг сўз формаси ва маъносини ўзгартиришини ҳамда нутқ жараёнида қўлланишини ўрганади.

Фан ва техника тараққиёти нутқ товушларини чуқур-роқ ўрганишда турли техник воситалардан фойдаланиш имконини берди ва бу ўз навбатида аср бошида экспериментал фонетикани вужудга келтирди. Экспериментал фонетиканинг ривожда академик Л. В. Щербанинг хизматлари катта бўлди. В. А. Артемов, Л. Р. Зиндер, Л. В. Бондарко, Т. А. Ахматов, У. Ш. Байчура, З. Н. Жанашидзе, Н. И. Жинкин, Л. В. Златоустова, З. Х. Таги-зада каби олимлар турли тиллардаги нутқ товушларининг акустик хусусиятларини ўрганиб экспериментал фонетикага катта ҳисса қўшдилар. Улар нутқ бирликларини ўрганишда рентгенография, осциллография, спектрография, интонография, кинога олиш каби усулларни тилшуносликда кенг қўлладилар ва такомиллаштирдилар. Натижада нутқ товушларининг артикуляцияси, акустик хусусиятлари ва уларнинг нутқ жараёнидаги ўзгаришларини янада аниқ-роқ таснифлашга эришдилар. Унли ва ундош товушлар, сўз ва сўз бирикмалари, жумлалар талаффузидаги жадаллик, товушларнинг чўзиқ-қисқалиги, баланд-пастлиги децибел (дБ), миллисекунд м/сек, Герц (Гц) каби бирликларда белгиланиши тилшуносликни физика, математика, информатика каби аниқ фанларга яқинлаштирди.

Фонетика фанининг аҳамияти

Фонетика фанининг аҳамияти тил товушларининг нутқ жараёнида тутган ўрни билан аниқланади. Тил алоқа воситаси сифатида хизмат қилар экан, ундаги лексик, грамматик, стилистик маънолар товушлар орқали ифодаланади. Сўзда ҳарфлар тартибининг ўзгартирилиши ёки бирор товушнинг хато талаффуз этилиши сўзнинг лексик маъносини, грамматик шаклини ўзгартириб юбориши мумкин. Масалан:

Немис тилида:

Vater, Mutter, Kind
Erde, Wasser, Baum
Mond, Stern, Tag

Ўзбек тилида:

ота, она, бола
ер, сув, дарахт
ой, юлдуз, кун

Sommer, Herbst, wir
Garten, Berg
Baum, Bäume

ёз, куз, биз
боғ, тоғ
дарахт, дарахтлар

Демак, **фонетика** сўзларнинг таркибий қисмларидан бири бўлган тил товушларининг ўзгариши билан уларнинг грамматик формалари ҳам ўзгариб кетишини ўрганадиган муҳим фанлардан биридир.

Фонетикани ўрганиш тўғри ёзиш (орфография)ни, тўғри талаффуз (орфоэпия)ни яхши ўзлаштиришга, адабий талаффуз билан шеваларга хос талаффуз ўртасидаги фарқни аниқлашга ёрдам беради.

Немис тили фонетикаси ҳам ўз навбатида *умумий фонетика, тарихий фонетика, қиёсий фонетика, амалий фонетика, экспериментал фонетика* каби қисмларга ажралади. **Умумий фонетика** қардош ёки қардош бўлмаган/икки ёки ундан ортиқ тилларнинг фонетик тизимини ўрганади ва олинган натижаларни умумлаштиради. **Тарихий фонетика** маълум бир тил, масалан, немис тилининг товушлар тизимидаги ўзгаришларини тилнинг пайдо бўлган вақтидан бошлаб то ҳозирги кунгача бўлган даврга боғлаб ўрганади. **Қиёсий фонетика** бир қанча қардош тилларнинг ёки диалект ва шеваларнинг товушлар тизимини ҳамда бошқа фонетик хусусиятларини қиёслаш асосида ўрганади. **Амалий фонетика** аниқ бир тил, масалан, немис тили фонетикасининг нутқ жараёнида ўзгаришини, шу тил ривожланишининг ҳозирги босқичига боғлаган ҳолда ўрганади. **Амалий фонетикани** ўрнаётган талаба — нутқ органлари ҳаракатини бошқаришни, товушларни фақат алоҳида ҳолатда эмас, балки сўзлар таркибида ҳам қойидага мувофиқ талаффуз қилишни; сўз, жумла ва гапларни талаб қилинадиган тезликда, интонацияда, синтагмаларга бўлиб ўқишни ва шу кабиларни яхши ўзлаштириб олиши керак. **Экспериментал фонетика** нутқ товушларини махсус техника воситалари ёрдамида ўрганади. Бунда нутқ товушлари талаффузидаги махсус техника воситаларисиз кўриб ва ўлчаб бўлмайдиган хусусиятлари ўрганилади.

Нутқ товушларининг хусусиятлари

Нутқ товушлари физиологик, акустик ва ижтимоий — маъно фарқловчи хусусиятларга эга. Нутқ товушларининг физиологик ва акустик хусусиятлари — моддий, яъни талаффуз, эшитилиш жиҳатини, ижтимоий хусусияти эса товушларнинг тилда бажарадиган вазифасини ифодалайди. Машҳур тилшунос олим С. И. Бернштейн нутқ товушлари тузилишининг моддий (физиологик, акустик) хусусиятлари ва ижтимоий — маъно фарқлаш хусусиятлари нуқтаи назаридан ўрганиш лозимлигини таъкидлаб, биринчи хусусиятни антропофоника, иккинчисини — фонология деб атаган¹.

Фонология нутқ товушларини бир-биридан фарқлайдиган белгиларни, нутқ товушларининг маъно фарқлаш хусусиятларини ва сўзда маълум бўғинларда учрашини, бошқа товушлар билан биргаликда товушлар занжирини ҳосил қила олиш ёки ташкил қила олмаслигини ўрганади. Н. А. Баскаков, А. С. Содиқов, А. А. Абдуазизов²ларнинг ёзишича, фонема артикуляцион ва акустик белгиларнинг йиғиндисига тўғри келади ва бу белгилар биринчи навбатда нутқ товушининг сўз маъносини фарқлаш учун хизмат қилади. Буни қуйидаги мисолларда кўриш мумкин:

Немис тилида:

Land-Hand-Band
Tier-hier-Bier
Mund-Hund-Wund
dann-wann-Mann

Ўзбек тилида:

бор-тор-зор
бел-сел-эл
от-ит-эт

Тилда ўзининг бирорта артикуляцион ва акустик белгисига кўра ўзига ўхшаш товушдан фарқланадиган, аммо сўз маъносини фарқлай олмайдиган товушлар бўлади. Тилшуносликда бундай товушларни товуш вариант-

¹ С. И. Бернштейн. Основные положения фонологии. "Вопросы языкознания", 1962, № 5, стр. 62—80.

² Н. А. Баскаков, А. С. Содиқов, А. А. Абдуазизов. Умумий тилшунослик. Т., 1979, 28—41.

лар и деб юритилади. Немис тилида бундай товушларга кичик тил товуши [R] киради. Бу товуш сўз бошида унлидан олдин, бир ундошдан кейин ва қисқа унлидан кейин келганда ўзбек тилидаги [F] фонемасига ўхшаб кетади. Немис тили фонетикасида кичик тил товуши [R] тил олди [г] ундошининг варианты ҳисобланади, чунки юқорида қайд этилганидек [г] ундоши талаффуз этилса ҳам, кичик тил товуши [R] талаффуз этилса ҳам сўз маъноси ўзгармайди. Масалан:

Rabe — қарға
Regel — қоида
Rede — нутқ
breit — кенг

Rad — гилдирак
Reis — гуруч
Sprache — тил
Brot — нон

Бу икки ундош товушдан қайси бирини талаффуз қилиш сўзловчига боғлиқ, аммо ҳозирги кунда тил олди [г] товуши ўрнига кичик тил товуши [R] ундошини талаффуз қилиш ҳоллари кўпроқ учрайди.

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, нутқ товушлари гоҳ мустақил фонема, гоҳ бирон фонеманинг варианты сифатида келади. Нутқ товушларининг бу хусусияти товушларнинг ижтимоий маъно фарқловчи хусусияти нуқтаи назаридан ўрганилганда намоён бўлади. Нутқ товушларига акустик ёки физик хусусият нуқтаи назаридан қаралса, уларда икки хил белги: товушнинг сифат белгиси ва миқдор белгиси кўзга ташланади. Нутқ товушларининг учинчи хусусияти — товушларнинг физиологик жиҳати бўлиб, бунда фонеманинг артикуляциясида нутқ органларининг қатнашиши тушунилади.

Акустика ҳақида маълумот

Тил товушларининг уч асосий хусусиятларидан бири уларнинг эшитилиши — акустик томонидир. **Акустика** грекча сўз бўлиб, эшитилиш демакдир. Бунда товушларнинг сифат ва миқдор белгилари — кучи ёки интенсивлиги (шиддати), баландлиги ва тембри ўрганилади.

Товуш тўлқинининг пайдо бўлган жойи билан унинг пастлашган ёки баландлашган жойи ўртасидаги кенглик товуш кучини кўрсатади. Бу акустикада товуш тўлқинининг баландлик ҳажми-амплитуда дейилади. Амплитуда — латинча сўз (*amplitudo*) бўлиб, кўлами деган маънони англатади. Амплитуданинг ҳажми қанчалик кенг ва баланд бўлса, товуш шунчалик кучли бўлади.

Товушларнинг интенсивлиги сўзда сўз урғуси, нутқ товушларининг қайси бўғинида турганлигига ҳамда сўзловчининг қандай ҳолатда сўзлашига боғлиқ бўлади. Урғули бўғиндаги унли товуш ҳам ундош товуш ҳам кучли талаффуз этилади. Товуш кучи интенсивлигининг ўлчов бирлиги-децибел билан ўлчанади.

Товуш баландлиги тебранишнинг вақтга нисбатан бўлган миқдори билан ўлчанади. Товуш баландлигининг ўлчов бирлиги Герц [Гц] дейилади ва Герц тебранишнинг секундга нисбатан ўлчовини белгилайди. Тебраниш қанча кўп бўлса, товуш шунча баланд бўлади, тебраниш қанчалик паст бўлса, товуш шунча паст бўлади, масалан: 1000—3000 Гц баландликка эга бўлган товушлар баландлиги 100—200 Гц бўлган товушларга қараганда анча яхши эшитилади¹.

Товуш тембри ҳар бир товушнинг ўзига хос оҳангдир. Товуш тембри асосий тонлар билан обертолар (немисча *ober* — юқори) қўшилмасидан иборат бўлади.

Нутқ товушларининг турли акустик хусусиятларини ўрганишда таҳлил қилинадиган товушлар, сўзлар, сўз бирикмалари ёзилган магнит лентасидан сегментатор ёрдамида исталган товуш, сўз, сўз бирикмасининг спектрограммасини F_0 (асосий тон), F_1 , F_2 — F_3 , F_4 формантлари каби таркибий қисмларини ва қўшни товушлар таъсирида маълум товушнинг ўзгаришини кўриш мумкин². Бу ўзгаришлар товуш тембри, чўзиқлиги ва товушнинг баландлигида намоён бўлади. Тембр резонанция (кучайиш)га учраган товушнинг хусусиятига ҳам боғлиқ. Шакл жиҳатдан ҳар хил резонаторлар (кучайтиргичлар) обертолар

¹ Бондарко Л. В. Звуковой строй современного русского языка. М., 1977, с. 17—18.

² Фант Г. Акустический анализ речеобразования. М., 1964.

ларни кучайтиради, асосий тонга ҳар хил тус, ҳар хил тембр беради. Тилда тембрдаги хусусиятларни фарқлаш унли товушларни фарқлашга ёрдам беради.

Нутқ товушларининг миқдор белгиси шу товушлар талаффузига кетган вақтга нисбатан белгиланиб, бу миқдор белгиси **чўз и қ л и к** дейилади. Товушларнинг **чўзиқ-қисқалиги** турли омилларга кўра аниқланади. Баъзи тилларда товушларнинг **чўзиқ-қисқалиги** сўз маъносини фарқлашга хизмат қилади ва бундай **чўзиқлик ф о н о л о г и к чўз и қ л и к** дейилади. Масалан, немис тилида **чўзиқ** товушни қисқа ёки қисқа товушни **чўзиқ** талаффуз қилиниши сўз маъносини ўзгартириши мумкин:

Beet — жўяк

fühlen — сезмоқ

Miete — квартира ҳақи

Saat — экин

Bett — каравот

füllen — тўлдирмоқ

Mitte — ўрта

satt — тўқ

Ҳозирги ўзбек адабий тилида эса унлиларнинг бирламчи **чўзиқлиги** йўқ. Ўзбек тилида унлиларнинг **чўзиқ-қисқалиги** уларнинг сўзда қайси бўғинда келиши, қайси ундошлар билан ёнма-ён туришига боғлиқ. Унлиларнинг бундай **чўзиқлиги** сўз маъносини ўзгартирмайди ва **ф о н е т и к чўзиқлик** деб аталади. Бундай **чўзиқлик** тил товушларининг бир бўғинли ёки кўп бўғинли сўзларда, урғули ёки урғусиз бўғинда келишига ва бошқа ҳолатларга қараб турлича бўлади.

Фан ва техника ривожланаётган ҳозирги даврда физика, акустика, математика, информатика тилшуносликда кенг қўлланилмоқда¹. Натижада тилшунослик фани аниқ фанларга тобора яқинлашиб бормоқда.

Немис ва ўзбек тили унлиларининг бу **чўзиқлиги** иккиламчи **чўзиқлик** бўлиб, у секунднинг юздан бир бўлаги ҳисобланган миллисекунд (м/сек) билан ўлчанади. Бундай **чўзиқлик** одатда ҳамма тилларга хос бўлиб, унинг миқдори кўп ҳолларда товушларнинг қайси товушлар билан сўз бошида, сўз ўртасида, сўз охирида келишига

¹ С. Атамирзаева. Экспериментально-фонетическое исследование наманганского говора узбекского языка. Ташкент, 1974, А. Махмудов. Гласные узбекского языка Т., 1968.

(позициясига) ва урғули ёки урғусиз бўғинда келишига боғлиқ.

Шундай қилиб **акустика** тил товушларининг физик хусусиятлари — товуш кучи, баландлиги, чўзиқлиги — эшитилишини ўрганади.

Нутқ органлари

Тилдаги сўзлар, сўз бирикмалари, гаплар нутқ товушларидан ташкил топади. Нутқ товушларини ҳосил қилишда иштирок этадиган органлар йиғиндисига нутқ органлари дейилади. Нутқ органлари нутқ товушларини ҳосил қилишда ва уларни бир-биридан фарқлашда муҳим роль ўйнайди. Нутқ товушлари хусусиятларини билиш учун уларнинг физиологияси ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиш керак. Бу эса ўз навбатида нутқ органларини ва уларнинг товушлар талаффузидаги иштирокини ўрганишни тақозо этади. Нутқ органлари товушларни талаффуз этишдаги ҳолати ва ҳаракатига кўра актив ва пассив нутқ органларига бўлинади. Товуш пайчалари, кичик тил, тил, лаб ва пастки жағ актив нутқ органлари, ўпка, кўкрак қафаси, кекирдак, юқори жағ, қаттиқ танглай, бурун бўшлиғи, милк, тиш пассив нутқ органлари ҳисобланади. Нутқ товушларини ҳосил қилишда нутқ аппаратининг моҳияти ҳал қилувчи ўрин эгаллайди. Нафас олиш аппарати ўпка, бронхлар (ўпкада тармоқланиб кетган нафас йўллари — диафрагма) дан иборат. Нутқ товушларини ҳосил қилишда ўпкадан чиқиб келаётган ҳаво томоқдаги нафас йўлидан оғиз ва қисман бурун орқали ўтади.

Кекирдак мураккаб нутқ органи ҳисобланади. У ҳалқасимон, пирамидасимон, қалқонсимон тоғайлардан ташкил топган. Қалқонсимон тоғай кекирдакнинг олд томонига жойлашган. Унинг юқори томони тил ости суягига, қуйи томони эса ҳалқасимон тоғайга бирлашади.

Булардан ташқари иккита бир хил қўзғалувчи, пирамидасимон тоғайлар бўлиб, уларнинг учлари юқорига қараб туради, қуйи томонлари ҳалқасимон тоғайнинг устига жойлашган. Нутқ товушларининг ҳосил бўлишида

қалқонсимон, ҳалқасимон ва пирамидасимон тоғайларнинг хизмати каттадир.

Товуш пайчалари пирамидасимон икки тоғайнинг оралиғига жойлашган. Товуш пайчаларининг орасида бўшлиқ бўлиб, бу товуш чиқариш оралиғи дейилади. Товуш пайчаларининг тарангланиши ва бир-бирига жипслашиши натижасида бу оралиқ бекилиши мумкин. Товуш пайчалари ҳаракатчандир. Улар таранглашади ва ўпкадан келаётган ҳаво оқими таъсирида титрайди, натижада унли ёки жарангли ундош товушлар ҳосил бўлади. Товуш пайчаларининг оралиғи жарангсиз ундош товушлар талаффуз қилинганда очиқ ва ҳаракатсиз ҳолатда бўлади. Ўпкадан чиқиб келаётган ҳаво жипслашган товуш пайчаларини ёриб ўтиши натижасида шовқинли ва портловчи товушлар ҳосил бўлади.

Товушни кучайтириб берувчи органлар (резонатор)-лардан бири бўлган томоқда оғиз ва бурун бўшлиғига йўналган иккита тешик бор.

Лаблар нутқ жараёнида думалоқ чўччайган ҳолатларда бўлиши мумкин. Лаблар ҳолатига кўра лабланган ва лабланмаган товушлар ҳосил бўлади.

Танглай ва тишлар оғиз бўшлиғидаги пассив нутқ органларидир.

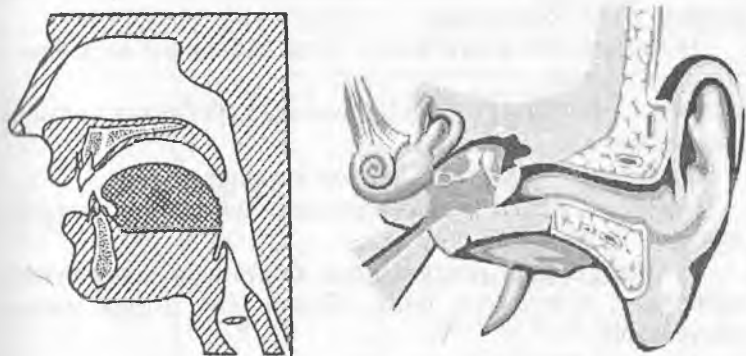
Олд томондан оғиз бўшлиғи устки ва пастки олд тишлар билан чегараланади. Тил олди ундошларнинг ҳосил бўлишида милklarнинг ҳам хизмати катта. Тил олди ундошлари, лаб-тиш ундошлари ёки тил олди унлилари талаффуз қилинганда тил учи гоҳ милкка, гоҳ олд тишларга тегади. Тишлар пассив нутқ органи бўлишига қарамасдан нутқ товушларининг ҳосил бўлишида муҳим вазифаларни бажаради.

Тил оғиз бўшлиғи тагига жойлашган ҳаракатчан нутқ органидир. Тил нутқ товушларини талаффуз қилишда турли ҳолатларда бўлади. Тилнинг вертикал ҳолатига кўра унлилар юқори, ўрта, қуйи кўтарилиш унлиларига; тилнинг горизонтал ҳолатига кўра тил олди, тил ўрта, тил орқа унлиларига бўлинади. Тилнинг у ёки бу қисмининг ундошлар талаффузи вақтида қаттиқ танглайга кўтарилиш, тиш, милкка тегишига кўра ундошлар турли хилларга ажралади.

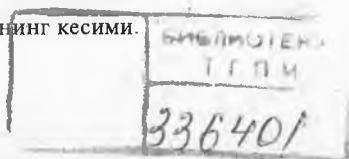
Бурун бўшлиғи пассив нутқ органларидан бири бўлиб, у товуш ҳосил қилишда қўшимча резонанс вазифасини бажаради. Ўпкадан кекирдак орқали келаётган ҳаво оқимининг бурун бўшлиғи орқали ўтиши натижасида товуш тембрида қўшимча оҳанг ҳосил бўлади. Бундай қўшимча оҳангли товушлар бурун товушлари дейилади. Кичик тил нутқ жараёнида ўпкадан келаётган ҳаво оқимининг бурун бўшлиғидан ўтадиган йўлини беркитиши натижасида ҳаво оқими оғиз бўшлиғидан ташқарига чиқса, унда соф товушлар ҳосил бўлади.

Пастки жағ актив нутқ органларидан биридир. Пастки жағнинг пастга кўпроқ тушиши натижасида ҳосил бўлган унлилар кенг унлилар, ўртача тушиши натижасида ҳосил бўлган унлилар ўрта кенг унлилар, камроқ тушиши натижасида ҳосил бўладиган унлилар тор унлилар дейилади.

Қулоқ гарчи нутқ органи бўлмаса ҳам нутқ товушларини ҳосил қилишда муҳим вазифани бажаради. Қулоқ орқали одам нутқ товушларини, сўзларни, жумлаларни қабул қилади, одам хотирасига уларнинг жаранглашини, оҳангини “ёзиб олишга” ёрдам беради. Нутқ аппарати ва ундаги органларнинг жойлашувини қуйидаги расмда кўриш мумкин (1-расм).

1-расм. Одам бош қисмининг кесими.

Товушлар ва ҳарфлар

Нутқ товушлари ҳосил қилиш мураккаб ҳодисадир. Нутқ товушлари ўпкадан чиққан ҳавонинг товуш пайчаларини титратиши, нутқ органларининг ҳаракати каби физиологик, товушнинг эшитилиши каби акустик, онгли ифода элементи каби психологик ва тилнинг алоқа востаси элементи каби лингвистик хусусиятларни ўзида муҷассамлаштиради. Нутқ товушларини ўрганишда нутқ товушларининг лингвистик хусусиятлари асосий ўринни эгаллайди. Товуш билан ҳарфнинг асосий фарқи шундаки, товушни талаффуз қиламиз ва эштамиз, ҳарфни эса ёзамиз, кўрамиз ва ўқиймиз. Нутқ товушлари унли ва ундош товушларга бўлинади. Немис тили алфавитида 26 та ҳарф бўлиб, ундан **a, e, i, o, u, y** — унлилар, қолганлари эса ундошлардир. Бундан ташқари дифтонглар (**ei, ai, au, eu, au**) ва аффрикатлар [**pf, ts, tʃ**] мавжуд. Нутқ товушларини унли ва ундош товушларга ажратиш асосида уларнинг акустик артикуляцион хусусиятлари ётади.

Немис тилида 15 та унли товушлар бор. Улар қуйидагича таснифланади:

1) ҳосил бўлиш ўрнига кўра: тил олди ёки тил орқа унлилари;

2) тилнинг кўтарилишига кўра: юқори кўтарилиш унли товушлари, ўрта кўтарилиш унли товушлари, қуйи кўтарилиш унли товушлари;

3) лабларнинг иштирокига кўра: лабланган ва лабланмаган унлилар;

4) унли товушларнинг айтилишига кўра: чўзиқ ва қисқа унлилар;

5) сифатига кўра: кенг ва тор унлилар.

Немис тилидаги ундош товушлар қуйидагича таснифланади:

1) ҳосил бўлиш усулига кўра: портловчи, сирғалувчи, аффрикат, портловчи, очик, (бурун, ён) титроқ ундош товушлари;

2) ҳосил бўлиш ўрнига кўра: лаб (лаб-лаб, лаб-тиш), тил (тил олди, тил ўрта, тил орқа) ва кичик тил ҳамда бўғиз ундош товушлари;

3) товуш пайчаларининг иштирокига кўра: жарангли, жарангсиз ва сонор ундош товушлар.

Акустик нуқтаи назардан унли товушлар овоз (тон)-дан, ундош товушлар эса шовқинлардан иборатдир. Ундош товушларнинг баъзиларида шовқин бўлиши билан бир қаторда овоз (тон) ҳам қатнашади. Булар жарангли ундошлардир.

Артикуляция (талаффуз) нуқтаи назардан унли ва ундош товушларнинг фарқи шундан иборатки, унлиларни талаффуз қилишда ўпкадан чиқаётган ҳаво оқими оғиз бўшлиғида ҳеч қандай тўсиққа учрамайди. Ундош товушларни талаффуз қилишда эса ўпкадан чиқаётган ҳаво оқими оғиз бўшлиғининг у ёки бу жойида тўсиққа учрайди. Немис тили ундошлари оғиз бўшлиғида ҳосил бўлган тўсиқнинг бартараф қилинишига кўра портловчи [p], [b], [k], [g], [t], [d], сирғалувчи [x], [ç], [j], [s], [ʃ], [z], [ʒ], [h], [v], [f]; аффрикатлар [pf], [ts], [tʃ]; сонорлар [n], [ŋ], [m]; ён товуш [L] ва титроқ товушлар [r], [R] га ажратилади. Немис тилидаги унли ва ундош товушларнинг ҳарфлар билан ифодаланиши анча мураккабдир (1-жадвал).

1 - жадвал

Немис тили товушларининг ҳарфлар билан ифодаланиши

Унли товушлар	Ҳарфлар билан ифодаланиши	Мисоллар
1	2	3
a:	a, aa, ah	da, Tafel, Haar, Jahr
a	a	dann, Land, antworten
e:	e, ee, eh	neben, leer, nehmen
ö:	ä, äh	Bär, wählen, ähnlich
ó	ä, e	ändern, Eltern, kennen
i:	i, ie, ih, ieh	wir, Tier, ihr, er sieht
^	i	in, Wind, Kind
o:	o, oo, oh	rot, Boot, Ohr

1	2	3
u:	u, uh	Buch, Ufer, Uhr
o	o	noch, Onkel, wollen
u	u	Hund, rund, und
ø	ö, or, öh	mögen, Goethe, Löwe, Söhne
œ	ö	können, öffnen, lösen
y:	ü, üh, y	Hüte, fühlen, Zyp
γ	ü, y	müssen, Ypsilon, lüften
ə	e	bekommen, Gebäude, Geschenk
i	i	Familie, Konjunktion
u	u	Januar, Februar, Luise
o	o	Toilette
æ	ai, ei, ay	Mai, mein, Bayern
ao	au	auch, Baum, Taube
əφ	eu, äu	neun, Bäume, heute
Ундош товушлар		
b	b, bb	Brief, Ebbe
p	p, pp, b	Pult, Puppe, gelb
m	m, mm	Mann, kommen
d	d, dd	du, drei, das
t	t, tt, dt, th, d	Tante, Bett, Theater, und
n	n, nn	Nacht, dann
g	g, gg	gut, Flagge
k	k, ck, kk, g	kalt, dick, Akkusativ, klug
ks	chs, x, ks	wachsen, Text, Keks, sechs
ŋ	ng, nk	lang, danken

1	2	3
v	w, v	Wagen, Vokal
f	f, ff, v, ph	fünt, Waffe, Vater, Phonetik
z	s	sieben, lesen
s	s, ss, B	das, Klasse, groB
ʃ	sch, s+t, p	Schule, Stunde, Sport
ʒ	g, j	Garage, Etage, Jackett
j	j	Januar, Jahr, Jacke
ç	ch (i, e, ä, ü, ö)	ich, rechts, Bücher
x	ch (a, o, u, au)	acht, noch, suchen
h	h	Heft, haben, Hase
l	l, ll	leben, Ball, alle
r	r, rr	richtig, Korridor
R	r	richtig, Korridor
ts	z	kurz, Zimmer
tʃ	tsch	Deutsch, Urgentsh
pf	pf	Kopf, Kampf, Apfel

Ҳозирги ўзбек адабий тилида 31 фонема бор, шулардан 6 таси унли: **о, а, э, ў, у, и**; 25 таси ундош: **п, б, ф, в, т, д, с, ч, з, ш, ж, ц, ғ, м, н, ң [нг], л, р, й, қ, к, г, ғ, х, ҳ**.

Фонеманинг ёзувдаги шартли белгилари ҳарфлар, ҳозирги ўзбек алфавитида 35 та ҳарф бор. Шулардан 29 ҳарф муайян фонемаларнинг график шаклидир: **а, б, в, г, д, т, з, и, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, у, ш, э, ў, қ, ғ, ҳ**.

Маълумки, нутқ товушлари оғзаки нутқнинг асосий манбаидир. Нутқ товушлари фикрни ифода қилишга ва эшитиш органлари эса фикрни уқиб идрок қилишга хизмат қилади. Ҳарфлар ёзма нутқнинг манбаи бўлиб, нутқ

товушларининг шартли кўринишларидир. Ҳарфлар орқали инсон ўз фикрини ёзма равишда ифода этади. Шунинг учун ҳам ҳарфларнинг тил ўрганишда, илм ўрганишда аҳамияти каттадир. Тилда ҳарфлар тизимлаштирилган бўлиб, бу тизим **алифбо** дейилади. Алифбода ҳарфлар маълум тартибда жойлаштирилади ва номланади.

Одатда ёзувга ўргатиш товушлар ва ҳарфлар нисбатидан бошланади ва бу немис тилини ўргатишда муҳим аҳамиятга эга. Ёзувни ва ўқишни ўргатишда товуш-ҳарф нисбатини ўргатиш, айниқса, бу икки кўникманинг бири-бирини қувватлаши ҳамда уларнинг ҳар бирини ўзлаштиришни енгиллаштириш ёзувни ва ўқишни тенг олиб боришга асос бўла олади.

Немис тили товушларини ҳарфлар билан ифодалашда ҳарфларни содда ва мураккаб ҳарфларга ажратиш мумкин. Товушларни ифодалашда фақат битта ҳарф қўллansa, бундай ҳарфлар содда ҳарфлар ("a", "e", "a", "o", "ö", "u", "ü", "i", "b", "p", "k", "n", "j", "m", "v", "r", "l", "h", "g", "f", "w", "s", "d", "t") ва аксинча товушларни ифодалашда икки ёки ундан ортиқ ҳарфлардан фойдаланилса, бундай ҳарфлар мураккаб ҳарфлар ҳисобланади. Унли товушларни ифодалаш учун хизмат қиладиган eu, äu, au, ei, ai, ay, ie, oo, aa, ee ҳарфлар бирикмалари ва ундош товушларни ифодалаш учун хизмат қиладиган pf, ch, sch, tsch, dt, th, dd, tt каби ҳарфлар бирикмалари мураккаб ҳарфлардир. Улар икки-тадан тўрттагача ҳарфлардан ташкил топган бўлишига қарамай фақат биттадан товушни ифодалайди.

2 - жадвал

Ўзбек тили товушларининг ҳарфлар билан ифодаланиши

Унли товушлар	Ҳарфлар билан ифодаланиши	Мисоллар
1	2	3
а	а, аъ, аа	Ака, аъло, мудрофаа
э [e]	э, е, эъ	экин, келмоқ, эълон
и	и	тиниқ, тинчлик
о	о	том

1	2	3
у	у	ун, бу, қум, куз, кун, тун
ў	ў	ўша, ўттиз
у	у	кул, куз
т	ў	куп, кўрмоқ
Ундош товушлар		
б	б, бб	бош, қубба
п	п, пп	пахта, оппоқ
д	д, дд	дона, содда
т	т, тт	тош, ҳатто
г	г, гг	гап
к	к, кк	калта, ҳакка
қ	қ, ққ	қоп, соққа
в	в, вв	вафо, аввал
ф	ф, фф	офтоб, муваффақият
з	з, зз	тоза, тизза
с	с, сс	асар, ҳисса
ж	ж, жж	жавоб, жажжи
ш	ш, шш	шакар, қашшоқ
й	й	сарой
ғ	ғ	ғишт
х	х, хх	пахта
ҳ	ҳ	ҳамма
м	м, мм	мен, аммо
н	н, нн	нон, шинни
ң	ңг	онг, минг, тонг
л	л, лл	лола, алла
р	р, рр	рост, арра
ч	ч, чч	чой, почча
ц	ц	цирк

1-машқ. Қуйидаги мисолларни товуш-ҳарф нисбатига эътибор бериб ўқинг:

1) haben, Wagen, da	5) Berlin, bund, baden
2) der, wer, er	6) Post, Pult, Peter
3) nur, du, Hut	7) das, der, Norden
4) wir, dir, Kino	8) Tante, kalt, Foto

2-машқ. Ҳарфлар бирикмаларининг битта товушни ифода этишига эътибор бериб сўзларни ўқинг.

1) ich, Licht, Milch	6) Staat, Saal, Paar
2) acht, Dach, Nacht	7) Stadt, Theater, Kette
3) Schule, Kirsche, Tische	8) Kopf, Kladde, Bagger
4) Deutschland, Tschechow, Tschilonsor	9) Boot, Puppe, alle
5) Biene, die, Tier	10) Buch, Märchen, acht

Немис тилида битта ҳарф икки таркибий қисмдан иборат бўлган товушни ҳам ифодалаш мумкин. Бундай ҳарфлар “х”, “z” ҳарфлари бўлиб, улар [ks], [ts] товушларини ифодалайди ва битта фонема сифатида талқин этилади. Бундай ҳарфларга ўзбек тилида “ц” ҳарфини киритиш мумкин. Бу ҳарф ўзбек тилига рус тилидан кириб келган сўзларда учрайди ва [ts] товушларини ёзувда ифодалаш учун хизмат қилади.

3-машқ. Сўзларни “х”, “z” ҳарфларининг [ks], [ts] тарзида талаффуз этилишига эътибор бериб ўқинг.

- 1) kurz, Zimmer, schwarz, Harz, März.
- 2) Text, Marx, sechs, links, Export, Taxi.
- 3) kurze Tage, schwarze Tafel; Hier wachsen Blumen.
- 4) das Haus von Marx, sechs Menschen, den Text lesen.

Немис тилида ўқилмайдиган “h” ҳарфи бўлиб, у унлидан кейин келади ва шу унлининг чўзиқ ўқилишини билдиради. “h” ҳарфи бир бўғинда “t” ундошидан кейин келганда ҳам ўқилмайди. Ўзбек тилидаги айириш белгиси унлидан кейин келиб, шу унлининг чўзиқ ўқилишини билдиради. Масалан: маъно, аъло.

4-машқ. Куйидаги сўз бирикмаларининг ёзилишига ва ўқилишига эътибор беринг.

Kohl, Theater: 2 Kilo Kohl kaufen; ins Theater gehen
gehen, Goethe: zu Fuß gehen; wie Goethe arbeiten
fahren, Thema: nach Taschkent fahren; ein Thema wählen
Lehrer, Thomas: ein Lehrer werden; zu Thomas fahren

5-машқ. Buch (китоб), Deutsch (немис тили), heute (бугун) сўзларини намуна сифатида берилган “kommen” сўзи таҳлилидан фойдаланиб мустақил таҳлил қилинг.

Kommen содда, бир урғули сўз бўлиб, у биринчи бўғинга тушади. Унда олтита ҳарф, бешта товуш бор, чунки қўш “m” ҳарфи битта қисқа [m] ундошини ифодалайди. Бу сўзда ҳарфлар сони билан товушлар сони бир-бирига тўғри келмайди, ҳарфлар товушлардан битта ортиқ. Бу сўзда иккита унли, учта ундош, иккита бўғин бор. Биринчи бўғин урғули, иккинчи бўғин урғусиздир. Ҳар иккала бўғин ҳам ёпиқ бўғиндир. Биринчи бўғиндаги [ɔ] унлиси қисқа, ўрта кенг, очиқ лабланган унлидир.

k	o	m m	e	n
k	o	m	ə	n

ҳарф — 6
 товуш — 5
 унли — 2
 ундош — 3
 бўғин — 2

6-машқ. Матнни ҳарф — товуш нисбатига эътибор бериб ўқинг.

UNSERE FERIEENZEIT

Unsere Ferienzeit ist schön. In den Ferien haben wir viel Zeit zu spielen. Hinter unserem Dorf fließt ein Fluß. Oft gehen wir dorthin spazieren. Wir schwimmen, liegen in der Sonne. Dann spielen wir am Ufer Ball. Manchmal angeln wir. Oft bringen wir viele Fische nach Hause.

Нутқ товушларининг турлари

Нутқ товушлари артикуляцион ва акустик хусусиятларига кўра унли ва ундош товушларга бўлинади.

Ҳар бир тил ўзига хос унлилар ва ундошлар тизимига эга. Тилдаги унлилар тизими вокализм¹, ундошлар тизими эса консонантизм² дейилади.

Унлилар талаффуз этилаётганда ўпкадан чиқаётган ҳаво оғиз бўшлиғида ҳеч қандай тўсиққа учрамайди. Унлилар соф овоздан ташкил топади, шунинг учун ҳам унлиларда оҳангдорлик юқори туради. Унли товушлар товуш пайчаларининг таранглашуви ва тебраниши натижасида ҳосил бўлади. Томоқ ва оғиз бўшлиғида асосий тонга қўшимча обертонлар вужудга келади ва у ҳар бир унлига тембр тусини беради. Тил, лаб, пастки жағнинг ҳар хил ҳаракатлари натижасида унлилар ўзаро акустик жиҳатдан фарқ қиладилар. Унлиларнинг ҳосил бўлишида шовқин иштирок этмайди. Бўғин ҳосил қилишда ва нутқ оҳангдорлигида унлиларнинг аҳамияти катта.

Ундош товушлар талаффуз этилганда ўпкадан чиқаётган ҳаво оқими бўғизда ва оғиз бўшлиғида тўсиққа учрайди. Ана шу тўсиқ турига кўра ундош товушлар портловчи ва сирғалувчиларга бўлинади. Жарангсиз ундошлар шовқиндан, жарангли ундошлар эса шовқин билан овознинг қўшилишидан ҳосил бўлади. Гарчи немис тили ва ўзбек тили турли тиллар оиласига кирса ҳам, уларда ўхшашлик томонлари бор бўлиб, бу ўхшашликлар немис тилини чет тили сифатида ўрганишда ўзбек талабаларига яқиндан ёрдам беради. Ноўхшашликлар эса алоҳида тушунтиришни талаб қилади, немис ва ўзбек тилларидаги унли ва ундош товушларни қиёслаб ўрганилади: а) немис тили унлилари: [i:], [ɪ], [y:], [y:], [u:], [ʊ], [e:], [ɛ:], [ɐ], [ø:], [œ], [o:], [ɔ], [a:], [a], [ə], [æ], [ɔ̃], [āo]; б) ўзбек тили унлилари: [и], [э], [а], [у], [ў], [о]; немис тили ундошла-

¹ **Вокализм** сўзи лотинча *vokalis* сўзидан олинган бўлиб, унли, овозли демакдир.

² **Консонантизм** сўзи инглизча *konsonantism* сўзидан олинган бўлиб, ундошлар демакдир.

ри: [b], [p], [m], [d], [n], [g], [k], [ŋ], [v], [f], [z], [s], [ʃ], [j], [ç], [x], [h], [l], [r], [z]; г) ўзбек тили ундошлари: [б], [п], [д], [м], [ч], [к], [қ], [в], [ф], [з], [с], [ж], [ш], [й], [ғ], [х], [л], [м], [н], [ҳ], [л], [п], [ч], [ц].

II боб

НЕМИС ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИ УНЛИЛАРИНИНГ УМУМИЙ ТАЪРИФИ

Унли товушларнинг тембри оғизнинг катта ёки кичик очилишига боғлиқ. Унли товушлар тилнинг ҳаракатига, юмшоқ танглай ва лабларнинг ҳолатига кўра турларга ажратилади. Тилнинг горизонтал ҳолати унлиларни олди, ўрта, орқа қаторларга ажратишга хизмат қилади. Тил олди унлиларининг талаффузи вақтида тил олдинга қараб силжийди. Немис тилида тил олди унлиларига [i:], [ɪ], [e:], [ɛ:], [ɐ], [y], [ʏ], [ø:], [œ], [a] товушлари киради. Ўзбек тилида эса тил олди унлиларига [и], [а], [е] унли фонемалари киради. Бундан ташқари тил олди унлиларига тил орқа [у], [ў] унлиларининг тил олди вариантлари [y] ва [θ] унли товушлари киради. Тил орқа унлилари талаффуз қилинганда тил орқа томонга силжийди. Немис тилида тил орқа унлиларига [o:], [ɔ], [a:], [u:], [ʊ] унлилари, ўзбек тилида эса тил орқа унлиларига [у], [ў], [о] унлилари киради.

Тилнинг вертикал ҳаракатига (кўтарилишига) кўра унлилар очик (кенг), ўрта кенг ва тор унлиларга бўлинади. Ёпиқ ёки тор унлилар тилнинг танглай томон баланд кўтарилиши билан ифодаланади. Бунда тил усти ва танглай оралиғида тор ҳаво йўли ҳосил бўлади, тилнинг бу ҳолатида тор унлилар ҳосил бўлади. Немис тилида тор унлиларга [y:], [ʏ], [i:], [ɪ], [u:], [ʊ] товушлари, ўзбек тилида тор унлиларга [у], [и], [ў] товушлари киради. Тилнинг пастга ўртача тушиши натижасида танглай билан тил усти орасидаги масофа ўртача кенгаяди. Шу ҳолатда немис тилидаги ўрта кенг [ø], [ɛ:], [ɛ:], [ɛ], [œ], [o:], [ɔ], [ə] унли товушлари ҳамда ўзбек тилидаги [э], [ў], [θ] унли товуш-

лар кирди. Қуйи тил кўтарилишида немис тилидаги [a:], [a] ва ўзбек тилидаги [a], [o] унлилари ҳосил бўлади.

Немис тилида ҳам, ўзбек тилида ҳам унлилар талаффузда лабларнинг иштирокига кўралабланган ва лабланмаган унлиларга бўлинади.

Лабланган унлиларнинг талаффузида лаблар думалоқлашади ва олдинга қараб чўччайди. Лабларнинг думалоқлашиши ва чўччайиши немис тили лабланган унлиларининг талаффузида ўзбек тили лабланган унлилари талаффузидагига нисбатан кучлироқ бўлади. Немис тилидаги [y:], [y], [o:], [ɔ], [ø], [œ], [u:], [u] ўзбек тилидаги [y], [o], [ў] унли фонемалари лабланган товушлардир.

Лабланмаган унлилар талаффуз қилинганда лаблар ҳаракатсиз ҳолатда бўлади. Немис тили унлиларидан [a:], [a], [e:], [ɛ:], [ɛ], [i:], [ɪ]лар, ўзбек тили унлиларидан [и], [э], [a]лар лабланмаган унлилардир.

Тилда унлилар чўзиқ ёки қисқа талаффуз қилиниши мумкин. Баъзи тилларда бир унли ҳам чўзиқ, ҳам қисқа талаффуз қилиниши ва бу сўз маъносини ўзгартиши мумкин. Немис тилида ҳам чўзиқ, ҳам қисқа унли товушлар мавжуд бўлиб, улар мустақил фонемалар ҳисобланади. Талаффуз қилиб кўрилганда чўзиқ унлилар [i:], [y:], [e:], [ø:], [a:], [o:], [u:], [ɛ:], қисқа унлилар [ɪ], [ɛ], [a], [y], [œ], [ʊ], [ɔ] анча фарқ қилишини сезиш мумкин. Транскрипцияда чўзиқ унлиларнинг ўнг томонига икки нуқта [:] белгиси қўйилади. Унлиларнинг чўзиқ ёки қисқа айтилиши немис тили сўзларининг маъносини ўзгартириб юборади. Масалан:

Staat (давлат) — Stadt (шаҳар)

Beet (жўяк) — Bett (каравот)

Miete (ижара ҳақи) — Mitte (ўрта)

Ofen (печка) — offen (очиқ).

Ўзбек адабий тилида мустақил чўзиқ унли товушлар йўқ. Ўзбек тили унлилари айрим ҳоллардагина чўзиқ ўқилади, холос.

Немис тили унлилари ва ўзбек тили унлилари сифатларига қараб қуйидагича тизимлаштирилган. (29-бетдаги жадвалга қаранг).

Немис тили унлилари ва уларнинг таснифи

Немис тилида унлилар бўгин турида келишига кўра монофтонг¹ ва дифтонг² товушларни ифода этади. Монофтонглар эса чўзиқ унли фонема ва қисқа унли фонемаларга бўлинади. Чўзиқ унли фонемалар [i:], [y:], [e:], [o:], [a:], [u:], [ɛ:], [ø:] очиқ ёки шартли ёпиқ бўғинда учрайди, қисқа унли фонемалар [ɪ], [ʏ], [æ], [ɔ], [a], [ʊ], [ɐ] урғули ёпиқ бўғинда учрайди. Бу 15 монофтонгдан ташқари немис тилида яна 3 та дифтонг [æ̯], [aʊ], [ɔø] бор.

3 - жадвал

Немис тили унли товушлари таснифи

Тилнинг горизонтал ҳолатига кўра Тилнинг вертикал ҳолатига кўра	Олд қатор	Ўрта қатор	Орқа қатор
Тилнинг юқори кўтарилиши	i: (Y:) ɪ (Y)		(u:) (ʊ)
Тилнинг ўрта кўтарилиши	e: (φ:) ɛ ɛ: (œ)	(ə)	(o:) (ɔ)
Тилнинг қуйи кўтарилиши	a		a:

4 - жадвал

Ўзбек тили унли товушларининг таснифи

Тилнинг горизонтал ҳолатига кўра Тилнинг вертикал ҳолатига кўра	Тил олди	Тил ўрта	Тил орқа
Топ	и (Y)		у
Ўрта кенг	э (θ)		ў
Кенг	а		о

¹ Монофтонг — битта товушдан иборат бўлган унли.

² Дифтонг — иккита товушдан иборат бўлган унли.

Немис тили унлилари тизимида 18 та унли фонема мавжуд. Бу унли фонемалар турли вариантларга (аллафонларга) эга.

Урғусиз бўғинларда энг кўп учрайдиган унли товуш [ə] бўлиб, у [e:] унлисининг вариантыдир¹. Немис тилида [ə] унлиси *Murmellaute* дейлади ва нутқда редукцияга учраган ҳолатда (кучсиз) талаффуз этилади. Бу [ə] товуши ўрта қатор, ўрта кенг унлидир.

Немис тили унлилар тизимида ўзи бўғин ташкил қилмайдиган, ўзидан кейин келган унли билан бирга бўғин ташкил қиладиган [i], [u], [o] унлилари бор. Бу унлилар [i], [u], [o] унлиларининг вариантларидир.

Немис тилига француз тилидан ўтган сўзларда [ā:], [ē:], [ṡ:], [œ] бурун товушлари учрайди. Бу унлилар сифатига кўра очиқ, чўзиқ бўлиб, [a:], [e:], [o:], [ø:] унлиларнинг вариантларидир.

7-машқ. Қуйидаги чўзиқ унлилари [a:], [e:], [u:], [ø:], [ε:], [Y:], [o:] бўлган сўзларни талаффузига эътибор бериб ўқинг:

Lager	Peter	nur	König	Ohr	Käse
da	du	Öl	üben	oben	Bär
haben	leben	Buch	hören	Tür	Boot Mädchen

8-машқ. Қуйидаги сўзларни қисқа унлилар [a], [e], [u], [œ], [Y], [ɔ], [ɪ] талаффузига эътибор бериб ўқинг:

Mann	Ecke	Mund	zwölf	dünn	dick	sollen
acht	Heft	bunt	öffnen	Türkisch	immer	Onkel
dann	Bett	und	können	mündlich	mit	von

9-машқ. Бўғин ташкил қилмайдиган [i], [u], [o] унлилари бўлган қуйидаги сўзларни ўқинг:

Elianora	Luise	Familie
Toilette	Februar	Januar
Präposition	Union	Periode
Revolution	Station	Region

¹ Вариант — товушнинг кучсиз бўғинларда учрайдиган урғусиз бир тури.

10-машқ. [ē], [ǣ], [ɛ̃], [ā:] бурун товушларининг талаффузига эътибор бериб, куйидаги сўзларни ўқинг:

Parfum	Terrain	Bonbon	Affronts
Chance	Cousin	Karton	Jean

11-машқ. [ə] унлисининг (кучсиз редукцияга учраган) талаффуз этилишига эътибор бериб, сўзларни ўқинг.

bitte	meine Freunde	Name bezahlen	Gebirge
alle	deine Freunde	Farbe empfangen	Gebäude
ohne	seine Freunde	Regel Gemälde	gebaut

12-машқ. [æ̃], [aõ], [ɔ̃] дифтонгларига эътибор бериб, сўзларни ўқинг:

leider	viel Zeit	ein Haus kaufen	euer
eins	zwei Beispiele	ein Auto kaufen	deutsch
zwei	drei Bleistifte	blaues Heft kaufen	Bäume

Немис тили унлилари тизимидаги дифтонглар икки қисқа унли товушнинг бирикувидан ташкил топиб, биринчи компоненти бир қатор унлиларга кирса, иккинчи компоненти бошқа қатор унлиларга киради. Масалан:

$$\begin{aligned}[a] + [e] &= [\text{æ̃}] \\ [a] + [o] &= [\text{aõ}] \\ [o] + [\emptyset] &= [\text{ɔ̃}]\end{aligned}$$

Ўзбек тилида дифтонглар йўқ, лекин баъзи тилшунослар сўзларда учрайдиган *ий, эй, ай, ой, уй, ов, ув* каби ҳарфлар бирикмаларини **д и ф т о н г** деб талқин қиладилар. Бу ҳарф бирикмалари дифтонглар эмас, чунки бўғин кўчиришда уларнинг таркибий қисмлари иккита бўғинга бўлиниб кетиши мумкин.

Юқорида немис ва ўзбек тиллари унлилари қуйидагича тасниф қилинди:

- 1) тилнинг горизонтал ҳолатига кўра;
- 2) тилнинг вертикал ҳолатига кўра;
- 3) лабларнинг иштирокига кўра;

4) унлиларнинг талаффузига сарфланган вақт миқдорига кўра;

5) унлиларнинг сифатига кўра.

[a:], [ε:] унлилари чўзиқ бўлишига қарамай очиқ унлилар ҳисобланади, чунки уларни талаффуз қилишда оғиз бошқа чўзиқ унлиларга нисбатан бироз каттароқ очилади. Немис тилидаги қисқа унлилар очиқ унлилардир. [ɪ], [y], [æ], [ε], [ʊ], [ɔ], [a] очиқ унлиларнинг талаффузида пастки жағнинг пастга кўпроқ тушиб оғиз бироз каттароқ очилади.

Талаффуз вақтида лабларнинг иштирокига кўра унлилар лабланган [y:], [y], [u:], [ʊ], [ø:], [œ], [o:], [ɔ] ва лабланмаган [i:], [ɪ], [e:], [ε:], [ε], [a:], [a], [ə] унлиларга ажратилади.

Ўзбек адабий тили унлиларини (уларнинг вариантларини ҳам қўшиб) қуйидаги тарзда таснифлаш мумкин:

Тилнинг горизонтал ҳолатига кўра: тил олди [и], [э], [а], тил орқа [у], [ў], [о] унлилари. Ҳозирги ўзбек адабий тилида тил олди [и] унли фонемасининг тил орқа (ы) варианты, шунингдек тил орқа [у], [ў] унлиларининг тил олди [θ], [ʏ] вариантлари мавжуд бўлиб, булар сўз маъносини фарқлашга (баъзи шеваларда) ҳам хизмат қилади: ун — ун (овоз).

Тилнинг вертикал ҳолатига кўра: ўзбек тилида тор [и], [у]; ўрта кенг [э], [ў] ва кенг [а], [о] унлилари мавжуд.

Ўзбек тилида тил олди [и], [э], [а] унлилари лабланмаган, тил орқа [у], [ў], [о] унлилари лаблангандир.

Немис тили унлиларининг ўзбек тили унлиларидан фарқлайдиган асосий хусусиятлари:

1. Немис тилида 18 та унли фонема бўлиб, улардан 15 таси монофтонг; [i:], [ɪ], [y:], [y], [ø], [œ], [e:], [ε:], [ε], [a:], [a], [o:], [ɔ], [u:], [ʊ]; 3 таси [æ], [a̯], [ɔ̯] дифтонглардир. Ўзбек адабий тилида 6 та унли фонема [и], [э], [а], [о], [ў], [у] бор.

2. Немис тилида тил олди унлилари лабланган [y:], [y], [ø], [œ] ва лабланмаган [i:], [ɪ], [e:], [ε:], [ε], [a] унлиларга бўлинади. Ўзбек тилида эса аввал эслатиб ўтилганидек барча тил олди унлилар [и], [э], [а] лабланмагандир. Немис тилидаги тил орқа унлилар ҳам лабланган [u:], [ʊ], [o:], [ɔ] ва лабланмаган [a:] унлиларга бўлинади.

Ўзбек тилидаги тил орқа [y], [ʏ], [o] унлилари лаблангандир.

3. Немис тилидаги тилнинг юқори кўтарилишига икки қатор унлилар жойлашган бўлиб, иккинчи қаторга эса уларга қараганда сифат жиҳатидан кенгроқ, қисқа [ɪ], [y], [ʊ] унлилари жойлашган. Ўзбек тили унлилари орасида тилнинг юқори кўтарилиши қаторига [и], [y] тор унлилари жойлашган. Булар бир қаторни ташкил этади, холос.

Немис тилида тилнинг ўрта кўтарилишида ҳам унлилар икки қаторга жойлашган бўлиб, уларнинг биринчи қаторини чўзиқ [e:], [o:], [ø:] унлилари ташкил этса, иккинчи қаторини эса [ɛ:], [ɐ], [œ], [ə], [ɔ] каби унлилар ташкил этади, улар сифат жиҳатидан кенг унлиларга яқин туради. Ўзбек тилида тилнинг ўрта кўтарилишига фақат бир қатор унлилар киради, улар [э], [ў] ўрта кенг унлиларидир.

Тилнинг қуйи кўтарилиши унлиларига немис тилида фақат [a:], [a] кенг унлилари кириб, улар бир қаторни ташкил қилади. Ўзбек тилида ҳам тилнинг қуйи кўтарилиши унлилар қаторини [a:], [o] кенг унлилари ташкил қилади (29-бетдаги 3—4 жадвалларга қаранг).

4. Немис тилида унлиларнинг чўзиқлиги, уларнинг ёпиқлиги билан бирга сўз маъносини ўзгартирадиган белгилардандир. Немис тилида чўзиқ [i:], [y:], [ø:], [e:], [ɛ:], [a:], [o:], [u:] унлилари ҳамда [ɪ], [y], [œ], [ɐ], [a], [ɔ], [ʊ] қисқа унлилар мустақил фонемалардир. Ўзбек тилидаги [и], [э], [a], [o], [y], [ў] унлилари немис тилининг чўзиқ унлиларидан қисқароқ, немис тилининг қисқа унлиларидан чўзиқроқ талаффуз этилади (4-жадвалга қаранг).

5. Немис тилидаги чўзиқ ва қисқа унлилар ўзларидан кейин келган ундош билан бир хил бирикмайди: а) чўзиқ унлидан кейин келган ундош ўзидан олдин келган унли билан шу унлининг талаффузи тугаётган пайтда бирикади; б) қисқа унлидан кейин келган ундош ўзидан олдин келган унли билан шу унлининг кучли жаранглаётган пайтда бирикади. Шунинг учун ҳам чўзиқ унлилар фақат очик бўғинда ёки шартли ёпиқ бўғинда, қисқа унлилар эса фақат ёпиқ бўғинда учрайди. Қиёсланг:

lesen	lest (ihr)	lernen	Tier
Tage	Tag	Tante	Bücher
gute	gut	Mutter	können
loben	Lob	Onkel	Kinder

6. Немис тилида сўз бошида, сўз ясовчи олд қўшимчадан кейин келган унли товуш аниқ ва кучли (зарб билан) талаффуз этилади. Унлиларнинг бундай айтилиши (Knacklaut) — der feste Einsatz дейилади ва транскрипцияда унли товуш олдида юқорироқда [ʔ] белгиси қўйилади: Anna [ʔʌna:]. Бу ҳолат ўзбекча санъат сўзидаги [a] унлисининг талаффузига бир оз ўхшаб кетади.

7. Немис тилидаги чўзиқ унлилар урғусиз бўғинда чўзиқлигини қисман йўқотади, лекин бу уларни сифат жиҳатидан ўзгартирмайди. Масалан:

Theater	Johann	der	Fakultät
lebendig	Monolog	er	Institut
über	für	ihr	Universität

8. Немис тили унлиларини талаффуз қилишда тил ва лаб мускуллари ўзбек тилидаги унлиларнинг талаффузидагига қараганда кўпроқ таранглашади: [i:], [y:], [ø:], [e:], [ɛ:], [a:], [o:], [u:].

9. Немис тили лабланган унлилари талаффуз этилганда лаблар ўзбек тили лабланган унлилари талаффузи вақтидагига қараганда кўпроқ думалоқлашади ва чўчкаяди. Немис тили унлилари: [y:], [ø:], [o:], [u:], [y], [œ], [ɔ], [u]; ўзбек тили лабланган унлилари: [y], [y̞], [o].

10. Немис тилида баъзи ҳолларда унлиларнинг бўғин ташкил қилмаслик ҳоллари ҳам учрайди. Бунда урғусиз [i̯], [u̯], [o̯] унлилари ўзидан кейин келган унли билан бирикиб, бир бўғинни ташкил этади. Масалан:

Familie	Luise	Rektion	Biologie	Philologie
Union	Stadion	Auditorium		

Бу ҳолларда бўғин ташкил қилмайдиган [i̯], [u̯], [o̯] ўта қисқа айтилади. Ўзбек тилида эса ҳар бир унли сўзда бўғин ташкил этади ёки бўлмаса бир сўзда қанча унли

бўлса, шунча бўгин бўлади. Масалан, ки-тоб, меҳ-нат, о-та, о-на, ло-ла, мак-таб сўзларидагидек.

13-машқ. Қуйидаги сўзларни ўқинг ва унлиларнинг чўзиқлигига эътибор беринг.

Staat	Beet	Tiger	oben	Kuh	Bücher
Saat	leer	Miete	Boot	gut	Tür

14-машқ. Сўз бошида, сўз ясовчи олд қўшимчалардан кейин унлиларнинг кучли зарб (Knacklaut) билан ўқилишига эътибор беринг.

immer	aber	oben	eben	beantworten
ist	an	Ohr	essen	beobachten

15-машқ. Немис ва ўзбек тилларидаги лабланган унлиларга эътибор бериб, сўзларни ўқинг:

und	Onkel	Übung	Öl	олам	ун	ун
Ufer	Kohl	für	mögen	бола	булут	тун
Buch	Tuch	Tür	können	аъло	шу	обру
Mund	Tochter	Süden	König	Ботир	Муслим	Ўктам

[a:], [a] унлилари

[a:] унлиси кенг, тил орқа, қуйи кўтарилиш, лабланмаган чўзиқ товушдир. [a] унлиси қисқа, кенг, тил олди, қуйи кўтарилиш, лабланмаган товушдир.

Чўзиқ [a:] унлиси талаффуз қилинганда лаблар нейтрал, ҳаракатсиз ҳолда бўлади. Лаблар тишлардан анча узоқлашади. Тил учи пастки олд тишларга тегади, тил устининг ўртаси орқага бир оз силжийди ва юмшоқ танглай бир оз кўтарилади. Пастки жағнинг пастга тушиши натижасида оғиз бир оз каттароқ очилади.

Қисқа [a] унлиси талаффуз қилинганда лаблар тишлардан аста-секин узоқлашади. Лаблар ва тишлар орасидаги оралиқ чўзиқ [a:] талаффузи вақтидагидан кичикроқ бўлади. Тил учи пастки олд тишларга тегади. Тил устининг олд қисми қаттиқ танглай томон бир оз кўтарилади.

Юмшоқ танглай кўтарилиб бурун бўшлиғига ўтадиган ҳаво бўлини тўсди. Пастки жағнинг пастга тушиши натижа-
сида оғиз бир оз каттароқ очилади:

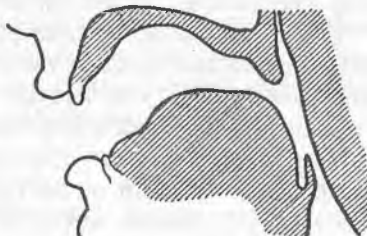
(a:, a:, a:, a:) — [a, a, a, a]

"а" ҳарфи қуйидаги ҳолатларда [a:] чўзиқ унлисини
ифодалайди:

- 1) очиқ урғули бўғинда келса: baden, Abend, haben, da.
- 2) шартли ёпиқ бўғинда келса: Tag, Rad, Staat.
- 3) ўқилмайдиган **h** ҳарфидан олдин: fahren, Bahn.
- 4) сўзда қўш **aa** келса: Saal, Staat, Paar.
- 5) сонор товушидан олдин келса: damals
- 6) қуйидаги суффиксларда келса: -sal, -bar, -sam.

2 - р а с м. Нутқ органларининг [a:] унлиси талаффузи
вақтидаги ҳолати.

3 - р а с м. Нутқ органларининг [a] унлисининг талаффузи
вақтидаги ҳолати.

“а” ҳарфи қуйидаги ҳолатларда [a] қисқа унлисини ифодалайди:

1) ёпиқ бўғинда келса: alt, Hand, Land.

2) қўш ундош ёки ch, tz, ck, ng, nk, pf ундошларидан олдин келса: Marre, alle, packen, Tisch.

16-машқ. Қуйидаги сўзларни, [a:] чузиқ унлисининг талаффузига эътибор бериб ўқинг.

haben	Tag	Abend	da
Tafel	Plan	Atem	Anna
Frage	Paar	ahnen	Gera
sagen	Haar	Arzt	Oma

17-машқ. Қисқа [a] унлисининг талаффузига эътибор бериб, сўзларни ўқинг.

machen	Tasse	Hand	Park
hat	Kanne	Sand	nachts
danke	Klasse	Land	Hals

18-машқ. Жуфт сўзларни ўқинг, чузиқ [a:] ва қисқа [a] унлиларининг сўз маъносини ўзгартиришига эътибор беринг:

Staat — Stadt	Ahn — an	kam — Kamm
Saat — satt	Aal — all	fahl — Fall
Schal — Schall	Wahl — Wall	Gas — Gast

19-машқ. Матнни ўқинг, [a:] ва [a] унлиларининг тўғри талаффузига эътибор беринг. Матнни ўзбек тилига таржима қилинг.

SELTSAMER SPAZIERRITT

(nach Hebel)

Ein Mann reitet auf seinem Esel nach Hause. Sein Sohn läuft nebenher zu Fuß. Da kommt ein Wanderer und sagt: “Das ist ungerecht, Vater. Du reitest, und dein Sohn läuft. Du hast stärkere Beine.” Der Vater steigt vom Esel ab und gibt inn dem Sohn. Wieder kommt ein Wanderer. Er sagt: “Das ist nicht recht, Junge. Du hast jüngere Beine. Warum läufst du nicht?” Da setzen sich beide und reiten eine Strecke.

Ein dritter Wanderer kommt vorbei. Er sagt: "Was ist das ein Unverstand? Warum sitzen zwei Kerle auf einem Tier?" "Da steigen beide ab und gehen zu Fuß. Ein vierter Wanderer kommt vorbei. Er sagt: "Ihr seid drei kuriose Gesellen. Geht es nicht leichter, wenn einer von euch reitet?" Da bindet der Vater dem Esel die vorderen Beine zusammen, und der Sohn bindet ihm die hinteren Beine zusammen. Sie ziehen einen starken Pfahl durch und tragen den Esel auf der Achsel heim.

[u:] ва [ʊ] унлилари

[u:] унлиси чўзиқ, ёпиқ, тил орқа, юқори кўтарилиш, лабланган товушдир. Чўзиқ [u:] унлисининг талаффузи вақтида лаблар чўччаяди ва думалоқлашади, тил орқа томонга бир оз силжийди, тил ўрта қисмининг орқаси танглай томон баланд кўтарилади, тилнинг учи пастки олд тишларга тегиб туради, пастки жағ бир оз тушади, юмшоқ танглай кўтарилиб, бурун бўшлиғига ўтадиган ҳаво йўлини тўсади (4-расм).

[ʊ] унлиси қисқа, очик, тил орқа, юқори кўтарилиш, лабланган товушдир. Қисқа [ʊ] унлиси талаффуз қилинганда лаблар олдинга қараб чўччаяди ва думалоқлашади. Лабларнинг думалоқлашиши чўзиқ [u:] талаффузи вақтидагига қараганда бир оз кучсиз бўлади. Тил ўрта қисмининг орқаси танглай томон кўтарилади. Юмшоқ танглай кўтарилиб бурун бўшлиғига ўтадиган ҳаво йўлини тўсади. Нутқ органлари қисқа [ʊ] унлисининг талаффузи вақтида, чўзиқ [u:] унлисининг талаффузи вақтидагига қараганда камроқ таранглашади (4-расм).

"u" ҳарфи қуйидаги ҳолатларда [u:] чўзиқ унли товушини ифодалайди.

- 1) очик бўғинда келса: Schule, Jugend, Blume, Rudi.
- 2) шартли ёпиқ бўғинда келса: Zug, Hut, Mut, gut.
- 3) h ҳарфидан олдин келса: Uhr, Schuh, Stuhl.
- 4) товушдан олдин сонор келса: nun, nur.

"u" ҳарфи қуйидаги ҳолатларда қисқа [ʊ] ўқилади.

- 1) ёпиқ бўғинда келса: und, dunkel, Mund, Hund.
- 2) қўш ундош ёки бир нечта ундош олдида келса: Suppe, Nummer, Butter, Dust.

4 - р а с м. Нутқ органларининг [u:] чўзиқ унлисининг талаффузи вақтидаги ҳолати.

5 - р а с м. Нутқ органларининг [ʊ] қисқа унлисининг талаффузи вақтидаги ҳолати.

Ўзбек тилидаги [y] унлиси ҳам тил орқа, юқори кўтарилиш, лабланган унли бўлиб, сифат жиҳатидан немис тилидаги [u:], [ʊ] унлиларига ўхшайди, миқдори жиҳатидан немис тилидаги чўзиқ [u:] унлисидан қисқароқ, лекин немис тилидаги қисқа [ʊ] унлисидан анча чўзиқроқдир. Ўзбек тилидаги тил орқа [y] унлисининг тил олди [y] варианты ҳам бор. Масалан: туйнук, бугун тунда.

20-машқ. Қуйидаги сўзларни немисча [u:] ва [ʊ] унлилари ҳамда Ўзбекча [y] унлисининг талаффузини қиёслаб ўқинг:

[u:]	[ʊ]	[y]	[y]
Buch	und	уйқу	бу
du	Mund	унинг	муз
Rudi	Hund	қуш	булут
Bruder	plus	Фурқат	тумор
gut	dunkel	хурмат	хумор

nur
Blume

Klub
jung

туз
Кува

совун
қовун

21-машқ. [u:] чўзиқ унлисининг ёзувда ифодаланишига эътибор бериб, қуйидаги сўзларни ўқинг.

Uhr
Schuh
Kuh

Hut
Kur
Tuch

Jugend
rufen
Studium

Nu
du
Uhr

Ufer
Urlaub
Ursache

22-машқ. Сўзлардаги [ʊ] қисқа унлисининг ўқилишига эътибор беринг:

und
unser
usbekisch

Bus
Fuß

kurz
bund
Hund

rund
Mund
Wurst

Mutter
Butter
August

23-машқ. Қуйидаги шеърни ўқинг, [ʊ] қисқа ва [u:] чўзиқ унлиларининг ўқилишини таққосланг:

GEFUNDEN

(Johann Wolfgang Goethe)

Ich ging im Walde
so für mich hin,
und nichts zu suchen,
das war mein Sinn.
Im Schatten sah ich
ein Blümchen stehn,
wie Sterne leuchtend,
wie Äuglein schön.

Ich wollt' es brechen,
da sagt' es fein:
"Soll ich zum Welken
gebrochen sein?"
Ich grub' es mit allen
den Würzlein aus,
zum Garten trug ich's
am hübschen Haus.

Und pflanzt' es wieder
am stillen Ort;
nun zweigt es immer
und blüht so fort.

[i:] ва [ɪ] унлилари

[i:] унлиси чўзиқ, ёпиқ, тил олди, юқори кўтарилиш, лабланмаган товушдир. [ɪ] унлиси талаффуз қилинганда

лаблар тишлардан астагина ажралади. Тилнинг учи пастки олд тишларга тегеди. Тил олдинга қараб бир оз силжийди. Тил устининг олд қисми қаттиқ танглайга баланд кўтарилади, лаблар нейтрал ҳолатда бўлади, юмшоқ танглай кўтарилиб бурун бўшлиғига ўтадиган ҳаво йўлини тўсади (6-расм).

[ɫ] қисқа, очиқ, тил олди, юқори кўтарилиш, лабланмаган унлидир. Қисқа [ɫ] талаффуз қилинганда лаблар тишлардан бир оз узоқлашади. Тил учи пастки олд тишларга тегеди. Тил устининг олд қисми қаттиқ танглай томон кўтарилади, тил олдинга қараб силжийди, лаблар нейтрал ҳолатда бўлади. Пастки жағ қисқа [ɫ] унлисининг талаффузи вақтида чўзиқ [i:] унлисининг талаффузи вақтидагига қараганда кўпроқ пастга тушади.

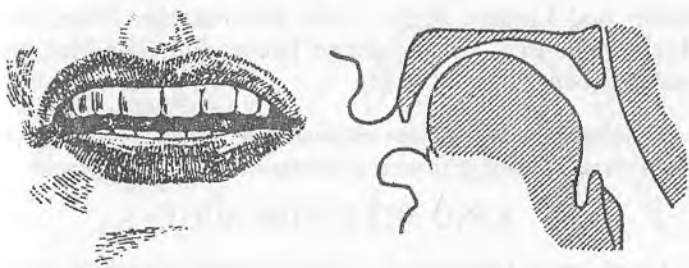
“i” ҳарфи қуйидаги ҳолларда [i:] чўзиқ унли товушини ифодалайди:

- 1) очиқ бўғинда келса: Kino, Tiger, Igel, Titel.
- 2) шартли ёпиб бўғинда келса: gibt, viel, Tier, Bier.
- 3) e ҳарфидан олдин келса: wieder, Wiese, diese, nie, Ziel.
- 4) h ҳарфидан олдин келса: ihn, ihm, ihr.

“i” ҳарфи қуйидаги ҳолларда [ɫ] қисқа унли товушини ифодалайди:

- 1) ёпиқ бўғинда келса: Kind, Bild, Milch, Fisch, frisch.
- 2) икки ёки ундан ортиқ ундошдан олдин келса: bitten, Brille, Tinte.

Ўзбек тилидаги [и] унлиси тил олди, юқори кўтарилиш, лабланмаган унли бўлиб, сифати жиҳатидан немис

6 - р а с м. Нутқ органларининг [i:] унлисининг талаффузи вақтидаги ҳолати.

тилидаги [i:] ва [ɪ] унлиларига ўхшайди, чўзиқлиги жиҳатидан [и] унлиси немис тилидаги [i:] чўзиқ унлисидан қисқароқ, аммо [ɪ] қисқа унлисидан чўзиқроқ, ўзбек тилидаги [и] унлиси чуқур тил орқа ундошлардан кейин келганда, тил орқа вариантга эга бўлади. Масалан, кир-кир, ўтир-ўфир, офиз-ожиз.

24-машқ. Қуйидаги сўзларни немисча чўзиқ [i:] ва қисқа [ɪ] ҳамда ўзбекча [и] унли товушларининг талаффузига эътибор бериб ўқинг:

[i:]	[ɪ]	[и]	[ы]
Lieder	Lindner	пишт	ғишт
Kino	sind	гир	ғир
Schi	Schild	мис	мих
nie	nicht	сир	сих
die	dick	биз	қиз

25-машқ. Жуфт сўзларни ўқинг, [i:] ва [ɪ] унли товушларининг сўз маъносини фарқлашини ёдда сақланг:

Miete — Mitte	Schiff — schief	hießen — hissen
bieten — bitten	wissen — wiesen	Bienen — binnen
ihn — in	List — liest	Riese — Risse
ihm — im	still — Stiel	ihnen — innen

26-машқ. Сўзлар бирикмаларини ўқинг, [i:] ва [ɪ] унли товушларининг талаффузига эътибор беринг:

wir studieren; sieben Briefe; auf der Wiese liegen; Krieg und Frieden; Bitte links!; im Zimmer sitzen; Pilze finden; Birken und Linden; Mitte April; Interessanter Film; frische Milch; Fritz fischt Fische; sieben Tische; Ein Glas Bier, bitte!; Lieder lieben; sie sieht Tiger.

27-машқ. Қуйидаги матни ифодали ўқинг, [i:] ва [ɪ] унли товушларининг сўзларда қандай ҳолатда келаётганлигига эътибор беринг:

KINO MIT EINEM AUGE

Gerd hatte Geburtstag. Zum Geburtstag erhält er viele schöne Sachen. Die Mutter bäckt eine große Torte. Vater gibt ihm etwas Taschengeld. Am nächsten Tag geht er durch die

Stadt. Er kauft Limonade, Konfekte und wollte noch ein Eintrittskarte ins Kino kaufen. Die Kassiererin gibt ihm aber das Geld zurück und sagte: "Das ist zu wenig" — "Ich werde nur mit einem Auge gucken", sagt Gerd.

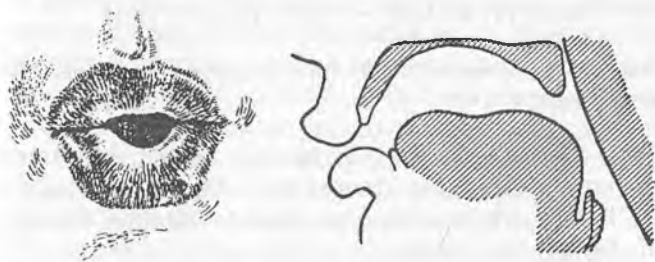
[o:] ва [ɔ] унлилари

[o:] чўзиқ, ёпиқ, тил орқа, ўрта кўтарилиш, лабланган унли товушдир. [o:] товуши талаффуз қилинганда пастки жағнинг пастга тушиши натижасида оғиз бир оз очилади, лаблар думалоқлашади, тилнинг орқа қисми юмшоқ танглай томон [u:] унлисидагига нисбатан камроқ кўтарилади, тил учи пастки олд тишларга яқин туради, юмшоқ танглай баландга кўтарилиб, ўпкадан чиқаётган ҳаво оқими оғиз бўшлиғи орқали ўтади (7-расм).

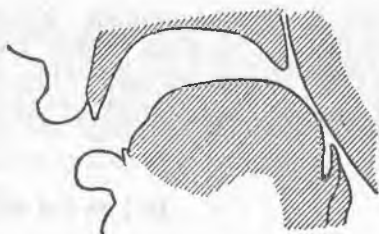
[ɔ] қисқа, очиқ, тил орқа, ўрта кўтарилиш, лабланган унли товушдир. [ɔ] унли товуши талаффуз қилинганда лаблар думалоқлашади, пастки жағнинг пастга тушиши натижасида оғиз чўзиқ [o:] унли товушини талаффузи вақтидагига қараганда кўпроқ очилади, тил усти қаттиқ танглай томон кўтарилади. Юмшоқ танглай кўтарилиб бурун бўшлиғига ўтадиган ҳаво йўлини тўсади. Тил учи пастки олд тишларга тегиб туради (8-расм).

О ҳарфи қуйидаги ҳолларда [o:] чўзиқ унли товушини ифодалайди:

- 1) очиқ бўғинда келса: oben, Boden, oder, Foto, Mode;
- 2) шартли ёпиқ бўғинда: Tor, rot, Brot, Mond.

7 - расм. [o:] чўзиқ унлисининг талаффузи вақтидаги нутқ органларининг ҳолати.

8-расм. [ɔ] қисқа унлисининг талаффузи вақтидаги нутқ органларининг ҳолати.

3) сўзда қўш оо келса: Boot, Zoo, Moor, Moos.

4) О ҳарфидан кейин h ҳарфи келса: Sohn, Ohr, wohl, froh.

О ҳарфи қуйидаги ҳолларда қисқа [ɔ] ўқилади:

1) ёпиқ бўғинда келса: Ort, dort, Kopf, Woche.

2) О ҳарфи икки ёки ундан ортиқ ундош олдида келса: Stoff, wollen, voll.

Ўзбек тилидаги (ў) унлиси артикуляцияси бўйича немис тилидаги [o:] унлисига ўхшайди. Чўзиқлик миқдори бўйича ўзбек [ў] товуши немис тилидаги [o:] товушидан қисқароқ, [ɔ] товушидан эса чўзиқроқ талаффуз қилинади.

Ўзбек тилидаги тил орқа, ўрта кўтарилиш, лабланган [ў] унлисининг тил олди [θ] варианты бўлиб, бу [θ] товуши баъзан сўз маъносини ҳам фарқлашга хизмат қилади. Масалан:

бўз (чўл) ер — бўз (мато)

тўр (балиқ тутадиган) — тўр (уйнинг тўри)

28-машқ. [o:] чўзиқ унли товушининг талаффузига эътибор бериб, сўзларни ўқинг:

Boot, Vogel, froh, Zoo, Wohnung, wo, so, holen, Ober, schon, vor, Hose, Obst, oder, Oper, Methode, Chor, Tor, Labor, Person, Makkaroni, Ton, Monat, Oktober, November, loben, Nobel, Hof, Auto.

Not
Lob

Sohn
Schoß

Sohle
Oben

Lohn
ohne

29-машқ. [ɔ] қисқа унли товушининг талаффузига эътибор бериб, сўзларни ўқинг:

oft	offen	Post	Moskau	sollen
Onkel	Otto	Kopf	Rostock	Socke
Ort	Lotte	Topf	Rostow	Glocke
Osten	Sonne	fort	Sport	Sommer

30-машқ. Жуфт сўзларни ўқинг. [o:] ва [ɔ] унли товушларининг сўз маъноларини фарқига эътибор беринг:

Ofen — offen	Wohle — Wolle	(den) Hofen — Hoffen
(den) Tone-Tonne	Schoß — schoß	(den) Sohne — Sonne
Sohlen — sollen	Boden — Bodden	Floß — floß
wohnen — Wonnen	Rose — Rosse	Zote — Zotte

31-машқ. Матнини ўқинг, таркибида [o:], [ɔ] унли товушлари бўлган сўзларни ажратиб ёзинг ва таржима қилинг:

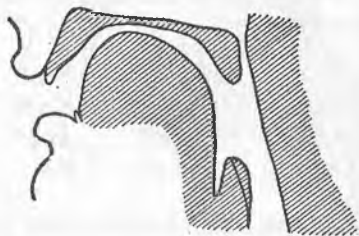
DER KLEINE KURT

Kurts Mutter hat mit ihrem Sohn oft Sorgen. Kurt ist noch klein. Er macht immer, was verboten ist. “Du darfst nicht auf den Stuhl klettern, der Stuhl wackelt”, sagt die Mutter. Kurt ist aber schon mit einem Fuß auf dem Stuhl und fällt herunter. Er weint laut, denn sein Fuß schmerzt. Wer nicht hören will, muß fühlen.

[e:] ва [ɛ] унлилари

[e:] чўзиқ, ёпиқ, тил олди, ўрта кўтарилиш, лабланмаган унли товушдир. [e:] товуши талаффуз қилинганда пастки жағ бир оз тушади, лаблар икки томонга сал тортилади, тил олдинга қараб силжийди, тил учи пастки олд тишларга тегеди, тил устининг ўрта қисми танглай томон анча кўтарилади, юмшоқ танглай кўтарилиб бурун бўшлиғига ўтадиган ҳаво йўлини тўсади, ўпкадан чиқаётган ҳаво оқими оғиз бўшлиғидан чиқади, нутқ органларининг ҳолати [e:] унлисининг талаффузи тугагунча ўзгармайди.

[ɛ] қисқа очик, ўрта кўтарилиш, лабланмаган унли товушдир. [ɛ] фонемаси тил олди унлисидир. Бу товуш талаффуз этилганда оғиз бир оз очилади, лаблар икки то-

9 - расм. [e:] унлиси талаффузи вақтидаги
нутқ органларининг ҳолати.

монга сезилар-сезилмас тортилади, тил учи пастки олд тишларга тегади, тил устининг олд қисми танглай томон кўтарилади, лекин тил устининг олд қисми [e:] унлиси талаффузи вақтидагига қараганда бир оз пастроқ кўтарилади, юмшоқ танглай кўтарилиб бурун бўшлиғига ўтадиган ҳаво йўлини тўсади (9- ва 10-расмлар).

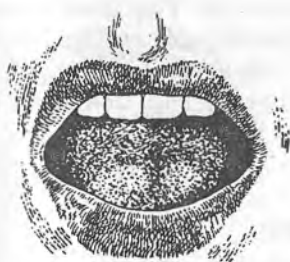
Ўзбек тилидаги [э], [е] товуши талаффузи жиҳатидан немис тилидаги [e:] ва [ɛ] товушларига ўхшайди, чўзиқлиги жиҳатидан эса ўзбек [э], [е] унли товуши ёпиқ бўғинларда немис тилидаги [ɛ] қисқа унлисига, очиқ бўғинларда эса немис тилидаги [e:] чўзиқ унлисига жуда яқин талаффуз этилади.

е ҳарфи қуйидаги ҳолларда [e:] чўзиқ товушини ифодалайди:

1. очиқ бўғинда келса: geben, eben, leben, lesen, Esel, erst;
2. шартли ёпиқ бўғинда келса: Weg, der;
3. **h** ҳарфидан олдин келса: nehmen, Lehrer, sehen, gehen;
4. қўш **ee** унли очиқ бўғинда келса: Beet, leer, Tee, Meer, See, Beeren.
5. бирор сонордан олдин келса: er, wer, dem, den, Herd, Pferd.

[ɛ] қисқа товушини ифодалайди:

1. **ä** ва **e** унли ҳарфлари ёпиқ бўғинда келса: März, Rätsel, elf, Eltern;
2. **ä** ва **e** қўш ундошдан олдин келса: nennen, kennen, hätte.

10-расм. [ε] ва [ε:] унлиларнинг талаффузи вақтидаги нутқ органларининг ҳолати.

32-машқ. Ҳақиқатда [ε:] чўзиқ товуши бўлган қуйидаги сўзларнинг талаффузини машқ қилинг:

Tee	Meter	sehr	Schwert	Erz
See	Rede	zehn	Schleswig	Herd
Idee	neben	gehen	stets	Pferd
Armee	eben	lehren	Erde	werden

33-машқ. Ҳақиқатда [ε] қисқа унли товуши бўлган қуйидаги сўзларнинг ўқилишини машқ қилинг:

nennen	kennen	rennen	bellen
verändern	Eltern	elf	Enkel
Herz	Hefte	Rest	denken
März	Lärm	schärfen	schätzen

34-машқ. Қуйидаги сўз гуруҳларини унли товушлар талаффузига таъбир бериб ўқинг:

gern lesen, gern lernen, die Schwester kennen, den Zettel, die Elbe bei Dresden, schnell gehen, von März bis September, das Modell verbessern, schneller rennen, etwas schnell nennen, an der Elbe, das Ende der Ernte.

35-машқ. Матнни ифодали ўқинг. [ε:] ва [ε] товушларини тўғри талаффуз қилинг:

DIE ERSTE ELEKTRISCHE LAMPE

Es war Abend. Die erste elektrische Lampe brannte im Jahre 1873 in Petersburg (Leningrad). Eines Tages waren die Straßen

leer und still. Hier und da brannten die Petroleumlampen. Sie leuchteten nicht gut. Plötzlich flammte auf einer der Straßen ein helles weißes Licht auf. Die Menschen blieben auf der Straße stehen. Unter den Menschen befand sich auch der Erfinder dieser Lampe Alexander Lodygin.

[e:] унлиси

Чўзиқ очик [e:] унлиси тил олди, ўрта кўтарилиш, лабланмаган товушдир. Чўзиқ очик [e:] унлиси талаффуз қилинганда пастки жағ худди қисқа очик [e] унлиси талаффузидаги сингари бир оз тушади, оғиз бир оз очилади, тил олдинга қараб бир оз силжийди, тил усти ўрта қисми танглай томон кўтарилади, лаблар сезилар-сезилмас икки чеккага тортилади. Чўзиқ очик [e:] унлисининг қисқа очик [e] унлисидан фарқи унинг чўзиқ талаффуз этилишидадир. [e:] унлиси чўзиқ бўлишига қарамай очик талаффуз этилади. Чўзиқ очик [e:] унлисининг талаффузи вақтидаги нутқ органларининг ҳолати худди қисқа очик [e] унлисининг талаффузи вақтидагидек бўлади (11-расм).

ä ҳарфи қуйидаги ҳолларда чўзиқ, очик [e:] унли товушини ифодалайди:

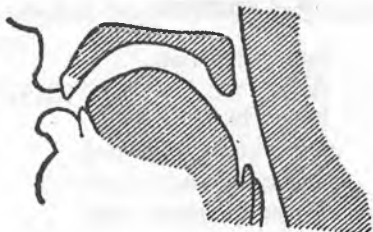
1. очик бўғинда келса: tätig, Käse, erklären, Läden,
2. шартли ёпиқ бўғинда келса: Bär, spät, täglich, Mädchen.
3. ä дан кейин h келса: zählen, Nähe, ähnlich, wählen.

36-машқ. Сўзларни ўқинг, чўзиқ, очик [e:] унлисининг талаффузига эътибор беринг:

Bären, Pläne, Häfen, Rumänien	Gespräch
Sekretär, Städte, Rätsel, Märchen	Äther
ungefähr, während, Zähne, ähnlich	Mädchen

37-машқ. Сўз гуруҳларини ўқинг; чўзиқ, очик [e:] унлисининг талаффузига эътибор беринг:

Das Mädchen näht; während des Gesprächs; nämlich zu spät; ähnliche Pläne; Märchen erzählen; in der Nähe der Häfen; Rätsel, Märchen und Erzählungen; nach Dänemark fahren.

11-расм. Нутқ органларининг кучсиз [ə] унлисининг талаффузи вақтидаги ҳолати.

38-машқ. Жуфт сўзлардаги чўзиқ, ёпиқ [e:] унлиси ва чўзиқ очиқ [ɛ:] унлиларини тўғри талаффуз қилинг:

Reder — Räder
Beeren — Bären
sehen — säen
Meerchen — Märchen

Seele — Säle
Beere (n) — Bären
Ehre — Ähre
denen — Dänen

[ə] унлиси

[ə] унлиси очик, ўрта қатор, ўрта кўтарилиш, ўрта чўзиқликдаги лабланмаган товушдир. Талаффуз қилинганда лаблар озроқ думалоқлашади, оғиз озроқ очилади, тил учи пастки олд тишларга тегеди, тил устининг ўртаси қаттиқ, танглай томон кўтарилади, юмшоқ танглай кўтарилиб, бурун бўшлиғига ўтадиган ҳаво йўлини тўсади (11-расм). Талаффуз қилиб кўринг [ə, ə, ə].

[ə] унлиси мустақил фонема эмас, у чўзиқ, ёпиқ [e:] унлисининг урғусиз бўғинларида учрайдиган кўриниши (варианти)дир. Бу [ə] унлиси немис тилида *M u r m e l l a u t* деб юритилади, яъни ноаниқ товуш дейилади.

Кучсиз [ə] унлиси ўзбек тилидаги равишдош ясовчи - иб (бориб, келиб) қўшимчаси таркибидаги [и] унлиси талаффузига кўпроқ ўхшайди. Ҳозирги кунда [ə] унлиси [n, ɾ, ɛ] сонор товушларидан олдин тўла редукцияга учрайди ва талаффуз этилмайди¹.

¹ Großes Wörterbuch der deutschen Aussprache. VEB Bibliographisches Institut, Leipzig, 1982.

1974 йилгача

haben ha: bən
 Achen 'a : xən
 bieten 'bi:tən
 ätzen 'etsən
 Lehrer 'le:rər
 Arbeiter 'arbætər
 Maler 'ma:lər
 Vater 'fa:tər

1982 йилдан

Teufel 'tɔʊ̯fl
 Artikel 'artɪ:kl
 Sessel 'zesl
 Esel 'e:zl
 Tafel 'ta:fl
 Ärmel 'ɛrml
 Apfel 'apfl
 Ampel 'ampl

Сўз қўшимчалари таркибидаги е ҳарфи редукцияга учраб [ə] тарзида кучсиз талаффуз этилади.

Сўзларнинг урғусиз қўшимчаларида е келса: bekommen, Gebäude, gehören.

Beruf, Gespräch, erklären, enthalten, empfangen, Versammlung, zerreißen, alle, nehmen, Hefte, Puppe.

Maler, kommen, Tafel, Nähe, Mädchen, Märchen, alles, süße Speise.

39-машқ. Сўзларни [ə] унлисининг кучсиз ўқилишига эътибор бериб ўқинг:

ohne	begehen	entgehen	zergehen	empfinden	Gefahr
Farbe	Regel	Schule	vergehen	ergehen	erfahren
	Kugel	Name	Klasse	Erde	Erzählung
			Käse	Hundert	

40-машқ. Сўзлар бирикмаларини урғусиз олд қўшимчалардаги [ə] унлисининг талаффузига эътибор бериб ўқинг:

einen Brief bekommen, ein Gebäude bauen, einen Text erzählen, das Geschirr zerschlagen, eine Delegation empfangen, vergehen und vergessen, jemanden entschuldigen, nehmen-nahm-genommen.

41-машқ. Куйидаги ажралмайдиган олд қўшимчали сўзларни ифодалаи ўқинг. Кучсиз [ə] унлисининг варианты бўлган [e] унлисининг талаффузига эътибор беринг:

empören	erzählen	entfernen	zerschlagen
entlarven	erklären	entlaufen	zerrissen
empfehlen	versäumen	Versammlung	verreisen

42-машқ. Қуйидаги шеърни ифодали ўқинг, сўзлардаги унлиларининг талаффузига эътибор беринг:

MEIN SPIELZEUG

Die Spielzeuglok
fährt nur im Kreis,
ich aber träume gern.
Ich fahr mit ihr durch
Schnee und Eis,
zu Ländern, nah und fern.

Ich zeichne
eine schöne Stadt,
doch nur auf dem Papier,
und wenn ich später
größer bin,
dann baue ich sie hier.

*Holger Schulz.
(Aus ABC-Zeitung)*

[y:] ва [y] унлилари

[y:] унлиси чўзиқ, ёпиқ, тил олди, юқори кўтарилиш, лабланган товушдир. Чўзиқ [y:] унлиси талаффуз этилганда пастки жағнинг пастга тушиши натижасида оғиз бир оз очилади, лаблар худди [u:] унлисининг талаффузи вақтидагидек олдинга бўртиб чиқади ва думалоқлашади: тил худди [i:] унлисининг талаффузи вақтидагидек олдинга силжийди, тил учи пастки олд тишларга тақалиб туради, тил устининг олд қисми қаттиқ танглайга кўтарилади, юмшоқ танглай ҳам кўтарилади, лекин бурун бўшлиғига ўтадиган ҳаво йўлини бутунлай тўсиб қўймайди. Тил ва лабларнинг ҳолати [y:] нинг талаффузи охиригача бир хил бўлади (12-расм).

Қисқа очиқ [y] унлисининг талаффузи вақтида пастки жағ [y:] дагига қараганда бир оз кўпроқ тушади, оғиз кўпроқ очилади, лаблар [y:] дагидек таранглашмайди, олдинга чўчкаяди ва бир оз думалоқлашади. Тил учи худди қисқа [ɿ] унлисидагидек пастки тишларга тегади, тил олдинга қараб силжийди, тил устининг олд қисми қаттиқ танглай томон кўтарилади, лекин [y:] дагига қараганла камроқ кўтарилади, юмшоқ танглай кўтарилади, лекин бурун бўшлиғига ўтадиган ҳаво йўлини тўла бекитмайди (13-расм), талаффуз қилиб кўринг [y, y, y].

Ўзбек тилида немис тилидаги [y:] ва [y] унлиларига мос келадиган унли фонема йўқ, лекин [y:] ва [y] унлила-

12 - расм. [y:] унлисининг талаффузи вақтидаги
нутқ органларининг ҳолати.

ри ўзбек тилидаги [y] унлисининг тил олди варианты [y] унлисига сифати жиҳатидан бир оз ўхшайди, чўзиқлиги жиҳатидан немис тилидаги [y:] унлиси ўзбек тилидаги [y] дан анча чўзиқ, немис тилидаги қисқа [y] унлисига қараганда ўзбек тилидаги [y] анча чўзиқ талаффуз қилинади, масалан:

müssen Wüste Künstler fünf куз, кун, тун, жун.
mündlich Nüsse Wünschen Münze бугун, тугун, бургут.

ü ҳарфи қуйидаги ҳолатларда [y:] чўзиқ унли товушини ифодалайди:

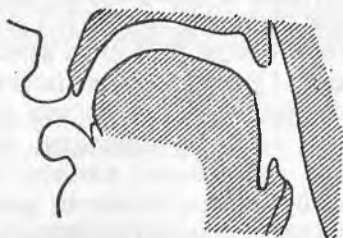
1) очиқ бўғинда келса: üben, müde, Süden, Bücher.

2) шартли ёпиқ бўғинда келса: Tür, für, süß, grün.

3) бу ҳарфдан кейин h ҳарфи келса: Führer, kühl, Stühle, ausführlich.

4) бирор сонордан олдин келса: für, Schüler, Zürich.

5) y ҳарфи очиқ бўғинда келса: Lyrik, typisch, Physik.

13 - расм. [y] унлисининг талаффузи вақтидаги
нутқ органларининг ҳолати.

Куйидаги ҳолларда ў ҳарфи [y] қисқа унлисини ифодалайди:

- 1) қуш ундош олдида келса: Mütter, Flüsse, Füller, müssen.
- 2) ёпиқ бўғинда, бирдан ортиқ ундош олдида келса: Pünktlich, mündlich.
- 3) у ҳарфи ёпиқ бўғинда келса: Ypsilon, Symbol.

43-машқ. Чўзиқ, ёпиқ [y:] унлисининг талаффузига эътибор бериб, сўзларни ўқинг.

Übung	Bücher	Gemüse	müde	Glück
über	Tücher	Analyse	natürlich	Stück
Übergang	Züge	Güte	grün	Tür
Übersetzung	Füße	Grüße	Brüder	für

44-машқ. Куйидаги сўзларни ўқинг, қисқа, очиқ [y] унлисининг талаффузига эътибор беринг:

fünf	künftig	Früchte	Strümpfe	dürfen
Bürger	Würste	Glück	Schlüssel	müssen
wünschen	Künstler	Gründe	Stück	nützen
Führer	hüpsch	Küste	schützen	Mütter

45-машқ. Куйидаги матнни ўқинг, [y:] ва [y] унлиларининг сифати ҳамда чўзиқлиги жиҳатидан фарқига эътибор беринг:

VATERS UHR

Eines Morgens suchte Vater seine Armbanduhr. Irgendwo hatte er sie verloren. Alle Suchen half nichts. Jetzt mußte Vater im Büro seine Kollegen fragen. Das war unangenehm. Drei Tage später war Neujahr. Zu Hause lag für jeden ein Geschenk unter dem Tannenbaum: für die Kinder Spielsachen, für Mutter eine Halskette, für Großmutter warme Hausschuhe, für den Vater eine Armbanduhr.

46-машқ. [y:] ва [y] унлиларининг сўз маъносини ўзгартиришига эътибор бериб, гапларни ўқинг.

- 1) Er fühlt sich heute gut.
- 2) Die Hüte sind neu.
- 3) Er füllt seinen Füller jeden Tag.
- 4) Max lebte auch in einer Hütte.

[ø:] ва [œ] унлилари

[ø:] унлиси чўзиқ, ёпиқ, тил олди, ўрта кўтарилиш, лабланган товушдир. [ø] унлиси талаффуз қилинганда пастки жағ бир оз тушади, лаблар худди [o:] унлисининг талаффузи вақтидагидек таранглашмаган ҳолда олдинга чўччайиб чиқади ва думалоқлашади, тил худди [e:] унлиси талаффузи вақтидагидек ҳолатда бўлади: тил учи пастки олд тишларга тегади, тил олдинга қараб силжийди, тил олдининг усти юқорига ўртача кўтарилади; тил ёнлари юқори ён тишларга тегади, юмшоқ танглай кўтарилади, лекин бурун бўшлиғига ўтадиган ҳаво йўлини тўсмайди, тил ва лабларнинг ҳолати [ø] унлисининг талаффузи тугагунча бир хил туради (14-расм). Талаффуз қилиб кўринг: [ø:, ø:, ø:].

[œ] унлиси қисқа, очиқ тил олди, ўрта кўтарилиш, лабланган товушдир. [œ] унлиси талаффуз қилинганда пастки жағ [ø:] унлиси талаффузи вақтидагидан кўпроқ пастга тушади; лаблар худди қисқа [ɔ] унлисидагидек олдинга бир оз чўччайиб чиқади ва сезиларли даражада думалоқлашади, тил худди [e] унлисидагидек ҳолатда бўлади: тил учи пастки олд тишларга тегади, тил олдинга силжийди, тил устининг олд қисми қаттиқ танглайга [e] унлисидагидек озроқ кўтарилади, юмшоқ танглай кўтарилади, аммо бурун бўшлиғига ўтадиган ҳаво йўлини тўсмайди (15-расм), талаффуз қилиб кўринг: [œ, œ, œ].

Ўзбек тилида немис тилидаги [ø] ва [œ] унлиларига ўхшаган фонема йўқ, лекин сифати жиҳатидан немис тилидаги [ø:] ва [œ] унлилари ўзбек тилидаги тил орқа [ʊ] унлисининг тил олди [θ] вариантыга бир оз ўхшайди, чўзиқлик миқдорига кўра немис тилидаги [ø:] ўзбек тилидаги [θ] унли товушига қараганда анча чўзиқ, лекин немис тилидаги [œ] унлисига қараганда ўзбек тилидаги [θ] товуши чўзиқроқ талаффуз қилинади, масалан: ўсимлик, тўкин-сочин бўлмоқ, кўса киши, тўшак, кўтармоқ, сўз, кўз, ўзбек, кўл.

ё ҳарфи қуйидаги ҳолатларда [ø:] чўзиқ унли товушини ифодалайди:

1) очиқ бўғинда келса: hören, stören, lösen, Größe.

2) шартли ёпиқ бўғинда келса: schön, Brötchen, möglich, verwöhnt.

3) “œ” бирикма шаклида келса:
Goethe, Goetheforschung, Goethisch.

4) “eu” бирикма шаклида келса:
Friseur, Monteur, Ingenieur.

ö ҳарфи куйидаги ҳолларда [œ]
қисқа унли товушини ифодалайди:

1) ёпиқ бўғинда келса: öffnen,
zwölf, Wörter, Körper.

2) қўш ундош олдида келса: Löffel,
öffentlich, können.

14-расм. [ø:] унлисининг талаффузи вақтидаги нутқ органларининг ҳолати.

47-машқ. Жуфт сўзларни ифодали ўқинг, [ø:] ва [œ] унлиларининг сўз маъносига таъсир этишига эътибор беринг:

Röslein — Röblein

Öfen — öffnen

Före — fördern

Höhle — Hölle

Tönchen — Tönnchen

Goethe — Götte

Möhre — mörder

Röslein — Röblein

Höcker — Höcker

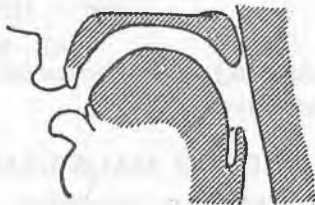
mögen — möchte

48-машқ. Шеърни магнит лентасига ёзиб тингланг: чўзиқ / ёпиқ [ø:] ва қисқа / очик [œ] унлиларини талаффузига эътибор беринг.

HEIDENRÖSLEIN

Johann Wolfgang Goethe

Sah ein Knab' ein Röslein stehn,
Röslein auf der Heiden,
War so jung und morgenschön,

15-расм. [œ] унлисининг талаффузи вақтидаги нутқ органларининг ҳолати.

Lief er schnell, es nah zu sehn,
 Sah's mit vielen Freuden.
 Röslein, Röslein, Röslein rot,
 Röslein auf der Heiden.

Knabe sprach: "Ich breche dich,
 Röslein auf der Heiden!"
 Röslein sprach: "Ich steche dich,
 Daß du ewig denkst an mich,
 Und ich will's nicht leiden".
 Röslein, Röslein, Röslein rot,
 Röslein auf der Heiden.

Und der wilde Knabe brach
 's Röslein auf der Heiden.
 Röslein wehrte sich und stach,
 Half ihm doch kein Weh und Ach,
 Mußt' es eben leiden.
 Röslein, Röslein, Röslein rot,
 Röslein auf der Heiden.

49-машқ. Бирлик ва кўпликдаги отларни ўқинг, тил орқа [ϕ:] [ɔ] ва тил олди [ϕ:] [æ] унлиларининг жарангланишидаги фарққа эътибор беринг:

Ofen — Öfen	Lohn — Löhne	Dorf — Dörfer
Boden — Böden	Bogen — Bögen	Korn — Körner
Sohn — Söhne	Vogel — Vögel	Horn — Hörner
	größe — Größe	
	tot — töten	
	Hof — Höfe	

50-машқ. [ϕ:] ва [œ] унлилари бўлган сўзларнинг талаффузига эътибор бериб матнни ўқинг:

WIE DER MAUS DEM LÖWEN DANKTE

Einmal sonnte sich ein Löwe in der Wüste. Plötzlich kroch zwischen seinen Pfoten eine Maus aus dem Boden. Der Löwe wollte das Mäuschen töten, schenkte ihm dann aber doch das

Leben. Später geriet der Löwe einmal in ein Netz. Er konnte es nicht zerreißen. Da kam das Mäuschen und rettete so den Löwen: Das Mäuschen zernagte das Netz.

[æ], [ao], [ɔɸ] дифтонглари

Икки унлининг бирикиб битта товушни ифодалаши дифтонг дейилади. Немис тилида 3 та дифтонг бўлиб: улар [æ], [ao], [ɔɸ] дифтонгларининг биринчи қисми кучли урғули ва аниқ талаффуз этилса, иккинчиси эса урғусиз бўлиб кучсиз талаффуз этилади. Дифтонглارнинг монофтонглардан фарқи шундан иборатки, дифтонглар сирғалувчи характерга эга: нутқ органлари биринчи унлининг талаффуз ҳолатидан иккинчи унлининг талаффуз ҳолатига сирғалиб ўтади, масалан, [a] дан [e:] га, [a] дан [o] га, [ɔ] дан [ø] га. Дифтонгнинг икки элементи орасига ҳеч қандай товуш қўйилмай, бир товуш доирасида талаффуз қилинади.

Немис тили дифтонгларига ўхшаш товушлар ўзбек тилида учрамайди. Ўзбек тилида дифтонгга яқин келувчи товушлар бирикмалари учрайди: Масалан: ой, ий, ай.

[æ] дифтонги қисқа [a] унлисидан ва сифатига кўра жарангланиши ноаниқ, чўзиқлик миқдорига кўра чўзиқроқ, урғусиз [e:] унлисидан ташкил топган. [æ] дифтонгининг талаффузи вақтида нутқ органлари (тил ва лаблар) [a] унлиси талаффуз ҳолатидан [e:] унлисига яқин товушнинг талаффуз ҳолатига ўтади, талаффуз қилинг: [æ, æ, æ].

ai, ey, ay, ei унли ҳарфлар бирикмаси [æ] дифтонгини ифодалайди:

1. **ei** — ein, eins, zwei, drei, frei.
2. **ai** — Mai, Mais, Rain.
3. **ey** — Beyer, Meyer.
4. **ay** — Bayer.

[ɔɸ] дифтонги қисқа [ɔ] унлисидан ва сифатига кўра жарангланиши ноаниқ, чўзиқлик миқдорига кўра чўзиқроқ, урғусиз [ø] унлисидан ташкил топган. [ɔɸ] дифтонги талаффуз этилганда тил ва лаблар [ɔ] унлиси талаффуз

ҳолатидан [ø] унлиси ҳолатига ўтади, талаффуз қилинг: [ɔ̯ø], [ø̯ø], [ɔ̯ø].

äu ҳарфлар бирикмаси қуйидаги ҳолларда [ɔ̯ø] дифтонгини ифодалайди:

1. äu — Mäuse, Häuser, Läufer, Gebäude.
2. eu — neun, heute, Leute, freuen.

[ao] дифтонги қисқа [a] унлисидан ва сифатига кўра жарангланиши ноаниқ, чўзиқлик миқдорига кўра чўзиқроқ, урғусиз [o] унлисидан ташкил топган. [ao] дифтонги талаффуз этилганда тил ва лаблар [a] унлиси талаффуз ҳолатидан [o:] унлисига яқин товушнинг талаффуз ҳолатига ўтади, айтиб кўринг: [ao̯, ao̯, ao̯].

au ҳарфлар бирикмаси қуйидаги ҳолларда [ao] дифтонгини ифодалайди:

au — auch, Haus, Bauer, Maus.

Ўзбек тилида дифтонглар йўқ, шунинг учун [æ], [ao], [ɔ̯ø] дифтонглари ўзбек тили ай, ао, ой унлилар бирикмалари орқали ифодаланади.

51-машқ. [æ] дифтонгининг талаффузига эътибор бериб сўзларни ўқинг.

Eis	Seite	Meister	breit
eins	Speise	Arbeiter	Preis
Reis	Weite	Leiter	weiß

52-машқ. [ɔ̯ø] дифтонгининг талаффузига эътибор бериб сўзларни ўқинг.

neun	euch	euer	teuer
deutsch	Freund	heute	neu
Räume	Bäume	häufig	läufst

53-машқ. [ao] дифтонгининг талаффузига эътибор бериб сўзларни ўқинг.

auch	Rauch	Bauch	Auge
dauern	rauchen	laufen	bauen
Auto	Laune	Pause	zu Hause

Бўгин ташкил қилмайдиган [і], [u] унлилари

Немис тилида [і], [u] унлилари бўгин ташкил қилмайдиган унлилардир. Бу унлилар ўзларидан кейин келган унли билан биргаликда бир бўгинни ташкил қиладилар.

Талаффузи жиҳатидан [і], [u] унлилари чўзиқ, ёпиқ [i:], [u:] унлилариға ўхшайди ва улардан ўта қисқа талаффуз қилиниши билан фарқланади, демак [і], [u] унлилари сифати жиҳатидан ёпиқ, чўзиқ, миқдори жиҳатидан — ўта қисқа унлилардир.

[і] унлиси ёзувда **i** ҳарфи орқали ифодаланади ва бошқа тиллардан кирган сўзларда **e**, **o** ва **u** унлиларидан олдин келади, масалан: Familie, Linie, Präposition, Revolution, Portion.

[u] унлиси ёзувда **u** ҳарфи орқали ифодаланади ва кўпинча **a** унлисидан олдин келади, масалан: lingual, Linguistik, Genua.

Ўзбек тилида бўгин ташкил қилмайдиган унлилар йўқ.

54-машқ. Ўта қисқа [і], [u] унлилари бўлган қуйидаги сўзларни ўқинг:

Familie — fami : liə	lingual — lɪŋg <u>u</u> a : l
Auditorium — aʊ di.to : r <u>i</u> ʊm	Linguathek — lɪŋg <u>u</u> a. te : k
Laboratorium — La.bo.ra.to : riʊm	Lingua — ʼlɪŋg <u>u</u> a.
Ferien — ʼfe : r <u>i</u> ən	Luisa — ʼlui : za
Zentralasien — tsentra : l : a : z <u>i</u> ən	Emanuel — ʼe.ma : n <u>u</u> ɛl
Atelier — ate.ʼlie :	Linguistik — lɪŋg <u>u</u> ɪstɪk
Albanien — alʼba : n <u>i</u> ən	Managua — ma.na : g <u>u</u> a.

55-машқ. [і] ва [u] унлилари иштирок этган сўзларга эътибор бериб, жумлаларни ўқинг, уларни ўзбек тилига таржима қилинг:

1. Unser Institut hat eine reiche Bibliothek.
2. Unser Labor hat eine Linguathek.
3. Unsere Familie besteht aus sechs Personen.
4. Die Linguistik ist unser Fach.

[ā:], [ē:], [ō:], [œ:] унли товушлари

Француз тилидан немис тилига кириб келган сўзларда тўртта бурун товушлари [ā:], [ē:], [ō:], [œ:] учрайди. Бу унлилар сифатига кўра очиқ, миқдорига кўра чўзиқ товушлардир. [ā:], [ō:], [ē:], [œ:] унлиларининг талаффузи вақтида юмшоқ танглай пастга тушади, натижада ўпкадан келаётган ҳавонинг бир қисми бурун бўшлиғидан ўтади. Агар бу бурун товушларини талаффузини чиқариш қийин бўлса, [ā:], [ē:], [ō:], [œ:] унлиларидан кейин тил орқа [ŋ] ундошини талаффуз қилиш кифоя қилади. Бу унлилар француз тилидан немис тилига кириб келган сўзларда бурун ундошлари олдида келади:

ʃā : sə — Chance — ишонч
kartō : — Karton — картон (қоғоз)
ku. zē : — Cousin — амакивачча
amyzə'mā : — Amusement — ширин ҳид, атир.

Немис тилида жуда кам қўлланадиган сўзлардагина учрайдиган [ā:], [ē:], [ō:], [œ:] бурун товушларини немис тилининг мустақил унлилари (фонемалари) деб бўлмайди. Бу унлилар француз тили унлилар тизимидан немис тили унлилар тизимига ўтиб қолган бурун товушларидир. Бу бурун товушлари урғусиз бўғинларда ярим чўзиқ талаффуз этилади.

Ўзбек тилидаги унлилар тизимида бурун товушлари йўқ. Лекин н, м, ң каби ундошлар олдида келган унлилар бир оз димоғда айтилади, масалан, он, ун, онг, энг, ўнг, том, хом, кам, там каби.

56-машқ. [ā:], [ē:], [ō:], [œ:] бурун товушларига эътибор бериб, сўзларни ўқинг.

Change	Chiffon	Chignon	Champignon	Saison
Rolland	Ballon	Balkon	Bonbon	Lyon
Chance	Parfum	Balance	Ensemble	
Franc	Fontaine	Amper	Abonements	

57-машқ. Куйидаги жумлаларни ифодали ўқинг. [ā:], [ē:], [ō:], [œ:] бурун товушларини тўғри талаффуз қилишга ҳаракат қилинг:

1. Er hat Chance.
2. Die Ensemble "Bachor" ist weltbekannt.
3. Der Ballon ging nieder.
4. Zum Geburtstag kauft er 2 Kilo Bonbon.
5. Da gibt es keinen Pardon.
6. Man braucht Franc in Frankreich, Belgien und in der Schweiz.
7. Die Fontainen heißen Springbrunnen.
8. Sie arbeitet in der Parfümerie.

III 606

УНДОШЛАРНИНГ УМУМИЙ ТАЪРИФИ

Ундошларнинг ҳосил бўлишида ўпкадан чиқаётган ҳавонинг оғиз бўшлиғида бирон тўсиққа учраши ундошларга хос хусусиятларидан биридир. Нутқ аппаратининг маълум бир жойидаги ўша тўсиқни ўпкадан чиқаётган ҳаво оқими орқали бартараф этилиши натижасида шовқин пайдо бўлади. Бу шовқин ундош товуш асосида ётади. Тўсиқ содир бўлган жой эса маълум бир ундош товушнинг пайдо бўлиш ўрни бўлиб хизмат қилади.

Тўсиқнинг тури эса нутқ органларининг ҳаракати ва ҳолатига боғлиқ. Ундош товушлар талаффузи вақтида баъзи нутқ органларининг бир-бирига тегиши, жипслашиши ва уларнинг бир-биридан бирданига ёки аста-секин ажралиши натижасида портлаш ёки сирғалиш ҳосил бўлади. Баъзи нутқ органлари ундошлар талаффуз қилинганда бир-бирига яқинлашиб тор ҳаво йўли — тирқиш ҳосил қилади. Бундан ташқари баъзи нутқ органлари ўпкадан чиқаётган ҳавонинг кучи таъсири натижасида титраши ҳам мумкин. Нутқ органларининг ана шу уч хил ҳаракатига ва шу билан боғлиқ бўлган тўсиқ ва унинг бартараф этилишига қараб ундошлар портловчилар, сирғалувчилар, титроқ товушларга бўлинади.

Юқорида қайд қилинган тўсиқларнинг турлари нутқ аппаратининг бирон актив органининг ҳаракати натижасида юзага келади. Нутқ аппаратининг актив органининг ҳаракати ёки ҳолатига қараб ундошлар лабланган, тил ўрта,

тил орқа, кичик тил (увуляр), бўғиз (фарингал) ундош товушларга бўлинади.

Ундош товушларнинг шаклланишида товуш пайчаларининг қатнашиши катта аҳамиятга эга. Товуш пайчаларининг қатнашишига кўра ундошлар уч турга: жарангсиз, жарангли, бурун товушлари (сонорларга)га бўлинади.

Жарангсиз ундошлар талаффуз қилинганда товуш пайчалари қатнашмайди, бундай ундошлар фақат шовқиндан иборат бўлади. Жарангсиз ундошлар талаффуз қилинганда ўпкадан чиқаётган ҳаво оқими анча кучли бўлади. Шунинг учун ҳам жарангсиз ундошлар кучли ундош товушлардир.

Жарангли ундошлар талаффуз қилинганда товуш пайчалари таранглашиб титрайди, шовқинга қўшилиб овоз ҳам ҳосил бўлади, лекин шовқин овоздан (тондан) баланд келади. Жарангли ундошлар анча кучсиз ҳаво оқими билан талаффуз этилади. Шунинг учун ҳам барча жарангли ундошлар кучсиз ундош товушлардир.

Бурун товушлари (сонорлар) ҳам товуш пайчалари иштироки билан талаффуз этилади, лекин овоз (тон) уларда шовқиндан устунлик қилади. Бурун товушларида ўпкадан чиқаётган ҳаво оқими яна ҳам кучсизроқдир. Демак, энг кучсиз ундошлар бу сонорлардир.

Шовқинли ундошлар талаффуз этилганда юмшоқ танглай кўтарилиб, бурун бўшлиғига ўтадиган ҳаво йўлини тўсади. Бурун товушлари талаффуз қилинганда эса юмшоқ танглай пастга тушиб, ўпкадан чиқаётган ҳаво оқими оғиз бўшлиғидан эмас, бурун бўшлиғидан чиқади. Ундош товушлар хусусиятларга кўра таснифланади. Буни немис ва ўзбек тиллари ундошлари мисолида кўриш мумкин: (63-64 бетдаги 5—6-жадвалларга қаранг).

Немис тили ундошлари ва уларининг таснифи

Ўпкадан чиқиб келаётган ҳаво оқимининг нутқ органлари ҳосил қилган тўсиққа учраши немис тили ундошларининг ҳосил бўлиши учун ҳам хосдир. Немис тилида ҳам ундош товушларнинг сифати нутқ органларининг ҳаракати, оғиз ва бўғиз бўшлиқларининг шакли ва товуш

Немис тилидаги ундош товушлар таснифи¹

Ҳосил бўлиш ўрнига кўра Ҳосил бўлиш усулига кўра		Лаб товушлари			Лаб-тиш		Тиш товушлари							Кичик тил товушлари		Бўғиз товушлари
		Лаб-Лаб					Тил олди			Тил ўрта		Тил орқа				
		жарангсиз	жарангли	сонор	жарангсиз	жарангли	жарангсиз	жарангли	сонор	жарангсиз	жарангли	жарангсиз	жарангли	сонор	жарангсиз	
Шовқинчилар	Портловчилар	p	b				t	d				k	g			
	Сирғалувчилар				f	v	s ʃ	z ʒ		ç	j				x	h
	Аффрикатлар				pf		ts tʃ									
Портловчи очик товушлар	Бурун товушлари			m					n				ŋ			
	Ён товушлари								l							
	Титроқ товушлар								r						R	

¹ Б. Л. Бондаревский ва б. Немис тили дарслиги. Т., 1978, 419-бет.

Ўзбек тилидаги ундош товушлар таснифи¹

Пайдо бўлиш ўрнига кўра			Лаб товушлари				Тиш товушлари										Бўғиз	
			лаб-лаб			лаб-тиш		тил олди			тил ўрта		яқин тил орқа		чуқур тил орқа			
Составига кўра	Овознинг иштирокига кўра	Товуш пай- чаларининг Иштиро- кига кўра	жарангли	жарангсиз		жарангли	жарангсиз	жарангли	жарангсиз	жарангсиз	жарангли	жарангсиз	жарангсиз	жарангли	жарангли	жарангсиз		жарангли
		Айтилиш усулига кўра																
Соф	Шов- қинли- лар	Портловчилар	б	п		-	-	д	т	-	-	-	г	к	ҳ	қ		-
		Сирғалувчилар	в	-		-	ф	з	с	ж	ш	й	-	-	ғ	х		ҳ
	Сонорлар	Портловчи / бурун	м	-		-	-	н	-	-	-	-	Н (нг)	-	-	-		-
		Сирға нувчи	ён					л										
			Титроқ						р									
Қори- шиқ	Шов- қинли- лар	Портловчи						Цч	ж									
		Сирғалувчи																

¹ Ш. Шобдуррахмонов ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Т., 1980, 66-бет.

пайчаларининг талаффуздаги иштирокига боғлиқ. Немис тили ундошлари қуйидагича таснифланади:

1. Актив нутқ органларининг иштироки ва тўсиқнинг ҳосил бўлиш ўрнига кўра; бундай артикуляцион белгиларга кўра ундошлар лаб, тил, бўғиз ундошларига бўлинади. Лаб ундошлари икки хил бўлиб, булар лаб-лаб, лаб-тиш ундошларидир. Немис тили лаб-лаб ундошлари [p], [b], [m] товушларидир. Лаб-тиш ундошлари эса пастки лаб ва юқори тишларнинг орасида ҳосил бўлади. Немис тили лаб-тиш ундошлари [f], [v], [pf] товушларидир.

Тил товушлари тил олди, тил ўрта, тил орқа товушларига бўлинади. Немис тили тил олди ундошлари [t], [d], [ʃ], [z], [ʒ], [ts], [tʃ] товушларидир. Тил ўрта ундошларига немис тилининг [ç], [j] фонемалари киради. Немис тилининг [x], [ŋ], [k], [g] ундошлари талаффуз этилганда тил орқаси танглай томон кўтарилади. Шунинг учун ҳам бу ундошлар тил орқа ундошлари дейилади. Кичик тил актив нутқ органларидан бири бўлиб, [R] ундошининг ҳосил бўлишида муҳим роль ўйнайди. Шунинг учун ҳам бу ундош кичик тил ундоши дейилади. Ўпкадан чиқаётган ҳаво бўғизда тўсиққа учрайди ва бу тўсиқни сирғалиш йўли билан бартараф қилади. Натижада [h] ундоши ҳосил бўлади. Немис тилида ҳам бу ундош бўғиз товуши дейилади.

2. Шовқиннинг ҳосил бўлиш усули ёки тўсиқнинг қандай бартараф бўлишига кўра немис тили ундошлари қуйидаги турларга бўлинади: а) [p], [b], [t], [d], [k], [g], [m], [n], [ŋ], [l] портловчи ундошлар;

б) сирғалувчилар [f], [v], [s], [ʃ], [z], [ʒ], [ç], [j], [x], [h];

в) портловчи — сирғалувчи [pf], [ts], [tʃ] аффрикатларидир. Немис тили ундошларидан [r] ва [R] товушлари талаффуз этилганда тил учи ёки кичик тил титрайди. Шунинг учун ҳам бу ундошлар титроқ ундошлар дейилади.

3. Товуш пайчаларининг (овознинг) қатнашишига кўра немис тили ундошлари икки турга бўлинади: а) жарангли ундошлар ([b], [d], [g], [v], [z], [ʒ], [j],) ва б) жарангсиз ундошлар ([p], [t], [k], [f], [s], [ʃ], [ç], [x], [h]). Жарангли

ундошлар талаффуз этилганда товуш пайчалари таранглашади ва титрайди;

жарангсиз ундошларнинг талаффузида эса товуш пайчалари титрамайди. Немис тили сонор ундошлари [m], [n], [ŋ], [l], [r], [R] талаффузи давомида товуш пайчалари кўпроқ титраши натижасида шовқинга нисбатан овоз кўпроқ бўлади. Шунинг учун ҳам сонорлар эшитилиши жиҳатидан унли товушларги яқинроқ бўлади.

Шундай қилиб, немис тилида 24 та ундош товуш бўлиб, улар немис тили ундошлар тизимини ташкил қилади (5-жадвал). Немис тили ундошлари [p], [b], [t], [d], [k], [g], [f], [v], [s], [ʃ], [z], [ʒ], [ç], [j], [x], [h], [pf], [ts], [tʃ], [m], [n], [ŋ], [l], [r], [R].

Немис тили ундошларини ўзбек тили ундошларидан фарқлайдиган асосий хусусиятлар

1) Немис тили ундошлари ўзбек тили ундошларига нисбатан кучлироқ талаффуз этилади.

2) Немис тилидаги [f], [v] ундошлари лаб-тиш ундошларидир, ўзбек тилидаги [в] ундоши лаб-лаб, [ф] лаб-тиш ундошидир.

3) Немис тилидаги [t], [d], [n] ундошлари тил учининг юқори олд тишлар милкига яқинлашуви натижасида ҳосил бўлса, ўзбек тилининг [т], [д], [н] ундошлари тил учининг юқори олд тишларга яқинлашуви натижасида ҳосил бўлади, немис тилидаги [s], [z], [l] ундошлари ҳам милк товушлари бўлиб, ўзбек тилидаги [с], [з], [л] ундошлари эса тиш ундошларидир. Тил учининг юқори олд тишлар милкига тегиши натижасида немис тилида [l] ундош ҳосил бўлади. Шунинг учун [l] ундоши милк ундошидир. Ўзбек тилидаги [л] ундоши эса тил ундошидир.

4) Немис тилидаги тил ўрта [ç] ундошига мос келадиган ундош ўзбек тилида йўқ.

5) Немис тилидаги [p], [t], [k] ундошларининг ўзбек тилидаги [п], [т], [к] ундошларидан фарқи шундан иборатки, биринчидан, немис тилидаги [p], [t], [k] ундошлари талаффуз қилинганда нутқ органлари таранглашади,

сўз бошида ва сўз охирида урғули бўғинларда талаффуз қилинганда эса қўшимча “h” нафас товуши ҳисобланган [h] эшитилишидир:

Paar — p ^h a:r	Tisch — t ^h ɪʃ	kam — k ^h a:m
Put — p ^h u:t	Tag — t ^h a:k ^h	kurz — k ^h ʊrts
gab — ga:p ^h	Hund — ʰʊnt ^h	Berg — bɛrk ^h

6) Немис тилининг барча жарангли ундошлари сўз бошида ярим жарангли талаффуз этилади. Бу фонетик ҳодиса немис тили ундошларининг ўзбек тили ундошларидан кучли талаффуз этилишидан далолат беради, қиёсланг:

gab — гап	Band — банд	Saar — зар	sang — занг
Bär — бер	Bier — бир	Gas — газ	Beet — бет

7) Немис тилида қоришиқ ундош (аффрикат) [pf] бор, ўзбек тилида эса қоришиқ ундошлар орасида бунга мос келадиган товуш йўқ.

8) Немис тилида бир сўз ичида келган қўш бир хил ундош битта товушни беради ва бир бўғинга киради, ўзбек тилида қўш ундош иккита ўхшаш товушни беради ва иккита бўғинни ташкил қилади, масалан: sammeln — аммо, hatte — ҳатто, Schatten — шартта. Ўзбек тилида қўш ундош бир товуш билан ўқилса, бу сўз маъносини ўзгартиради, масалан: ҳатто — хато, тилла — тила, ялла — яла, молли — моли каби.

9) Немис тилидаги тил олди, титроқ [r] ундоши ўзбек тилидаги тил олди титроқ [p] ундошидан нутқда ўзгача бўлганлиги билан фарқ қилади — Сўз бошида унлидан олдин ёки ундошдан кейин, қисқа унлидан кейин [r] ундошининг ўзбек тилидаги [ʁ] ундоши каби талаффуз этилиши Германияда ҳозир кенг тарқалмоқда. Бундан ташқари тил олди, титроқ [r] ундошининг чўзиқ унлилардан кейин ([a:] унлисидан ташқари) унлилашиши ҳам кузатилмоқдаки, бу ўзгаришни баъзи талаффуз луғатларда ҳам учратиш мумкин. Қуйида ҳозирги немис тили фонетикасидаги ўзгаришлардан намуналар берилади (7-жадвал).

Немис ва ўзбек тилларида р ундошининг ўқилиши:

Немис тилида [r]					Ўзбек тилида
[R] сўз бошида		ва бошқа ҳолатларда			[p]
унлидан кейин	ундошдан кейин	қисқа унлидан кейин	қўшимчаларда	чўзиқ унлидан кейин	
Rad	dreī	Ort	erzählen	Ohr	рост
Arbeit	breit	irren	verkaufen	Uhr	расм
ihre	treiben	Urteil	zerschlagen	Tür	риск
Ordner	Preis	Erz	erlaufen	Tier	ривож рухсат

58-машқ. Немис тили ундош товушларини ҳарфлар билан ифодаланг, уларга ёзма мисоллар келтиринг ва мисолларни ифодали ўқинг.

59-машқ. Шеърни ифодали ўқинг, тил олди ундошларининг талаффузи вақтида тил учининг милкка тегишига эътибор беринг:

Zähneputzen ist nicht schwer

Alle Kinder groß und klein,
putzen sich die Zähne fein,
mehrmals hin, mehrmals her,
Zähneputzen ist nicht schwer.
Denke dran, nach jedem Essen,
wollen niemals wir vergessen,
mehrmals hin, mehrmals her,
Zähneputzen ist nicht schwer.
Lutschen wir Bonbons im Bett,
findet das der Zahn nicht nett,
mehrmals hin, mehrmals her,
Zähneputzen ist nicht schwer.
Äpfel, Möhren wollen wir essen
und es keinen Tag vergessen,
mehrmals hin, mehrmals her,
Zähneputzen ist nicht schwer.

Zeitung "Rote Fahne", № 3583

60-машқ. [pf] ва [ç] ундошларининг ҳарфлар орқали ифодаланиши-
га эътибор бериб шеърни ўқинг.

Hopp, hopp, ho
das Pferdchen frißt kein Stroh,
Mußt dem Pferdchen Hafer kaufen,
daß es kann im Trabe laufen.
Hopp, hopp, ho,
das Pferdchen frißt kein Stroh!

Hopp, hopp, hopp,
Pferdchen, lauf Galopp!
Über Stock und über Steine,
aber brich dir nicht die Beine!
Hopp, Hopp, hopp,
Pferdchen, lauf Galopp!

61-машқ. Куйидаги матнни ўқинг, ажратиб кўрсатилган сўзларни
товуш ва ҳарф нисбатига эътибор бериб фонетик таҳлил қилинг.

RICHTIG ESSEN

Zuerst eine Frage: **Essen Sie richtig?** — Ich glaube, **nicht** jeder antwortet auf diese Frage. Herr Müller ißt nur **Fleisch**, Frau Müller hat Fisch gern, Herr Schulze ißt gern Brot und Kartoffeln. Die Hauptsache: es **schmeckt**. Aber nicht alles ist gesund.

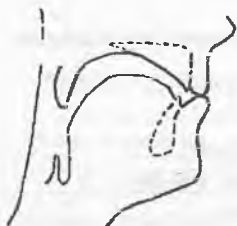
Sehr gesund ist Milch, Butter und Käse. Jetzt gibt es viel Obst und Gemüse. Essen Sie mehr Obst! Folgen Sie diesen Rat und Sie **fühlen** sich gesund und munter.

Einige Menschen essen und trinken sehr **schnell**. Das schadet dem Menschen.

Gewöhnlich essen wir dreimal oder viermal am Tage. Essen Sie morgens recht viel, **mittags** nicht sehr viel, abends wenig. Am Abend trinken Sie Tee. Um II Uhr gehen Sie schlafen.

[p] ва [b] ундошлари

[p] ва [b] ундошлари лаб-лаб, портловчи, шовқинли ундошлар бўлиб, [p] кучли, жарангсиз ундош, [b] кучсиз, жарангли ундошдир.

16-расм. Нутқ органларининг [p] ва [b] талаффузи вақтидаги ҳолати.

[p], [b] ундошлари талаффуз қилинганда тил олдинга қараб силжийди, тил учи пастки олд тишларга тегиб туради, тил олди бир оз кўтарилади, лаблар жипслашади, товуш пайчалари таранглашади, лекин титрамайди, ўпкадан чиқаётган ҳаво оқими [p] ундоши талаффуз этилгандан кейин ҳам бир оз давом этади, шунинг учун ҳам [p] ундоши кўпроқ нафас чиқариш билан талаффуз эти-

ладиган ундошдир, [p] ундошининг ўзбек тилидаги [п] ундошидан фарқи ҳам ана шунда. Жарангли [b] ундоши талаффуз этилганда лаблар бир-бирига текис тегади, ўпкадан чиқаётган ҳаво оқими жипс лабларга урилиб зарб билан чиқади, товуш пайчалари [b] ундоши талаффузи бошлангандан анча кейин таранглашиб титрайди. Шунинг учун [b] ундошининг бошланиши жарангсиз, охири эса тўла жаранглидир.

[p], [b] ундошлари талаффуз этилганда юмшоқ танглай кўтарилиб бурун бўшлиғига ўтадиган ҳаво йўли тўсилади. Шунинг учун ҳам [p], [b] ундошлари шовқинлидир. Немис тилининг [p], [b] ундошлари ўзбек тилининг [п], [б] ундошларига қараганда анча кучли талаффуз этилади.

P фонемаси ёзувда қуйидагича ифодаланади:

а) **p** — сўз бошида, ўртасида, охирида келса: Pult, Puppe, packen, Perfekt.

б) **pp** сўз ўртасида келса: Suppe, Puppe, Lappen.

в) **b** — бўғин охирида ёки сўз охирида: gelb, Verb, abfragen.

г) **b** — сўз ўртасида бирон жарангсиз ундошдан олдин: begabt, gibt.

b фонемаси ёзувда қуйидагича ифодаланади:

а) **b** — сўз бошида: Bild, baden, Abend, bleiben.

б) **b** — сўз ўртасида унлилар орасида келса: Abend, leben, beben, schreiben.

в) **bb** — сўз ўртасида келса: Abba, Ebbe.

62-машқ. Қуйидаги сўзларни сўз бошида келган [p] ундошининг талаффузига эътибор бериб ўқинг.

Papier	Post	Pilz	Polen
Potsdam	Platz	Paul	Paar
Paß	prüfen	plötzlich	
putzen	Peter	pünktlich	
passen	Preis	Plan	
Partner	Park		

63-машқ. Сўз бошида келган [b] ундошининг талаффузига эътибор бериб сўзларни ўқинг.

Buch	bitte	Bild	Berlin
bald	Boot	beide	blind
Band	Beet	Bäume	Birne
blau	breit	Brot	brauchen

64-машқ. Ўқинг. Бўгин ва сўз охирида [b] ҳарфининг ўқилишига эътибор беринг:

- 1) Der Lehrer will die Studenten abfragen.
- 2) Der Student Achmad Rasulow muß ein Buch ablegen.
- 3) Die Gäste müssen das Gepäck hier ablegen.
- 4) Lob des Vaters ist immer teuer.
- 5) Sein Auto ist gelb.

65-машқ. Қуйидаги сўзларни транскрипция шаклида ёзинг ва сўз ўртасида жарангсиз ундошдан олдин келган [b] ҳарфининг [p] деб ўқилишига эътибор беринг:

- 1) Es gibt hier ein Theater.
- 2) Der Herbst beginnt im September.
- 3) Halima schreibt ihrem Bruder einen Brief.
- 4) Er hat in Berlin gelebt.
- 5) Er hat sie geliebt.

66-машқ. Феълларнинг презенсда тусланишини ёд олинг ва [p], [b] ундошларининг ўқилишига эътибор беринг:

ich habe	wir haben	ich schreibe	wir schreiben
du hast	ihr habt	du schreibst	ihr schreibt
er, sie, es hat	sie haben	er schreibt	sie schreiben

67-машқ. Қуйидаги тез айтиш, мақол, маталлардаги [p], [b] ундошларини ёзувда ифодаланишига эътибор беринг:

Fleiß bricht Eis.
In leerem Haus bleibt kein Maus.
Heute groß, morgen bloß.
Heißes Blut, tut nicht gut.

Papier ist geduldig.
Ein Hut paßt nicht auf alle Köpfe.
Ein gutes Pferd trugt ohne Peitsche.
Gleiche Rechte, gleiche Pflichten.

Wer anderen Menschen eine Grabe gräbt,
erlebt, was er für jene angestrebt.

Der Bäcker bäckt Brot,
Brot bäckt der Bäcker.

[t] ва [d] ундошлари

[t] ва [d] ундошлари тил олди, портловчи, шовқинли, милк ундошлари бўлиб, [t] жарангсиз, [d] эса жарангли кучсиз ундошдир. Талаффузи жиҳатидан бу ундошлар ўзбек тилидаги [т] ва [д] ундошларига ўхшайди. Немис тилининг [т], [д] ундошлари талаффуз этилганда пастки жағ бир оз пастга тушади, лаблар таранглашмайди ва тишлардан ажралиб туради, тил олдинга қараб силжийди, тил устининг орқаси пасайиб, тил олди кўтарилади, унинг учи юқори тишлар милкига, тил ёнлари юқори ён тишларга тегади, юмшоқ танглай кўтарилиб бурун бўшлиғига ўтадиган ҳаво йўлини тўсади.

[t] ундоши талаффуз этилганда тил учи милкка маҳкамроқ жипслашади, тил учи [d] ундошдагига қараганда камроқ тегади, ўпкадан чиқиб келаётган ҳаво оқими тўсиқдан ўтиши натижасида шовқин ҳосил бўлади, бу шовқин овозсиз бўлиб, товуш пайчалари таранглашади, лекин титрамайди, шу пайтда [t] ундоши жарангига қўшимча нафас товуши қўшилади, немис тилидаги [t] ундошининг ўзбек тилидаги [т] ундошидан фарқи ана шунда. Ўзбек

[т] товушининг талаффузида тил учи эмас, балки тил олди иштирок этади. Тил олди милкка теккизилади.

[d] ундоши талаффузида нутқ органи [t] ундоши талаффузидаги ҳолатни эгаллайди, аммо [d] ундошида товуш пайчалари титрайди. [d] ундоши талаффуз этилаётганда портлаш ҳосил бўлган пайтда товуш пайчаларининг бирданига таранглашмаслиги натижасида унинг титраши анча кечикади, шу сабабли [d] ундошининг бош қисми жарангсиздир. Немис тилининг [t], [d] ундошлари талаффуз этилганда тил олдинга кўпроқ силжийди, шунинг учун ҳам улар ўзбек [т], [д] ундошларига қараганда баландроқ жаранглайди. Талаффуз этиб кўринг:

17-расм. [t] ва [d] ундошларининг талаффуз вақтидаги нутқ органларининг ҳолати.

[t, d, t, d, t, d, t, d] [т, д, т, д, т, д, т, д]

Немис тилидаги **t** ундоши ёзувда қуйидагича ифодаланади:

а) **t** — сўз бошида, ўртасида, охирида келса: Tisch, Foto, mit, Tee.

б) **tt** — сўз ўртасида ёки сўз охирида келса: Mutter, Wetter, Bett, satt.

в) **th** — келиб чиқиши грекча бўлган ва айрим немисча сўзларда келса: Thema, Theorie, Theater, Goethe.

г) **d** — сўз охирида ва суффиксдан олдинги бўгин охирида келса: und, Hund, rund, Mund, Endspiel.

д) **dt** — сўз охирида қисқа унлидан сўнг: Stadt, sandte.

d ундоши ёзувда қуйидагича ифодаланади:

а) **d** — сўз бошида ва сўз ўртасида келса: die, danke, drei, baden, Norden.

б) **dd** — сўз ўртасида (қисқа унлидан сўнг): Pudding, Kladde, Edda, Toddell.

68-машқ. [th] ҳарфлар бирикмасининг ўқилишига эътибор бериб, қуйидаги сўз бирикмаларини транскрипция шаклида ёзинг.

ins Theater gehen, ein Thema wiederholen, eine Theorie studieren, an der Theke stehen, ein Theorem herausschreiben,

тематическую конференцию организовать, einen Themenplan schreiben, Theologie studieren.

69-машқ. Қуйидаги сўз ва сўз бирикмаларини қуш tt, dd ундошларнинг қисқа ўқилишига эътибор бериб ўқинг.

die Kladde suchen	seiner Mutter helfen
den Pudding zubereiten	das Butterbrot essen
das Paddelboot fahren	im Schatten sitzen

70-машқ. Сўз охирида ёки бўғин охирида келган [d] ҳарфининг [t] ўқилишига эътибор беринг:

Wand	Lied	Feld	Sand	Schuld	Hund	und
Feind	Bad	Geld	Hand	rund	Mund	Grund
Kleid	Grad	Bild	Land	Gegend	gesund	Bund

71-машқ. Шеърни транскрипция шаклида ёзинг ва сўз бошида, сўз ўртасида келган [d] ҳарфининг ўқилишига эътибор беринг:

FRIEDENSLIED

von Bertold Brecht

Friede auf unserer Erde!	Friede in unserem Hause!
Friede auf unserem Feld!	Friede im Haus neben an!
Daß es auch immer gehöre	Friede den friedlichen Nachbarn,
dem, der es gut bestellt!	Daß jeder gedeihen kann!

Friede in unserem Lande!	Friede der Frau und dem Manne
Friede in unserer Stadt!	Friede dem Greis und dem Kind!
Daß sie den gut behause,	Friede der See und dem Lande,
der sie gebaut hat.	daß sie uns günstig sind!

[k] ва [g] ундошлари

[k] ва [g] ундошлари тил орқа, портловчи, шовқинли ундошлар бўлиб, [k] жарангсиз, кучли, [g] эса жарангли, кучсиз товушдир. Бу ундошлар талаффузи жиҳатидан ўзбек тилининг [k], [g] ундошларига ўхшайди.

Немис тилининг [k], [g] ундошлари талаффуз қилинганда пастки жағ бир оз тушади, юқориги лаб озгина кўтаририлган бўлади; тилнинг учи пастки олд тишларга тегади, тил олдинга қараб силжийди, тилнинг орқа қисми кўтарилиб, тил усти қаттиқ танглайга тегади, тилнинг чеккалари юқориги ён тишларга тегади, юмшоқ танглай таранглашмайди ва кўтарилиб бурун бўшлиғига ўтадиган ҳаво йўлини тўсади.

[k] ундоши талаффуз этилганда тил устининг орқа қисми танглайга маҳкамроқ ёпишади, лекин тил устининг танглайга теккан жойи [g] ундошидагига қараганда озроқ, ўпкадан чиқаётган ҳавонинг таъсирида портлашнинг юз бериши натижасида кучли шовқин пайдо бўлади; [k] ундоши талаффуз этилиб бўлгандан кейин ҳам ҳавонинг чиқиши бир оз давом этиши натижасида қўшимча нафас товуши қўшилади. Немис тилидаги [k] ундошидан ўзбек тилидаги [k] ундошининг фарқи ҳам ана шундадир.

Жарангли [g] ундоши талаффузида тил орқасининг усти қаттиқ танглай билан юмшоқ танглай ўртасига тегиб турган бир пайтда ўпкадан чиқаётган ҳавонинг таъсирида ҳосил бўлган портлаш вақтида товуш пайчалари таранглашиб титрайди ва шовқинга овоз қўшилади. Портлаш ҳосил бўладиган пайтда товуш пайчалари бирданига таранглашиб улгурмаслиги натижасида товуш пайчаларининг титраши анча кечикади, шунинг учун ҳам [g] ундошининг бошланиши жарангсиздир.

Немис тилининг [k], [g] ундошлари ўзбек тилининг [k], [г] ундошларига қараганда кучлироқ талаффуз этилади. Талаффуз қилиб кўринг: [k-9; k-9; k-9; k-9].

[k] ундоши ёзувда қуйидагича ифодаланади:

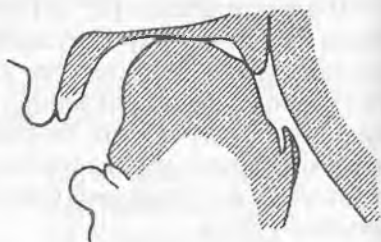
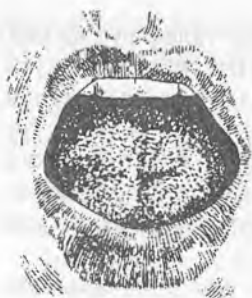
1) **k** — сўз бошида, ўртасида ва охирида келса: kommen, krank, danken.

2) **kk** — сўз ўртасида келса: akkurat, Akkusativ, Akkord, Akkordeon.

3) **ck** — сўз ўртасида ёки охирида келса: Ecke, decken, Sack.

4) **chs** ҳарфлар бирикмаси келса, [ks] бўлиб талаффуз этилади: sechs, Fuchs, sachsen.

5) **x** ҳарфи келса, [ks] бўлиб талаффуз этилади: Marx, Text, Taxi, Mexiko.

18-расм. [k] ва [g] ундошларининг талаффузи вақтидаги нутқ органларининг ҳолати.

6) **ch** ҳарфлар бирикмаси грек тилидан кирган сўзларда келса: Chor, Orchester.

7) **g** ҳарфи сўз охирида ёки жарангсиз ундошлар олдида келса: Tag, Berg.

8) **qu** ҳарфлар бирикмаси келса, [kv] тарзида талаффуз этилади: bequem, sagt, Quadrat.

9) **c** ҳарфи француз сўзларида учраса: Cafe, Cafeteria.

g ундош товуши ёзувда қуйидагича ифодаланади:

1) **g** ҳарфи сўз бошида ёки ўртасида келса: Garten, gut, sagen, fragen.

2) қўш **gg** ҳарфи сўз ўртасида келса: Roggen, Bagger, Flagge.

72-машқ. Қуйидаги сўзларни ўқинг, сўз бошида [g] ундошининг ярим жарангсиз талаффуз этилишига эътибор беринг:

Gast	Geld	Glied	gut	gehen	gern	Gruppe
Gegend	Gans		die Grille	Gebäude		
Gasse	die Göttin		gefallen	grünen		
geben	glitzern		glätten	groß		
Garten	Gärten		Gramm	Gruppe		
gießen	Grenze		Glas	gehen-ging-gegangen		

73-машқ. Сўз ўртасида жарангсиз ундошдан кейин келган [g] ундошининг ярим жарангли ўқилишига эътибор бериб, сўз бирикмаларини транскрипция шаклида ёзинг.

es gibt	weggehen	gut gehen	gut kochen
in den Klub gehen	entgleiten	Abgang	

abgemacht, Abgeordnete, abgrenzen, abhalten
 Gleich und gleich, Glück und Glas.
 Alles ist nicht Gold, was glänzt.

74-машқ. [k] товушининг ёзувда турли ҳарфлар орқали ифодаланишига эътибор бериб сўзларни ўқинг.

kurz — kürzer — am kürzesten
 klein — kleiner — am kleinsten
 klug — klüger — am klügsten
 kalt — kälter — am kältesten

decken	wachsen	Text
chor	Orchester	Tag
Quelle	Cafe	er sagt
er singt	er trägt	Bagger

75-машқ. “g” ҳарфининг бўғин ва сўз охирида [k] ўқилишига эътибор бериб сўзларни ўқинг.

Abgang		Tag	Hag
Abgangsprüfung	wegsam	Schlag	Weg
abgehen	wegkochen	Bergschlag	klug
Abgeordnete	weglassen	Umschlag	Epilog

[f] ва [v] ундошлари

[f] ва [v] ундошлари лаб-тиш, сирғалувчи, шовқинли ундошлар бўлиб, [f] товуши жарангсиз кучли, [v] товуши эса жарангли кучсиздир. Бу ундошлар ҳосил бўлиш ўрнига кўра ўзбек тилидаги [ф], [в] ундошлардан фарқ қилади: ўзбек тилидаги [ф], [в] ундошлари лаб-лаб ундошларидир. Немис тилининг [f] ва [v] ундошлари талаффуз қилинганда оғиз бир оз очилади, пастки лабнинг ич томони юқори олд тишларга тегади, юқори лаб бир оз кўтарилади, таранглашмаган ҳолда тишлардан узоқлашади; тил олдинга қараб силжийди, тил учи пастки олд тишларга тегади, юмшоқ танглай кўтарилиб бурун бўшлиғига ўтадиган ҳаво йўлини тўсади, кучли ҳаво оқими пастки олд тишлар ва юқори лаб орасидан сирғалиб чиқиши на-

19 - р а с м. [f], [v] ундошларининг талаффузи вақтидаги
нутқ органларининг ҳолати.

тижасида шовқин ҳосил бўлади. Шу шовқин жарангсиз [f] ундошини ҳосил қилади; шу шовқинга товуш пайчаларининг таранглашиб титраши натижасида ҳосил бўлган овоз қўшилганда жарангли [v] ундоши ҳосил бўлади, [v] ундоши талаффуз этилаётганда товуш пайчалари таранглашиб улгурмаслиги туфайли бирданига тебранмай, кейинроқ тебранади, шунинг учун бу ундошнинг бошланиши жарангсиз, қолган қисмлари жаранглидир.

Ўзбек тилининг [ф], [в] ундошлари лаб-лаб ундошлари бўлиб, талаффуз этилганда сирғалиш иккала лаб орасида ҳосил бўлади, жарангсиз [ф] талаффуз этилганда товуш пайчалари ҳаракатсиз бўлади, шовқинга товуш пайчаларининг таранглашиб титраши натижасида ҳосил бўлган овознинг қўшилиши билан жарангли [в] ундоши вужудга келади.

Немис тилидаги [f], [v] ундошлари ўзбек тилидаги [ф], [в] ундошларига қараганда анча кучли талаффуз қилинади. Талаффуз қилиб кўринг: (f — v, f — v, f — v, f — v).

f — ундоши ёзувда қуйидагича ифодаланади.

1) **f** — сўз бошида, ўртасида ва охирида келса: fahren, fünf, Freund, fremd, finden.

2) қўш **ff** — қисқа унлидан сўнг сўз ўртасида ва охирида келса: Neffe, pfiff, Kaffee.

3) **v** — сўз бошида ва ўртасида келса: vier, Vater, Volk, von, voll, vor, wieviel.

4) **v** ва **w** сўз охирида ёки лотин тилидан кирган сўзларда, рус ҳамда ўзбек исмларида жарангсиз ундошлардан олдин келса: der Dativ, der Akkusativ, der Nominativ, Karimow.

5) **ph** — грек тилидан кириб келган сўзларда келса: die Phonetik, das Phonem, die Philologie, die Phantasie, die Phraseologie.

[v] ундош товуши ёзувда қуйидагича ифодаланади:

1) w — сўз бошида ва ўртасида келса: der Winter, wollen, wissen, wir.

2) v — лотин тилидан кирган сўзлар бошида ва ўртасида келса: der Vokal, das Verb, Vulkan, Vokabel.

76-машқ. Сўз бошида, ўртасида келган [v] ундошининг талаффузига эътибор бериб, қуйидаги сўзларни ўқинг.

wir, warten, Wort, Wasser, beweisen, entwickeln, Archiv, schwimmen, Schwester, gewesen, unterwegs, geworden, wehen, war, Wärme, Wagen, bewaren.

77-машқ. Сўз бошида ва ўртасида келган [f] ундошининг талаффузига эътибор бериб, сўзларни ўқинг.

Frieden	vor	Heft	fünf	Schiff
prüfen	vier	Fund	traf	Schlaf
greifen	Verfasser	fand	Grafik	Schaf
treffen	Vortrag	künftig	Phonetik	Phonem

78-машқ. Қуйидаги сўз бирикмаларини [f] ундошининг бошқа ҳарфлар билан ифодаланишига эътибор бериб, транскрипция шаклида ёзинг.

das Fenster öffnen	an der philologischen Fakultät studieren
eine Fünf bekommen	am Morgen Kaffee trinken
heute Phonetik haben	im Cafe sitzen
vor vier Freitagen	im Chor singen

79-машқ. Сўзларни орфографик шаклида ёзинг, [v] ва [f] ундошларининг ёзувда турли ҳарфлар билан ифодаланишига эътибор беринг.

[das ˈfɛlt]	[vɛn]	[foˈne:tɪk]	[klaˈviːə]
[ˈfi:gən]	[van]	[foˈnoˌloˈgi:]	[noˈvembə]
[ˈli:f]	[vas]	[foˈne:m]	[voˈka:l]
[ˈfi:əl]	[viː]	[fiˌloˌloˈgi:]	[ˈvɛrp]

80-машқ. Тез айтиш, мақол, маталларни ўқинг ва ундошларининг талаффуз этилишига эътибор беринг:

Fischers Fritz fischt frische Fische.
Frische Fische fischt Fischers Fritz.
Ein Friede ist besser als zehn Siege.
Wo kein Frieden ist, da ist kein Glück.
Freundschaft ist Liebe mit Verstand.

Wir waschen weiße Wäsche.
Weiße Wäsche waschen wir.

Ich werde nie mit der Lüge
für die Wahrheit kämpfen.

(Heine)

81-машқ. Матнда ажратиб кўрсатилган сўзлардаги [f], [v] ундошларининг ёзувда ифодаланиши ва ўқилишига эътибор беринг. Матнини ўзбек тилига таржима қилинг.

DIE MÖWEN

Auf einem **Flughafen** in London waren immer viele Seemöwen. Diese **Vogel** störten alle Flugzeuge beim Starten und Landen. Vor jedem Starten und Landen eines **Flugzeuges** wurde ein lautes Signal gegeben, aber auch das half wenig. Möwen waren die Ursache für viele Katastrophen. Nichts konnte diese Möwen fortjagen: kein Lärmen, kein Schreien und sogar kein Schieben. Die Möwen wollen nicht fortfliegen.

Dann versuchte man ein anderes Mittel: Möwengeschrei. Aus allen Lautsprechern ertönte nun vor dem Starten oder Landen eines Flugzeuges der laute Schrei einer Möwe. Bei diesem Schrei verließen den Flugplatz.

[s] ва [z] ундошлари

[s] ва [z] ундошлари тил олди, шовқинли сирғалувчи ундошлар бўлиб, [s] кучли жарангсиз, [z] эса кучсиз жарангли милк товушдир. Жарангланиши ва ҳосил бўлиш

ўрнига кўра [s], [z] ундошлари ўзбек тилидаги [c], [з] ундошларига ўхшайди, лекин ўзбек тили [c], [з] ундошларининг талаффузи вақтида тилнинг олдинги қисми юқори олд тишларга яқинлашади ва анча баланд айтилади.

Немис тилининг [s] ва [z] ундошлари талаффуз қилинганда пастки жағ бир оз тушади, лаблар таранглашмай тишлардан узоқлашади, тил учи пастки олд тишлар томон тушади, тил устининг олд қисми кўтарилиб юқори олд тишлар ва милк ўртасида бўлади, тилнинг ён томонлари қаттиқ танглайга тегаяди, тил устида ҳаво йўли ҳосил бўлади, тил олдинга қараб силжийди; юмшоқ танглай кўтарилиб бурун бўшлиғига ўтадиган ҳаво йўлини тўсади, ўпкадан чиқаётган ҳаво оқими тил устида ҳосил бўлган тарновсимон ҳаво йўлидан сирғалиб ўтиши натижасида шовқин ҳосил бўлади ва натижада жарангсиз [s] ундоши ҳосил бўлади; шу сирғалувчи шовқинга товуш пайчаларининг таранглашиб титраши натижасида овоз қўшилганда жарангли [z] ундоши ҳосил бўлади. [z] ундоши айтилганда товуш пайчаларининг таранглашиб тебранишининг бир оз кечикиши натижасида [z] ундошининг бошланиши жарангсиз бўлади (20-расм).

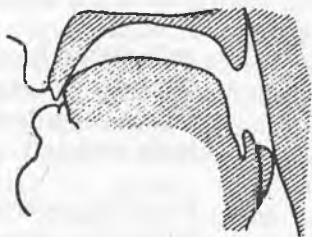
S ундош товуши ёзувда қуйидагича ифода этилади:

1) s — сўз охирида келса: was, das, Gas, Haus.

2) s — сўз ўртасида бирор ундошдан олдин келса: der Ast, die Last, hast.

3) ss — сўз ўртасида келса: die Klasse, die Tasse, das Wasser.

4) ß — чўзиқ ва қисқа унлидан сўнг сўз охирида келса: groß, süß, ich muß, der Guß.

20 - р а с м. [s] ва [z] ундошларининг талаффузи вақтидаги нутқ органларининг ҳолати.

[z] ундош товуши ёзувда қуйидагича ифода этилади:

1) s — сўз бошида келса: Sommer, sehen, satt, Nase.

2) s — унлилар ўртасида ва [n], [m], [l], [ŋ], [r] сонор ундошларидан кейин: unser, Sohn, sollen, singen, sehr.

82-машқ. [s] ундошининг талаффузига эътибор бериб, сўзларни ўқинг.

Hans	Glas	Paris	Klasse
Hals	Preis	jedes	Flüsse
falls	Kreis	jenes	essen

83-машқ. Шеърни ўқинг, [s] ва [z] ундошларининг ёзувда ифодаланишига ва ўқилишига эътибор беринг:

DIE KLUGE MAUS

Ein Kinderlied von Hans-Jurgen Krause

Am Abend spät huscht eine Maus,
mit Kratz und Piep zum Loch heraus.
was will, was will
Was will die kleine Maus?

Ich such' ein kleines Käsestück
das ließ ich gestern hier zurück.
Wo ist, wo ist
mein kleines Käsestück?

Ich glaub', das hat der Kater Mohr,
der mit dem spitzen Muschelohr.
Vielleicht, vielleicht
gibt er mir's bald zurück.

Ach, lieber Kater, gib es mir,
bin ewig dankbar dir dafür.
Gib her, gib her
mein kleines Käsestück.

Ja, gerne, komm nur her zu mir,
komm her, dann überreich ichs dir.
komm her, komm her,
du zuckersüße Maus!

Du alter Mohr, ich kenne dich,
erst schmeichelst du, dann frißt du mich!
piep, piep, piep, piep,
piep, piep, du fängst mich nicht!

(Fremdsprache Deutsch,
Sondernummer 1990, Seite II)

84-машқ. Сўзларни ўқинг. Жарангсиз, кучли [s] ундошининг ёзувда ифодаланиши ва ўқилишига эътибор беринг:

ich esse	ich gieße	ich lasse
du ißt	du gießt	du läßt
er, sie, es ißt	er, sie, es gießt	er, sie, es läßt
wir essen	wir gießen	wir lassen
ihr eßt	ihr gießt	ihr laßt
sie essen	sie gießen	sie lassen

85-машқ. Сўзларни ўқинг. Сўз бошида [z] ундошини ярим жарангли ўқилишига эътибор беринг:

Summe	sehen	Sitte	Süden	Mäuse
Sonntag	selten	sieben	Socke	also
Sohn	Wiese	böse	hausen	Bremse
Sand	Gemüse	leise	Häuser	Linse

86-машқ. Матнни ифодали ўқинг, [s], [z] ундошларини сўзлардаги ўрнига эътибор беринг:

DER VORSICHTIGE FREUND

Zwei Freunde machten eine Reise. Am Abend kamen die Freunde in eine kleine Stadt. Sie gingen in ein Hotel. Dort wollten sie eine Nacht bleiben. Sie waren sehr müde und gingen bald ins Bett. Aber der erste Freund stand noch einmal auf, öffnete seinen Koffer, nahm ein Paar Schuhe heraus, zog sie an und legte sich mit den Schuhen wieder ins Bett. Da wunderte sich der zweite Freund und fragte: "Warum machst du das?"

"Ich bin vorsichtig", antwortete der andere, "Ich habe einmal geträumt, daß ich in eine Glasscheibe getreten bin. Das hat sehr weh getan. Und deshalb schlafe ich nicht mehr barfuß".

[ʃ] ва [ʒ] ундошлари

[ʃ] ва [ʒ] ундошлари тил олди, шовқинли сирғалувчи ундошлар бўлиб, [ʃ] жарангсиз, кучли, [ʒ] эса жарангли, кучсиз товушлардир. Бу ундошлар ҳосил бўлиш ўрнига ва жаранглашига кўра ўзбек тилидаги [ш] ва [ж] ундошларига ўхшайди.

Немис тилининг [ʃ] ва [ʒ] ундошлари талаффуз этилганда пастки жағ бир оз тушади ва олдинга силжийди, тилнинг учи юқори тишлар милкига кўтарилади, тил устининг олд қисмида кенг тарновсимон ҳаво йўли ҳосил бўлади, тил устининг ўртаси бўртган шаклда бўлади, ўпкадан келаётган ҳаво оқими тил учи ва юқори милки орасида ва тил орқа қисмининг ўртаси ҳамда юмшоқ танглай орасидан сирғалиб шовқин ҳосил қилади; шунинг учун ҳам [ʃ]; [ʒ] ундошлари қўш шовқинли (икки фоксли) товушлардир¹.

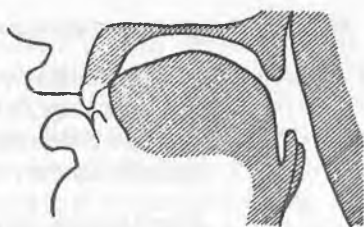
[ʒ] ундоши талаффуз этилганда товуш пайчалари таранглашиб титрайди, натижада икки жойда ҳосил бўлган шовқинга овоз қўшилади, шунинг учун [ʒ] ундоши жаранглидир; [ʃ] ундоши талаффуз этилганда товуш пайчалари ҳаракатсиз бўлади, шунинг учун бу ундош жарангсиздир.

Немис тилидаги [ʃ], [ʒ] ундошларининг ўзбек тилидаги [ш], [ж] ундошларидан фарқи шундаки, биринчидан, немис тилидаги [ʃ], [ʒ] ундошлари талаффуз этилганда лаблар ҳаракати анча сезиларлидир; иккинчидан, немис тилидаги [ʃ], [ʒ] ундошлари ўзбек тилидаги [ш], [ж] ундошларидан кучлироқ талаффуз этилади. Шуни эслатиб ўтиш ўринлики, ўзбек тилидаги [ж] ундошини ўзбек тилидаги кажава, жийда, жавоб каби сўзлардаги қоришиқ [ж] ундоши билан алмаштирмаслик керак. Қиёсланг: аждар, виж-виж, журнал-тож, ижтимоий, илож.

[ʃ] ундош товуши ёзувда қуйидагича ифодаланади:

1) sch ҳарфлар бирикмаси сўз бошида, ўртасида ва охирида келса: Schule, schwer, Tisch, falsch, Wunsch, Schnee, schnell.

¹ Л. В. Шишкина, А. В. Летина, О. А. Бибин. Вводный фонетический курс немецкого языка. Санкт-Петербург, 1977, стр.46.

21-расм. [ʃ], [ʒ] ундошларининг талаффузи вақтидаги нутқ органларининг ҳолати.

2) s, p ёки t олдида, немис ва айрим бошқа тиллардан кирган сўзлар бошида: Stunde, Sport.

3) sh ҳарфлар бирикмаси чет тиллардан кириб келган сўзларда келса: Shilling, Sherif, Shakespeare, Shetland, Ski, Chef, Charte.

[ʒ] ундош товуши француз ва рус тилидан ўзлаштириб олинган сўзларда қуйидагича ифодаланади:

1) g — олд қатор унлиларидан олдин: das Genie, die Loge.

2) j — орқа қатор унлилари ва [a:], [a] дан олдин: das Journal, Jackett, Jargon.

3) sh ҳарфлар бирикмаси русча исм ва фамилияларда келса: Shukow, Shdanow.

4) sh русча сўзларда: Shōra, Shuma.

87-машқ. Қуйидаги сўзларни [ʃ] ундошининг талаффузига эътибор бериб ўқинг:

schwer	Schi	Sport	Mensch
schreiben	Schach	Stunde	Wunsch
frisch	Schaf	spielen	Fleisch
Schnee	Schuh	stehen	frisch

88-машқ. [ʒ] ундошининг талаффузига эътибор бериб сўзларни ўқинг:

Garage	Gage	Gelatine	Gelee
Gendarmerie	Gendarm	Genie	Gerant
Giraffe	Shukov	Shamolov	Shuraew

89-машқ. Тез айтиш ва маталларни ифодали ўқинг.

Scham schützt vor Schande.
Wer schweigt, stimmt zu.
Scharfe Schwerter schneiden sehr,
scharfe Zungen viel mehr.

Der Mensch ist nicht vor —
stellbar ohne menschliche
Gesellschaft.

90-машқ. Қуйидаги шеърни магнит тасмасига ёзиб тингланг, сўзлар талаффузини такрорлаб, [j], [з] талаффузидаги хатоларингизни тузатинг:

HINTERM BUSCH

Frühling kam wohl über Nacht,
hat viel Blumen mitgebracht;
Primeln, Veilchen, Anemonen,
die im Walde wohnen.

Und wer sitzt dort hinterm Busch?
Östernhäschen ist's, husch, husch.
Östernhäschen, auf ein Wort,
was tust du im Walde dort?

“O, ich suche weiches Moos,
danach ist die Frage groß,
denn die Mädchen und die Knaben
möchten Osternnester haben.

Darum laßt mich hübsch in Ruh
oder schaut mir stille zu”.

(aus “Deutsches Lesebuch”).

91-машқ. Қуйидаги матнни ифодали ўқинг. [j], [з] ундошлари иш-тирок этган сўзларни тўғри талаффуз қилинг:

WO MUß ICH AUSSTEIGEN?

Ein bekannter Schriftsteller fuhr mit dem Zug. Der Kontrolleur kam. Er fragte nach der Fahrkarte. Der Schriftsteller konnte sie nicht finden. Er suchte und suchte.

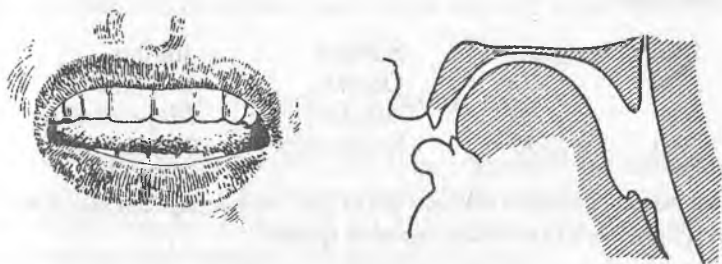
“Suchen Sie weiter, mein Herr”, sagte der Kontrolleur, der diesen Passagier — den Schriftsteller erkannt hatte, “an der nächsten Station komme ich wieder”.

Aber auch dann konnte der Schriftsteller die Fahrkarte nicht finden. “Bitte, machen Sie keine Sorge!” sagte der Kontrolleur, als er später noch einmal in das Abteil kam. “Ich glaube Ihnen, daß Sie eine Fahrkarte gelöst haben”. “Ich muß aber die Fahrkarte finden! antwortete der Schriftsteller, “sonst weiß ich nicht, wo ich aussteigen muß”.

ch[ç] (ich-Laut) ва [j] ундошлари

[ç] ва [j] ундошлари тил ўрта, сирғалувчи, шовқинли ундошлардир. [j] ундоши ўзбек тилидаги [й] ундошига ўхшайди. [ç] ундошининг ўхшаши ўзбек тилида йўқ, лекин “беҳи” сўзидаги “х” товуши бу товушга бир оз ўхшайди. Немис тилидаги [ç] жарангсиз, [j] жарангли ундош товушлари талаффуз этилганда пастки жағ бир оз тушадди, лаблар таранглашмайди, юқори лаб бир оз кўтарилади; тил учун пастки олд тишларга тегади, тил олдинга силжийди, тил ўртаси қаттиқ танглай томон кўтарилади, тил ўртасида ҳаво йўли ҳосил бўлади, ўпкадан чиқаётган ҳаво оқими ана шу ҳаво йўли орқали сирғалиб ўтади; тилнинг ён томонлари юқори ён тишларга тегади; юмшоқ танглай кўтарилиб бурун бўшлиғига ўтадиган ҳаво йўлини тўсади.

Қаттиқ танглайнинг олд қисми ва тил ўртаси оралигидан ҳавонинг сирғалиб ўтиши натижасида кучли шов-

22 - расм. [ç] ва [j] ундошлари талаффузи вақтидаги нутқ органларининг ҳолати.

қиндан иборат [ç] ундоши ҳосил бўлади; шу шовқинга товуш пайчаларининг таранглашиб тебраниши натижа-сида овоз қўшилади, шунда [j] ундоши ҳосил бўлади, ҳаво оқими [ç] ундошидагига қараганда кучсизроқ бўлади. Та-лаффуз қилиб кўринг: [ç, j, ç, j, ç, j].

ch[ç] ундоши ёзувда қуйидагича ифода этилади:

1. **ch** ҳарфлар бирикмаси сўз ўртасида, сўз охирида олд қатор (i, e, ä, ö, ü) унлиларидан ва ei, eu (äu) дифтонг-ларидан кейин: ich, recht, mächtig, Töchter, Bücher, Eiche, euch, Bäume.

2. **ch** ҳарфлар бирикмаси сонордан кейин келса: Milch, Mönch, Märchen.

3. **ch** ҳарфлар бирикмаси: -chen, -lich қўшимчаларида: Mädchen, lieblich.

4. **-ig** қўшимчасида g — ç ўқилади: richtig, mächtig.

[j] ундоши сўз бошида унлидан олдин келса j ҳарфи орқали ифодаланади: Jahr, Januar, jetzt, Juni.

92-машқ. Қуйидаги сўзларни [ç] ундошининг талаффузига эътибор бериб ўқинг:

ich	nicht	billig	Bettchen
euch	Licht	völlig	Mädchen
Chemie	riechen	willig	Bildchen
China	Märchen	billig	Söhnchen

93-машқ. Қуйидаги сўзлардаги [j] ундошининг талаффузига эътибор бериб ўқинг:

Junge	Jahr	Subjekt	Jubilar
Jubel	Joch	Objekt	Billiard
Juli	Jäger	Adjektiv	Majonese
Juni	Jod	Konjunktiv	Kajüte

94-машқ. Қуйидаги сўзларда [ä] ва [ö] дифтонгларидан кейин кел-ган [ç] ундошини ўқилишига эътибор беринг:

reich	feucht	heucheln	euch
Teich	Mäuschen	feucht	gleich

leicht	räuchern	Leuchte	Teich
Eiche	leuchten	leicht	Veilchen

95-машқ. [ç], [j] ундошларини тўғри талаффузига эътибор бериб, тез айтиш, мақол ва маталларни ўқинг:

Ich spreche den Ich — Laut nicht richtig.
 Gleiche Rechte, gleiche Pflichten.
 Aus nichts wird nichts.
 Andere Städtchen, andere Mädchen.
 Jörgen war etwas jünger als Jürgen.
 Im Januar fuhr der Junge jedes Jahr nach Japan.

96-машқ. Матнни ифодали ўқинг [ç], [j] ундошларининг тўғри талаффуз этилишига эътибор беринг:

EIN GUTER UNTERRICHT

Es war eine kleine Stadt. Ein junger Mann saß in einem Auto und wartete auf seinen Freund, der in einem Geschäft etwas kaufen wollte. Er brannte sich eine Zigarette an, die letzte aus der Schachtel. Ohne zu überlegen, warf er die leere Schachtel durch das Fenster auf die Straße. Er war sehr erstaunt, als er plötzlich die leere Schachtel wieder vor dem Fenster sah. Eine Frau hielt die Schachtel in der Hand.

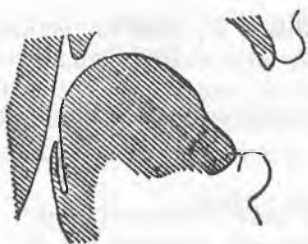
“Vielen Dank!” sagte der junge Mann, “diese Schachtel ist leer, und ich brauche sie nicht mehr”.

“Wie leben aber in einer sauberen Stadt, junger Mann, und wollen die Schachtel auch nicht haben!” sagte die Frau.

ch [x] (ach — Laut) ундоши

[x] ундоши жарангсиз, тил орқа, сирғалувчи, шовқинли ундош бўлиб, у ўзбек тилидаги тил орқа [x] ундошига ўхшайди. Немис тилидаги [x] ундошини кўп тилшунослар кичик тил товуши деб ҳисоблайдилар.

Немис тилидаги [x] ундоши талаффуз этилганда пастки жағ бир оз тушади, тил орқага бир оз тортилиб юм-

23 - р а с м. [x] ундошининг талаффузи вақтидаги нутқ органларининг ҳолати

шоқ танглай томон кўтарилади, тил учи пастки олд тишларга тегади, тил устининг орқа қисми ва юмшоқ танглай орасида тор ҳаво йўли ҳосил бўлади, ўпкадан чиқаётган ҳаво оқими ана шу тор ҳаво йўлидан сирғалиб ўтиб қаттиқ, кучли ейргалувчи шовқин ҳосил қилади, натижада [x] ундоши ҳосил бўлади. Немис тилида бу [x] ун-

дошни *der Ach — Laut* деб ҳам юритилади.

Немис тилидаги [x] ундошининг ўзбек тилидаги [x] ундошидан фарқи, немис тилидаги [x] ундош кучлироқ талаффуз этилишидадир. Немис тилидаги [x] ундоши ёзувда қуйидагича ифодаланади:

1. **ch** — сўз ўртасида, сўз охирида тил орқа **a**, **o** ва **u** унлилари ва **au** дифтонгидан кейин келса: *Buch, noch, acht, suchen, auch, brauchen, rauchen, Strauch, Bauch, Brauch, tauchen.*

97-машқ. [x] ундошининг кучли ва чўзиқ талаффуз этилишига эътибор бериб сўзларни ўқинг:

Buch	acht	noch	auch
Kuchen	Nacht	doch	Rauch
suchen	Wacht	Loch	Bauch
Spruch	Bach	Koch	Gebrauch

98-машқ. Тил ўрта [ç] ва тил орқа [x] ундошларининг қайси унлидан кейин келишига эътибор бериб ўқинг:

Tuch — Tücher	Nacht — Nächte	Bruch — Brüche
Buch — Bücher	Fach — Fächer	Dach — Dächer
Spruch — Sprüche	Brauch — Bräuche	Tochter — Töchter
Fluch — Flüche	Bach — Bäche	Loch — Löcher

99-машқ. Қуйидаги сўзларнинг ўқилишини магнитофон тасмасига ёзинг, уни тингланг ва ўз талаффузингизни текширинг.

Ach und krach	Wie die Mache, so die Sache.
Nacht für Nacht	Jedes Dach hat sein Ungemach.
Woche um Woche	Wer zuletzt lacht, lacht am besten.
Unter Dach und Fach.	Auf dem Flachdach saßen viele Tauben.

100-машқ. Ажратиб кўрсатилган сўзларда [ç] (ich — Laut) ва [x] (ach — Laut) ундошларининг ёзувда ифодаланишига эътибор бериб, матнни ўқинг.

DER BÄR ZU GAST

In eine kleine Stadt kommt ein Mann mit einem Bären. Er geht in ein **Gasthaus**, bindet den Bären auf dem **Hof** an einen Baum, geht in die Gaststube und ißt Abendbrot.

In einem Zimmer des Hauses spielen drei kleine Kinder. Die Mutter ist **nicht** zu Hause, die Kinder spielen allein.

Plötzlich kommt ein Bär ins Zimmer. Die Kinder **haben** große Angst und verstecken **sich**. Der Bär ist aber **nicht** böse. Er legt **sich** auf den Fußboden, und der kleinste zwei jährige Junge setzt **sich** auf den Rücken des Bären. Das ist **lustig**! **Plötzlich** steht der Bär auf und tanzt. Die Kinder nehmen ihre Kleinen Gewehre und geben **auch** dem Bären eins. Nun marschieren sie alle. **Doch** da kommt schon der Bärenführer und holt seinen Bären.

[h] (Hauchlaut)

[h] ундоши сирғалувчи, жарангсиз шовқинли бўғиз товушидир. Бу ундош ҳосил бўлиш ўрни ва усулига кўра ўзбек тилидаги юмшоқ [x] ундошига ўхшайди. Немис тилидаги [h] ундошининг талаффузи вақтида оғиз бир оз очилади, тил орқаси (ўзаги) юмшоқ танглайга яқинлашади, натижада юмшоқ танглай бир оз қисқаради, тил орқаси ва юмшоқ танглай орасида кенг ҳаво йўли ҳосил бўлади; ўпкадан чиқаётган ҳаво оқими шу ҳаво йўлидан ўтаётиб енгил сирғалиш шовқинини ҳосил қилади; шу ҳаво оқими кичик тилни ҳам сал тебратиб ўтади; [h] ундошининг талаффузи учун сарфланадиган ҳаво оқими-

нинг кучсизлиги шу ундошнинг асосий хусусиятларидандир, чунки барча бошқа жарангсиз ундошлар кучли талаффуз этилади.

[h] ундошининг талаффузи вақтидаги оғизнинг очилиш даражаси, тилнинг ҳолати шу ундошдан кейин келаётган унлининг сифатига ҳам боғлиқ бўлади: [a:] унлиси-дан кейин оғиз каттароқ, [h], [e:] унлиси-дан кейин келганда ўртача очилса, [i] унлиси-дан кейин келганда эса озроқ очилади. Лабланмаган унлилардан кейин [h] ундоши келганда лаблар ҳаракатсиз бўлади, [ø:], [y:] каби лабланган унлилардан кейин [h] келганда эса лаблар ҳам бир оз ҳаракатга келади, чунки нутқ органлари товуш талаффузи тугамасданоқ иккинчи товушнинг талаффузига ўтади. Талаффуз этиб кўринг: [h, h, h]. Немис тилида бу [h] ундош товуши *Hauchlaut* деб юритилади.

Немис тилидаги [h] ундоши ёзувда қуйидагича ифодаланади:

1. **h** — сўз бошида келса: *Hund, Hut, heute*.

2. **h** — ясама сўзларда ўзак бошида келса: *erhalten, behalten, verhalten*.

3. **h** — -heit, -haft қўшимчаларида келса: *Kindheit, lebhaft*.

4. **h** — ҳарфи унлидан кейин сўз ўртасида, у фақат ўзидан олдин турган унлининг чўзиқ ўқилишини тақозо қилади, масалан: *lehren, sehen, gehen, nehmen*.

5. **h** — t, r, ундошларидан кейин ўқилмайди; масалан: *Theater, Rhein*.

101-машқ. Қуйидаги сўзларни [h], [ç], [x] ундошлари талаффузини фарқлаб ўқинг:

Hand	Buch	Bücher	Froh
hier	Loch	Löcher	Stroh
Haar	Tuch	Tücher	Stuhl
Heft	Tochter	Töchter	Schuh
hoch	Koch	Köcher	Kuh
hell	Lachen	lächeln	lehnen

102-машқ. Куйидаги ясама сўзларни ўқинг, олд қўшимчадан кейин келган [h] ундошининг ўқилишига эътибор беринг:

behalten	erhalten	enthalten	verhaften
beharren	erheben	enthaupten	Verhältnis
behaupten	erkennen	entheben	verhaßt
beherrschen	erheitern	enthüllen	verheiraten
behüten	erhitzen		
Behörde			

103-машқ. Куйидаги сўзларни транскрипция шаклида ёзинг ва ўқинг.

herstellen	herüber	herausgehen
herausnehmen	hinüber	hereinlassen
herausgeben	hinüberbringen	herausarbeiten
herauskommen	hineinkommen	hervor
herausreden	hinweisen	herwärts

104-машқ. Куйидаги тез айтиш, мақол ва маталларни ўқинг. [h] ундошининг тўғри талаффузига, унлидан кейин ўқилмаслигига эътибор беринг.

Schmiede haben harte Hände.
 Wenn der Hund wacht, kann der Hirt schlafen.
 Hinter Hermann Hannes Haus.
 hängen hundert Hemden raus.

Hunde, die bellen, beißen nicht.
 Ein Hut paßt nicht auf alle Köpfe.

105-машқ. [h] ундошининг ёзувда ифодаланишига эътибор бериб матнни ўқинг.

DER TREUE HUND

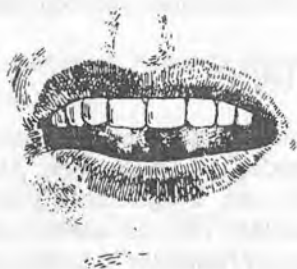
Ein Schäfer hütete seine Herde und war dabei eingeschlafen. Diesen günstigen Augenblick wollte der Wolf ausnutzen. Aber der Hund hinderte ihn. "Solch eine Ungerechtigkeit", heuchelte der Wolf, "dein Herr schläft, und du darfst nicht ruhen. Ich bewundere dich. "Solch ein Heuchler", dachte der Hund und bellte laut. Der Schäfer erwachte, und sie vertrieben zusammen den ungebetenen Gast.

[г] ва [R] ундошлари

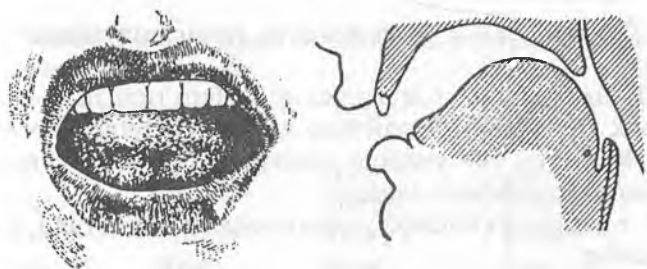
Немис тилида тил олди портловчи, титроқ, жарангли, сонор [г] ва сирғалувчи, титроқ, жарангли, сонор, [R] кичик тил товуши мавжуд бўлиб, [R] ундоши [г] ундошининг варианты ҳисобланади. [г] ундоши ўзбек тилидаги тил олди, портловчи, титроқ, сонор [р] товушига ўхшайди; [R] ундошининг жаранглилиги ўзбек тилидаги шовқинли, чуқур тил орқа, сирғалувчи [ғ] ундошига бир оз ўхшайди.

Немис тилидаги тил олди титроқ [г] ундоши талаффуз этилганда пастки жағ бир оз тушади, лаблар ҳаракатсиз ҳолатда бўлади. Тил ўртаси ва орқаси пасайиб, тилнинг ён чеккалари юқори ён тишларга тегади, тил учи эса юқори олд тишлар милкига яқинлашади. [г] ундоши талаффуз этилганда овоз шовқиндан устунлик қилади ва шу ундошнинг сонорлиги шаклланади. Немис тилидаги [г] ундоши талаффуз этилганда тилнинг учи ўзбек тилидаги [р] ундоши талаффузидагига қараганда озроқ титрайди, немис тилидаги [г] ундоши талаффуз этилганда тил учи юқори олд тишлар милки яқинида титраса, ўзбек тилидаги [р] ундоши талаффуз этилганда эса тил учи юқори олд тишлар яқинида титрайди.

Немис тилидаги [R] кичик тил ундоши талаффуз этилганда оғиз [г] ундошидагига қараганда каттароқ очилади, лаблар ҳаракатсиз бўлади; тил учи пастки олд тишлар устида туради, тил устининг орқаси юмшоқ танглайга қўтарилади. Худди [г] ундошидагидек [R] ундоши талаффуз

24 - р а с м. [г] ундошининг талаффузи вақтидаги нутқ органларининг ҳолати.

25 - расм. [R] ундошининг талаффузи вақтидаги
нутқ органларининг ҳолати.

этилганда товуш пайчалари таранглашиб титрайди, шу ҳолат бошқа жарангли ундошлардагига қараганда кўпроқ давом этиши натижасида [R] ундошида ҳам овоз шовқиндан устунлик қилади ва унинг сонорлиги шаклланади (24—25-расмлар).

Немис адабий тили талаффуз нормаларига биноан 1957 йилгача фақат кичик тил ундоши [r] талаффуз этиб келинган. Ўша пайтларда тил олди [r] ундоши ўрнида кичик тил ундоши [R] нинг талаффузи ҳам кенг тарқалган эди, шунинг учун ҳам 1957 йилдан [R] ундошининг талаффузи адабий талаффуз нормасига айланди. Ҳозирги немис адабий тили талаффуз нормасида тил олди [r] ундошининг ўрнига [R] кичик тил товушининг талаффузи кенг тарқалган¹. Шундай бўлса ҳам бизда ҳалигача тил олди [r] ундоши ёки кичик тил [R] ундошини талаффуз қилиш ихтиёрийдир. Немис тилидаги кичик тил товуши [R] нинг ўзбек тилидаги [ʁ] ундошига ўхшашлиги нисбий характерга эга, чунки немис тилининг [R] ундоши талаффузида кичик тил фаол роль ўйнайди, ўзбек тилининг [ʁ] ундоши талаффузида тил орқаси ва юмшоқ танглай фаол қатнашади. Бундан ташқари немис тилидаги [R] ундоши ўзбек тилидаги [ʁ] ундошига қараганда кучли талаффуз қилинади.

Немис тилидаги тил олди [r] ва [R] кичик тил ундоши факультатив вариантлардир. Талаффуз вақтида у ёки бу вариантни танлаш уларнинг сўздаги фонетик ҳолатига боғ-

¹ Erhagd Agricola u.a. Die Deutsche Sprache. Kleine Enzyklopädie. Band 2.

лиқ бўлмай, балки сўзловчининг ихтиёрига ҳавола этилади.

Шундай қилиб ҳозирги немис адабий тилида тил олди, титроқ [r] ундоши билан бир қаторда титроқ, сирғалувчи, [R] кичик тил ундоши мавжуд бўлиб, улар қуйидаги ҳолларда талаффуз этилади:

1. **r** ҳарфи сўз бошида унлидан олдин келса: rund, rasch, Ratschlag.

2. **r** — сўз бошида ундошдан кейин келса: treiben, breit, Kreide.

3. **r** — қисқа унлидан кейин келса: Ort, kurz, Herr.

Ҳозирги немис адабий тилида тил олди [r], кичик тил [R] ундошларидан ташқари [ʁ] товуши мавжудлиги бир қанча дарслик ва қўлланмаларда таъкидланган. Бу ундош [r] ундошининг яна бир варианты бўлиб, унинг талаффузи вақтида тил орқасининг усти бўртиб чиқади, ўпкадан чиққан ҳаво оқими юмшоқ танглай ва бўртиб чиққан тил орқаси орасидаги ҳаво йўлидан сирғалиб ўтади.

Бу [ʁ] товуши (унлиси) жаранглинишига кўра тил ўрта, ўрта кўтарилиш [ə] унлиси қаторидан жой олиб, тил орқа [o:] ва [a:] унлиларига яқин; [ə] унлиси эса тил олди [e] ва [a] унлиларига жаранглиниши бўйича яқин; [ʁ] унлиси [r] ундошининг кучсиз (редукцияга учраган) варианты бўлиб, у қуйидаги, ҳолларда учрайди:

1. **r** чўзиқ унлидан кейин келса (a: унлидан ташқари): das Ohr, die Tür, lehren.

2. **r** — er-, ver-, zer- олд қўшимчаларида келса: erzählen, verreisen, zerschlagen.

3. **r** — “er” қўшимчасида келса: der Wald — die Wälder, das Kind — die Kinder.

106-машқ. Тил олди титроқ [r] ундошининг талаффузи вақтида тил учининг титрашини 1—2 мартадан оширмай сўзларни ўқинг.

rot	grau	Gerät	herein
regnet	Adresse	drei	Farbe
Reise	arbeiten	frei	Karte
reiten	urteilen	Schrei	harte

107-машқ. Сўзларни ўқинг, ундошдан кейин титроқ [R] ундошини қаттиқроқ талаффуз қилинг:

[r]	oder	[R]	[R]	oder	[r]
rot		rot	grau		grau
rund		rund	Drittel		Drittel
Forum		Forum	Rente		Rente
Rosi		Rosi	Rede		Rede

108-машқ. Сўзларни ўқинг, редукцияга учраган (унлилашган) [r], [e] товушининг талаффузи вақтида пастки жаф пастга кўп тушиб кетмасин:

wir	stört	Meister	studiert
Kur	hört	Leiter	dekliniert
Uhr	Bart	weiter	Lehrer
Tier	hart	erzählen	verreisen

109-машқ. Қуйидаги сўзларнинг ўқилишини диктордан сўнг так-
орланг, тил олди [r] ундоши ва унлилашган [e] товушларининг талаф-
фуз вақтидаги фарқига эътибор беринг:

[r]	[e]	[r]	[e]
rund	nur	Ort	Ohr
Bären	Bär	eure	euer
hören	hört	studieren	studiert
Kuren	Kur	Motoren	Motor
Meere	Meer	Schülerin	Schüler

110-машқ. Шеърдаги “r” ҳарфи иштирок этган сўзларни дастлаб тил
олди [r] ундоши билан, сўнггра [R] кичик тил товуши билан ўқинг:

HASENJAKT

(Gustav Falke)

Rische, rasche, rusche,
der Hase sitzt im Busche.
wollen wir mal das Leben wagen,
wollen wir mal den Hasen jagen?

Rusche, rasche, rische,
der Hase sitzt bei Tische.

siehst du dort im grünen Kohl ihn?
Flink, nun lauf mal hin und hol ihn!

Rische, rusche, rasche,
hast ihn in der Tasche?
Was? Ist in das Feld gegangen?
Ätsch! Kann nicht mal Hasen fangen?

III-машқ. Куйидаги тез айтиш, мақол ва маталларни [ɾ], [R], [ʁ] товушларининг талаффузига эътибор бериб ўқинг.

Fischers Tochter hatte Fieber. Neben dem Vater stand ein großer Koffer.

Morgen, morgen nur nicht heute, sagen alle faulen Leute.

Jede Sprache ist unermesslicher Garten voll Pflanzen und Bäume. (*Herder*)

Wer keine Freude am Lebendigen hat, wird keine Freude am Leben haben. (*Brecht*)

АФФРИКАТЛАР (ҚОРИШИҚ УНДОШЛАР)

Портловчи ундошларнинг яна бир тури аффрикатлар д и р. Немис тилида [pf], [ts], [tʃ] аффрикатлари мавжуд. Аффрикатлар чўзиқ талаффуз этилади, чунки улар портловчи ва сирғалувчи икки таркибий қисмдан иборат бўлади. Аффрикатларни икки мустақил ундош фонема бирикмаси эмас, балки бирга қўшилиб кетган икки ундошдан ташкил топган битта ундош дейиш мумкин.

[pf] аффрикати. Немис тилидаги [pf] аффрикати жангсиз, кучли лаб — тиш портловчи — сирғалувчи ундош товушдир. Ўзбек тилида бунга ўхшаш ундош товуш йўқ. [pf] ундоши талаффуз этилганда пастки жағ бир оз тушади, тил учи пастки олд тишлар яқинида бўлади, тил олдинга қараб силжийди, лаблар худди [p] ундоши талаффузи вақтидагидек бир-бирига тегади ва айни бир вақтнинг ўзида пастки лаб ўзининг ички чеккаси билан юқори-ги олд тишлар чеккалари билан биргаликда худди [f] ундоши талаффузи вақтидагидек оралиқ ҳосил қилади: юмшоқ танглай кўтарилиб бурун бўшлиғига ўтадиган ҳаво йўлини тўсади; лаблар бир-биридан ажралгандан кейин

юқори тишлар ва пастки лаблар орасидаги тирқиш сақланиб қолади; портлаш содир бўлгандан кейин ҳосил бўлган шовқин ва ўпкадан чиққан ҳаво оқимининг тирқиш чеккаларидан сирғалиб ўтиши натижасида ҳосил бўлган шовқин қўшилиб кучли, жарангсиз [pf] ундошини ҳосил қилади. Талаффуз этиб кўринг [pf, pf, pf].

[pf] аффрикати ёзувда қуйидагича ифодаланади:

pf — сўз бошида, ўртасида ва охирида келса: Pferd, kämpfen, Dampf, Pflicht, Kampf, Schöpfer, Sumpf, Pfad.

[ts] аффрикати. Немис тилидаги [ts] аффрикати жарангсиз, кучли тил олди портловчи-сирғалувчи ундош товушдир.

[ts] аффрикати нинг талаффуз этилишида пастки жағ бир оз тушади, лаблар таранглашган ҳолда тишлардан узоқлашади, юқори лаб бир оз кўтарилади; тил учи пастки олд тишлар томон тушади, тил устининг олд қисми юқори олд тишлар ва уларнинг милкига кўтарилади, тил устининг ўртаси ва орқаси пасаяди, тилнинг ён чеккалари юқори ён тишларга тегади; юмшоқ танглай кўтарилиб бурун бўшлиғига ўтадиган ҳаво йўлини тўсади; портлаш содир бўлгандан кейин сирғалиш бошланади; портлаш натижасида ҳосил бўлган шовқин ва ўпкадан чиқаётган ҳаво оқимининг тирқиш чеккаларидан сирғалиб ўтиши натижасида ҳосил бўлган шовқин [ts] ундоши ҳосил қилади.

[ts] аффрикати ёзувда қуйидагича ифодаланади:

1. z — сўз бошида, ўртасида, охирида келса: zu, zum, Zahn, Ziel.

2. tz — сўз ўртасида ва охирида келса: Witze, setzen, Schatzsucher, Witzseite, Platzschwarz, Harz, Satz, Platz.

3. c — бошқа тиллардан кирган сўзларда унлидан олдин келса: Cäsar, Celsius.

4. t — бошқа тиллардан кирган сўзларда бўгин ташкил қилмайдиган i дан олдин келса: Revolution, Lektion, Portion, Konjunktion.

[tʃ] аффрикати. Немис тилидаги [tʃ] аффрикати худди ўзбек тилидаги [ч] ундошидагидек жарангсиз тил олди, портловчи-сирғалувчи қоришиқ ундош товушдир.

[tʃ] ундоши талаффуз этилганда пастки жағ бир оз тушади, лаблар бироз думалоқлашади ва олдинга силжий-

ди; тил учи юқори олд тишлар милкига кўтарилади, портлашдан кейин милк орқасида худди [ʃ] ундоши талаффузи вақтидагидек сирғалиш бошланади: юмшоқ танглай кўтарилиб бурун бўшлиғига ўтадиган ҳаво йўлини тўсади; портлаш содир бўлган вақтдаги шовқин ва милк орасида ҳосил бўлган тирқишдан ҳавонинг сирғалиб ўтиши натижасида [tʃ] ундош товуши ҳосил бўлади. Талаффуз қилиб кўринг: [tʃ], [tʃ], [tʃ].

[tʃ] аффрикати ёзувда қуйидагича ифода этилади:

tsch — ҳарфлар бирикмаси сўз бошида, ўртасида, охирида: Deutsch.

112-машқ. Сўзларни [pf] аффрикатнинг талаффузига эътибор бериб ўқинг:

wenig-Pfennig	fahl-Pfahl	ein schmaler Pfad
Wanne-Pfanne	Flocken-pflocken	ein schöner Dampfer
Wand-Pfand	Flaum-Pflaum	eine kleine Pfütze
wund-Pfund	feil-Pfeil	ein harter Kampf
Wert-Pferd	Fänden-pfenden	einen Zopf abschneiden
weil-Pfeil	Fahne-Pfanne	ein Pfund Pflaumen

113-машқ. Сўзларни ўқинг, [tʃ] — ундошининг ёзувда ифодаланишига ва ўқилишига эътибор беринг:

Saal-Zahl	Kasse-Katze	die Artikulation
Sahne-Zahne	Kurs-kurz	die Aspiration
sauber-Zauber	Reis-Reitz	die Assimilation
Soll-Zoll	Schweiß-Schweiz	die Position
seit-Zeit	dreißig-neunzig	die Klassifikation
sehen-Zehen	damals-Salz	die Vibration

114-машқ. Сўзларни ўқинг, [tʃ] ундошининг ёзувда ифодаланишига ва талаффуз этилишига эътибор беринг:

deutsch	Putsch	Peitsche
Tscheche	rutschen	klatschen
Tschimkent	Kautsch	Gletscher
fletschen	Quatsch	Bratsche
zwitschern	dolmetschen	Dolmetscher
Matsch	Tschita	Urgentsch

115-машқ. Куйидаги тез айтиш, мақол ва маталларни ифодали ўқинг: [pf], [ts], [tʃ] аффрикатларининг ёзилишига ва ўқилишига эътибор беринг:

Paul trägt auf dem Kopf
einen kupfernen Topf,
einen kupfernen Topf
trägt Paul auf dem Kopf.

Zwischen zwei spitzen Steinen
sitzen zwei zischende Schlangen
Zwei deutsche Gäste
setzten sich auf die Kautsch.

Viele Tropfen machen Wasser.
Eine Zwiebel hat viel Häute.
Futsch ist futsch und hin ist hin.
Wer immerfort die Zunge wetzt,
der ist im Volk nicht geschätzt.

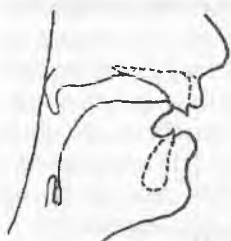
(Alischer Nawoi)

116-машқ. Матнни ўқинг, [pf], [ts], [tʃ] аффрикатларининг ёзувда ифодаланишига ва ўқилишига эътибор беринг:

UNSERE DEUTSCHSTUNDE

Wir sind Studenten. Wir studieren Deutsch. Die Deutschstunde ist sehr interessant, und wir studieren gern. Unsere Deutschstunde beginnt um 9 Uhr. Unser Hörsaal befindet sich im zweiten Stock. Kurz vor Glockenzeichen versammeln wir uns dort. Die Deutschlehrerin kommt in den Hörsaal. Wir stehen auf und begrüßen sie. Die Sprachlehrerin setzt sich an ihren Tisch. Die Doppelstunde beginnt. Die Lehrerin prüft zuerst unsere Hausaufgaben. Die Lehrerin ruft Akbar Aliew an die Tafel auf. Akbar liest die Übung 2 vor. Er macht einige Fehler. Die Lehrerin korrigiert die Fehler. Sie spricht nur deutsch, aber die Studenten verstehen sie gut. Dann machen die Studenten die Bücher auf. Die Lehrerin liest den Text "Der Kampf um den Frieden" vor. Wir lesen den Text und übersetzen ins Usbekische.

[L] ундоши

26-расм. [L] ундошининг талаффузи вақтидаги нутқ органларининг ҳолати.

[l] ундоши тил олди, жарангли, портловчи — сирғалувчи сонор товушдир. Ўзбек тилидаги [л] ундоши эса тил олди, портловчи, сонор, тил товуши бўлиб, унинг талаффузида тил учи юқори тишларга тегиб туради.

Немис тилидаги [l] ундоши талаффуз этилганда пастки жағ бир оз тушади, лаблар таранглашмаган ҳолда тишлардан узоқлашади, юқори лаб бир оз кўтарилади: тил олдинга қараб силжийди, тил учи юқори тишлар милкига тегиб қайтишида ўпкадан келаётган ҳаво оқими таъсирида кучсиз портлаш ҳосил бўлади, тил устининг ўртаси ва орқаси ҳамда унинг ёнлари пасаяди, ўпкадан чиқиб келаётган ҳаво оқими тил ёнларида ҳосил бўлган ҳаво йўлидан сирғалиб ўтиб, кучсиз шовқин ҳосил қилади; товуш пайчалари таранглашиб титрайди, натижада кучли овоз пайдо бўлади: ана шу кучли овоз [L] ундошига сонорлик сифатини беради, юмшоқ танглай кўтарилади ва бурун бўшлиғига ўтадиган ҳаво йўлини бекитади. Немис тилидаги [L] ундоши ўзбек тилидаги [л] ундошига қараганда чўзиқроқ ва кучлироқ талаффуз этилади. Талаффуз қилиб кўринг: [L, L, L] — [л, л, л].

[L] ундоши ёзувда қуйидагича ифодаланади:

1) l — сўз бошида, ўртасида ва охирида келса: Lehrer, lieben, Bild, Stuhl.

2) ll — сўз ўртасида ва охирида келса: allt, voll, Ball, Fall.

117-машқ. Сўзлардаги [L] ундошининг кучлироқ ва чўзиқроқ ўқилишига эътибор беринг:

leben	Land	Klub	Tischlampe
lernen	legen	Blau	erlauben
lachen	lesen	Klasse	verlassen
Licht	Luft	Fluß	belaufen
Lampe			

118-машқ. Шеърни ўқинг, [L] ундошининг талаффузини ўзбек тилидаги [л] ундошининг талаффузи билан алмаштирманг:

DER EISLAUF

(A. H. Hoffmann von Fallersleben)

Der See ist zu gefroren
und hält schon seinen Mann.
Die Bahn ist ein Spiegel
und glänzt uns freundlich an.

Das Wetter ist so heiter,
die Sonne scheint so hell.
Wer will mit mir ins Freie?
Wer ist mein Mitgesell?

Da ist nicht viel zu fragen:
Wer mit will, macht sich auf.
Wir gehen hinaus ins Freie,
Hinaus zum Schlittschuhlauf.
Was kümmert uns die Kälte?
Was kümmert uns der Schnee?
Wir wollen Schlittschuh laufen
Wohl auf dem blanken See.

119-машқ. Таркибида [L] ундоши бўлган қуйидаги тез айтиш, мақол ва маталларни ўқинг:

Esel essen Nesseln nicht
Nesseln essen Esel nicht.

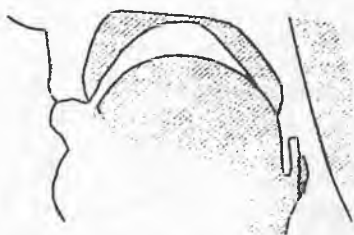
Der Esel und die Nachtigall haben beid' ungleichen Schall.
Eile mit Weile.

Mann lernt solange man lebt.

Ein Leben ohne Hoffnung ist wie ein Vogel ohne Schwingen.

Ein Leben ohne Liebe ist wie ein Himmel ohne Stern.

[m] ундоши

27 - р а с м. [m] ундошининг талаффузи вақтидаги нутқ органларининг ҳолати.

[m] ундоши лаб-лаб, портловчи, жарангли сонор бурун товушдир. [m] ундоши талаффуз этилишига кўра ўзбек тилидаги [m] ундошига ўхшайди.

Немис тилидаги [m] ундоши талаффуз этилганда пастки жағ бир оз тушади, тил олдинга қараб силжийди, тил учи пастки олд тишларга тегаяди, тил устининг олдинги ўрта қисми бир оз кўтарилади; лаблар бир-бирига тегаяди ва уларнинг бир-биридан тез узоқлашиши туфайли ҳосил бўлади, юмшоқ танглай пастга тушади ва бурун бўшлиғига ўтадиган ҳаво йўли очилади; ўпкадан чиқаётган ҳаво оқими бурун бўшлиғидан ўтади; товуш пайчалари таранглашиб [L] ундошидагига қараганда кўпроқ титрайди.

Немис тилидаги [m] ундоши ўзбек тилидаги [m] ундошига қараганда кучлироқ талаффуз этилади. Қиёсланг [m, m, m] — [м, м, м, м].

[m] ундоши ёзувда қуйидаги ҳолларда учрайди:

1. **m** — сўз бошида, ўртасида ва охирида келса: mit, Tomato, warm, Museum.

2. **mm** — сўз ўртасида ва охирида келса: kommen, Sommer, Telegramm, schlimm.

120-машқ. Сузларни ўқинг, [m] ундошини кучлироқ талаффуз қилинг:

Mund	Hemd	Film	schlimm
Mensch	Blume	Arme	Schlamm
Mönch	nehmen	Schirm	dumm
Maus	Heimat	Problem	fromm

121-машқ. Тез айтиш, мақол ва маталларни ўқинг, [m] ундошини чуқурак талаффуз қилинг, овозингизни магнит тасмасига ёзиб эшитинг:

Man nimmt das Pferd beim Zaum,
 den Mann beim Wort.
 Guter Weg um ist nie krumm.
 Ein Mann, kein Mann.
 Wer im Sommer nicht sammelt,
 muß im Winter Bettler sein.
 Die Menschen begreifen gar nicht,
 wie ernst man sein muß,
 um heiter zu sein. (*Goethe*)

Man sollte... alle Tage wenig-
 stens ein kleines Lied hören,
 ein gutes Gedicht lesen, ein tref-
 fendes Gemälde sehen und, wenn es
 möglich zu machen wäre, einige
 vernünftige Worte sprechen. (*Goethe*)

122-машқ. [m] ундошининг ёзувда қўлланишига эътибор бериб, матн-
 ни ифодали ўқинг ва таржима қилинг:

IM MAI

Ein Jahr hat zwölf Monate. Sie sind Januar, Februar, März,
 April, Mai, Juni, Juli, August, September, Oktober, November,
 und Dezember. Ein Jahr hat vier Jahreszeiten. Sie heißen Winter,
 Frühling, Sommer und Herbst.

Der Mai ist der schönste Frühlingsmonat. Im Mai blühen
 die Obstbäume und verschiedene Frühlingsblumen. Im Mai
 werden Wälder und Felder grün. Im Garten und auf den
 Feldern beginnen die Frühlingsarbeiten. Auch die Studenten
 arbeiten auf den Feldern.

123-машқ. Шеърни магнит тасмасига ёзиб эшитинг, [m] ундошини
 нутқ жараёнида асосан ўзгармаслигига эътибор беринг:

IMMER SCHEINE DIE SONNE

L. Oschanin

Ein Sonnenkreis	Immer scheine die Sonne,
Im Blau und weiß,	Immer leuchte der Himmel,

Das hat ein Junge,
gezeichnet;
Hat es gemacht,
Wie er's verstand,
Und hat geschrieben
am Rand.

Immer lebe die Mutter,
Immer lebe auch ich!

[n] ундоши

[n] ундоши тил олди жарангли, портловчи сонор товушдир. Немис тилидаги [n] ундоши талаффуз қилинишига кўра ўзбек тилидаги тил олди, портловчи [н] сонор товушига ўхшайди. Ўзбек тилидаги [н] товуши тил учи тишларга тегиб турган ҳолатда талаффуз этилади.

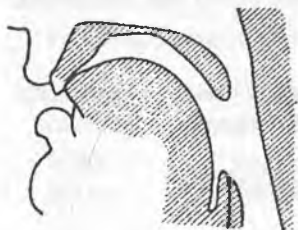
Немис тилидаги [n] ундоши талаффуз этилганда пастки жағ бир оз тушади, лаблар тортилмаган ҳолда тишлардан узоқлашади, юқори лаб бир оз кўтарилади; тил учи юқори тишлар милкига тегиб юқорига кўтарилади, тил эркин ҳолатда бўлади, тил орқасининг усти пасаяди, тилнинг ён томонлари юқори ён тишларга тегади; юмшоқ танглай пастга тушиб бурун бўшлиғига ўтадиган ҳаво йўлини очади, ўпкадан чиқаётган ҳаво оқими бурун бўшлиғи орқали ўтади, шу туфайли [n] ундоши бурун товушидир; товуш пайчаларининг таранглашиб титраши натижасида ҳосил бўлган овоз [d] ундошидагига қараганда чўзиқроқ ва кучлироқ бўлади, немис тилидаги [n] ундоши ўзбек тилидаги [н] ундошига нисбатан

анча кучли айтилади. Талаффуз қилиб кўринг: [n, n, n, n] — [н, н, н, н].

n] ундоши ёзувда қуйидагича ифодаланади:

1. n — сўз бошида, ўртасида ва охирида келса: Name, wohnen, gern, nun.

2. nn — сўз ўртасида ва охирида келса: Sonne, denn, Sinn, dünn.

28 - р а с м. [n] ундошининг талаффузи вақтидаги нутқ органларининг ҳолати.

124-машқ. Сўзлардаги [п] ундошини тўғри талаффуз қилинг:

nehmen	schnell	Bein	nennen
Nummer	Norden	nein	kennen
nie	enden	kein	innen
Nase	Land	lachen	rennen

125-машқ. [п] бурун товушининг талаффузига эътибор бериб, қуйидаги сўз бирикмаларини ўқинг.

Anna kennen	wieder auf den Beine sein
nie und nimmer	die Beine unter den Arm nehmen
bei Nacht und Nebel	ein neues Leben beginnen
Sein und Schein	in den Wind reden.

126-машқ. Тез айтиш, мақол ва маталларни ёд олинг, [п] ундошининг сўз охирида ўзгармаслигига эътибор беринг:

Neue Nähnadeln nähen neue Nachtmützen.
Hinter Herrmann Hannes Haus hängen hundert Hemden raus.
Den Freund erkennt man in der Not.
Erst besinns, dann beginns.
Man darf anders denken als seine Zeit, aber man darf sich nicht anders kleiden. (*Ebner Eschenbach*)

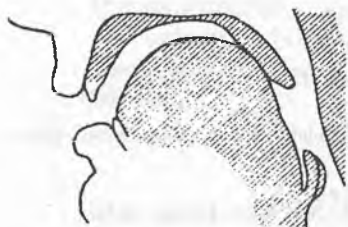
127-машқ. Матнни ифодали ўқинг, [м], [н], [р], [л] сонорларининг талаффузига эътибор беринг:

DER BESTE AUGENBLICK

Der Lehrer in einer kleinen Dorfschule erzählte eines Tages seinen Schülern: "Es gibt vier Jahreszeiten: der Frühling, der Sommer, der Herbst und der Winter. Im Frühling wird alles grün. Auf den Wiesen stehen bunte Blumen. Im Sommer ist es warm, die Früchte reifen. Im Herbst werden die Blätter gelb, und es ist oft schlechtes Wetter. Im Winter sind die Tage kurz und die Nächte lang. Es ist kalt, und auf den Feldern liegt Schnee".

Hier endete die Erzählung des Lehrers. Er fragt einen Jungen: "Paul, hast du zugehört? Sage mir, wann man die Äpfel am besten pflücken kann! Paul stand auf und antwortete: Wenn der Gärtner nicht zu Hause ist, und die Hunde nicht im Garten sind!

[ŋ] ундоши

29 - расм. [ŋ] ундошининг талаффузи вақтидаги нутқ органларининг ҳолати.

[ŋ] ундоши тил орқа, портловчи, бурун товушидир. [ŋ] ундоши талаффуз этилишига кўра ўзбек тилидаги [нг] ҳарфлар бирикмасининг талаффузига бир оз ўхшайди.

Немис тилидаги [ŋ] ундоши талаффуз этилганда пастки жағ сал тушади, лаблар тортилмаган ҳолда тишлардан узоқлашади, юқори

лаб озроқ кўтарилади; тил олдинга силжийди, тил учи пастки олд тишларга тегади, тил ўртаси қаттиқ танглай томон кўтарилади ва тегиб қайтади, тилнинг ён томонлари юқори ён тишларга тегади; юмшоқ танглай пастга тушади ва бурун бўшлиғига ўтадиган ҳаво йўлини очади; ўпкадан чиқадиган ҳаво оқими бурун бўшлиғидан ўтади, шунинг учун [ŋ] ундоши бурун товуши ҳисобланади; товуш пайчаларининг таранглашиши ва узоқ тебраниши натижасида ҳосил бўлган овоз кучли бўлади, ана шу ҳолат [ŋ] ундошига сонорлик сифатини беради. Шунинг учун [ŋ] ундоши жарангида ҳам овоз шовқинга нисбатан кўпроқдир.

Талаффуз этиб кўринг: [ŋ, ŋ, ŋ, ŋ] — [н, н, н, н].

[ŋ] ундоши ёзувда қуйидагича ифодаланади:

1. **ng** — сўз ўртасида ва охирида келса: Frühling, Zunge, Hunger, jünger, lang.

2. **nk** — сўз ўртасида ва охирида келса: Schrank, Frank, krank, senken, Enkel.

128-машқ. Сўз ва сўз бирикмаларидаги [ŋ] ундошининг чўзиқ ва кучлироқ талаффуз этилишига эътибор бериб ўқинг.

klingen	es klingelt	Schrank	einen Schrank kaufen
singen	im Chor singen	krank	heute krank sein
bringen	ein Wörterbuch bringen	Bank	auf der Bank sitzen
hängen	eine Tabelle hoch hängen		in der Bank arbeiten

129-машқ. Тез айтиш, мақол ва маталларда [nk] ҳарфлар бирикмаси-даги [n] товушининг [ŋ] товушидек ўқилишига эътибор беринг.

Der **Enkel** war längere Zeit **krank**.

Schweigen und **Denken** kann niemand kränken.

Erst denken, dann **lenken**.

Im Dunkeln ist gut **munkeln**.

Die Gesunden und Kranken haben ungleiche **Gedanken**.

Wer **denkt**, will nicht überredet sondern überzeugt sein;
wer systematisch **denkt**, ist doppelt schwer zu überzeugen.

(Klemperer)

130-машқ. Сўзлардаги ҳарфлар ва товушлар нисбатига ҳамда товушлар таҳлилига эътибор беринг:

ҳарф	товуш
к	к
о	о
т	
м	м
е	е
п	п
6	5

тил орқа, портловчи, шовқинли
жарангсиз ундош орқа қатор, лабланган
қисқа унли

лаб-лаб, портловчи сонор
ўрта қатор, ўрта чўзиқ, лабланмаган унли
тил олди, портловчи сонор

ҳарф	товуш
р	р
г	г
ü:	у:
f	f
и	ç
п	
g	ŋ
7	6

лаб-лаб, портловчи, шовқинли,
жарангсиз ундош;
тил олди, портловчи сонор
олд қатор, лабланган, юқори кўтарилиш,
чўзиқ унли
лаб-тиш, сирғалувчи, шовқинли,
жарангсиз ундош
орқа қатор, лабланган, юқори кўтарилиш,
қисқа унли
тил орқа, портловчи сонор

ҳарф	товуш
S	ʃ
t	t
a	-
a	a:
t	t
5	4

тил олди, сирғалувчи, шовқинли, жаранг-
сиз ундош
тил олди, портловчи, шовқинли, жарангли
ундош
орқа қатор, лабланмаган, қуйи кутари-
лиш, чўзиқ унли
тил олди, портловчи, шовқинли, жаранг-
сиз ундош

131-машқ. Матнни магнит тасмасига ёзинг, [л, п, т] бурун товушларини ҳар хил талаффуз этилишини магнитофондан эшитиб фарқланг:

JEDER NACH SEINER ART

(H. Hoffmann von Fallersleben)

Immer langsam, immer langsam
ohne Sang und Klang.
geht die Schnecke ihren Gang.

Will sie gehen, will sie gehen
in die weite Welt hinaus,
nimmt sie mit ihr ganzes Haus.

Scheint die Sonne, scheint die Sonne,
hängt sie sich an einen Baum,
bleibt im Haus und rührt sich kaum.

Ihre Weise, ihre Weise
hat die Schnecke so wie du,
nun, so laß sie in Rüh!

НУТҚНИНГ ФОНЕТИК БЎЛИНИШИ

Тилда нутқ турли ҳажмдаги фонетик бирликлардан ташкил топади. Бу фонетик бирликлар фраза (жумла), такт (синтагма), фонетик сўз, сўз (морфема), бўгин ва товушлардан иборат. Бу фонетик бирликлар нутқ занжирини ташкил этади. Фонетик бирликларнинг табиийлиги уларнинг нутқ занжирида қўлланишидир, чунки фонетик бирликлар нутқ занжиридан ташқарида сўзловчи кўзлаган вазифани бажара олмайди, сўзларнинг маъно доираси тораяди, тил товушларининг бошқа тил товушлари билан биргаликда нутқнинг шаклланиши учун хизмат қилиш имконияти тораяди.

Фраза кўпинча гапга тенг бўлади. Жумла (фраза) нутқнинг икки пауза (тўхтам) орасидаги интонацион бирлигидир. Фраза ёйиқ составли ёки йиғиқ составли бўлади. Агар жумла ёйиқ составли бўлса синтагмаларга (тактларга) ажратилади, жумла йиғиқ составли бўлса, битта синтагма (такт)дан иборат бўлади: *In Taschkent gibt es viele Werke, Fabriken und Industriezweige.* — Тошкентда кўпгина заводлар, фабрикалар, саноат тармоқлари бор. *Ich wohne in Taschkent.* — Мен Тошкентда яшайман.

Немис тилида ҳам, ўзбек тилида ҳам содда ёйиқ жумалар, қўшма гаплар икки ёки ундан ортиқ синтагма (тактлар)га бўлинади. Бир жумла синтагмалари тўхтам орқали бир-биридан ажратилади ва бу тўхтам синтагматик тўхтам (пауза) деб аталади, масалан: “Тошкентда кўпгина заводлар, фабрикалар, саноат тармоқлари бор” жумласи немис тилида ҳам, ўзбек тилида ҳам бешта синтагмадан иборат.

Ҳар бир синтагма (такт) немис тилида бир ёки ундан ортиқ фонетик сўзда ташкил топган бўлиши мумкин. Фонетик сўздан урғу олган сўз атрофига урғу олмаган сўзлар йиғилган бўлади ва бундай урғу олган ва урғу олмаган сўзларнинг мазмунан бирикуви фонетик сўз дейилади. Ўзбек тилида синтагмалар фонетик сўзларга бўлинмайди, чунки ўзбек тилида барча сўзлар асосан урғули-

дир. О. Цахер¹ фонетик сўзни ритмик гуруҳ деб ҳам айтади ва ҳар бир фонетик сўз, ритмик гуруҳ кўпинча бир гап бўлагига (эга гуруҳига, кесим гуруҳига, тўлдирувчи гуруҳига, ҳол гуруҳига) тўғри келишини ҳам таъкидлаган, масалан: *Der General — nahm-nicht die geringste — Notiz-von ihnen. (B. Kellermann).*

Ҳар бир фонетик сўз (ритмик гуруҳ) икки ёки ундан ортиқ сўзлардан ташкил топади: “Тошкентда кўпгина заводлар, фабрикалар, саноат тармоқлари бор” жумласи ўзбек тилида 7 та сўздан, немис тилида эса 8 та сўздан ташкил топган ва бу сўзларни нутқ занжиридан ажратиб олиб, фонетик таҳлил қилса бўлади.

Ҳар бир сўз ўз навбатида бир ёки ундан ортиқ бўғиндан ташкил топади ва бўғин нутқнинг энг кичик бирлиги ҳисобланади. Немис тилида ҳам, ўзбек тилида ҳам кўпинча сўздаги бўғин сони унлилар сонига тенг келади, юқоридаги жумла немис тилида 18 та бўғиндан, ўзбек тилида эса 21 та бўғиндан иборат.

Бўғин нутқнинг энг кичик бирлиги ҳисобланса, товуш (фонема) тилнинг энг кичик бирлигидир. Тил товушлари нутқнинг бошқа бўлакларга бўлинмайдиган таркибий қисмидир. Тил товушлари нутқ пойдеворидир.

132-машқ. Матрни ифодали ўқинг, унда нечта жумла борлигини аниқланг.

ARBEIT IM GARTEN

Wir haben einen Garten. Unser Garten ist nicht groß. Dort wachsen viele Obstbäume. In unserem Garten blühen schöne Blumen. Mutter hat sie im Frühling gesät. Im Sommer muß man sie gießen. Ich habe eine Gießkanne. Ich gieße die Blumen jeden Tag. Die Arbeit im Garten freut mich. Arbeit macht das Leben süß.

¹ О. Цахер. Фонетика немецкого языка, Ленинград, 1969, стр.18.

133-машқ. Қуйидаги мақол, матал ва тез айтишларни мазмунан яхлит гуруҳларга, яъни синтагмаларга ажратинг:

Man lernt solange man lebt.
Das Glück ist blind.
Er brachte nach Köln zwölf
Töpfe.

Wer fremde Sprache nicht
kennt, weiß nichts von
seiner eigenen.

In kleinen Körbchen lagen
hölzerne Löffel.

(Goethe)

134-машқ. Шеърни ифодали ўқинг, ундаги синтагмаларни фонетик сўзларга ажратинг:

HERBST

Bund sind schon die Wälder,
gelb die Stoppelfelder,
und der Herbst beginnt.

Rote Blätter fallen,
Graue Nebel wallen,
kühler weht der Wind.

135-машқ. Сўз гуруҳларини, яъни фонетик сўзларни оддий сўзларга ажратинг:

dieser Film, diese Bilder, im Fieber, sich nicht irren, wir
studieren, an der Tafel, bis zur Feier, nach dem Unterricht,
alle Studenten, bis elf.

136-машқ. Сўзларни бўғинларга ажратинг:

Lola	Erde	fehlen	Tür	Schwester
Karim	Pferde	lehren	für	Bruder

137-машқ. Сўзлардаги товуш ва ҳарфлар нисбатини аниқланг:

es	See	Berg	ich	Schule
er	leer	gern	acht	Deutsch

Бўғин ва унинг турлари

Бўғин нутқ занжирининг энг кичик бирлиги бўлиб, нутқ жараёнида ўпкадан чиқаётган ҳаво оқимининг нутқ аппарати орқали ҳосил қилинган нутқ бирлигидир. Бўғин нутқ жараёнида ўпкадан чиқаётган ҳаво оқими-

нинг нутқ аппарати орқали ташқарига бўлиниб-бўлиниб чиқиш натижасида ҳосил бўлади. Бу бўлиниш бир товушдан ёки бир неча товушдан, тўғрироғи товушлар бирикмасидан юзага келади. Ўпкадан чиқаётган ҳаво оқимининг ҳар бир бўлиниши бир бўғинни ҳосил қилади. Нутқ жараёнида айрим товуш эмас, балки бўғинлар бир-биридан ажралиб туради. Шунинг учун ҳам нутқнинг энг кичик товуш бирлиги бўғин ҳисобланади. Айрим тил товушлари бир бўғинни ташкил қилиши ҳам мумкин, масалан: немис тилида o-ben, a-beг; ўзбек тилида: у, о-лим, э-тик, и-лон сўзларидагидек. Немис тилида ҳам, ўзбек тилида ҳам сўзлар бир бўғинли ёки кўп бўғинли бўлади ва ҳар бир бўғин баъзи ҳолларда бир унлидан, аксарият ҳолларда унли ва ундошлар бирикмасидан ташкил топади. Немис ва ўзбек тилларида бўғинлар қуйидагича таркибий қисмлардан иборат бўлади:

Немис тилида	Ўзбек тилида
УК ¹ an	у — у келади.
УКК Art	ук — иш, от, уч, ун
КУ nah	ку — то, бо-ла, ло-ла, бе-да-на
ККУ blau	кук-бор, тор, зор, мак-таб, нон, чой
КУК nur	кукк — шарт, дард, турт, рост
КУ КК sind	кку — пре-зидент (ўзлашт. сўз)
ККУКК klingt	
КУККК Herbst	УККК — Эрнст (ўзлаштира сўз)
УККК Ernst	
КККУК Sprung	ККУКК — фронт, транс-порт (ўзл. сўз)

Немис ва ўзбек тилларида бўғин ажратиш

Одатда бўғиннинг бошланишида товуш паст бўлади, сўнгра кучаяди, бўғин охирига бориб, товуш яна пасаяди. Ҳавонинг ўтишида зарбга дуч келган фонема бўғинни юзага келтирувчи нутқ товуши ҳисобланади. Нутқда айрим товуш ёки фонема эмас, балки бўғинлар бир-биридан ажралиб туради. Бўғинлар унли ёки ундош товуш

¹ у — унли
К — ундош

билан тугайди. Немис тилида бўгинлар куйидаги ҳолларда учрайди:

Бўгин чегараси чўзиқ, унли ва ундан кейин келган ундош ўртасида бўлади, масалан: o-ben, a-ber, ihre. Бунда унли ўзидан кейин келган ундош билан кучсиз боғланади. Бундай бўгинлар одатда очиқ бўгинлардир. Бўгиннинг бу тури ўзбек тилида ҳам бор, мас: о-лим, а-ниқ, Ко-мил.

Сўзда бўгин чегараси икки ундош ўртасидан ўтади. Бунда унли қисқа бўлиб ўзидан кейинги ундош билан кучли боғланади, масалан: tur-nen.

Бўгин чегараси чўзиқ унли ва сонор, портловчи ундошдан иборат бўлган ундошлар бирикмасидан олдин ўтади. Бу ҳолда ҳам чўзиқ унлилар очиқ бўгинни ташкил қилишда фаол иштирок этади, масалан: Pu-blikum.

Бўгин чегараси қисқа унли ва у билан кучли боғланган ундош орасидан ўтади. Масалан: Was-ser, mach-en.

Бўгин чегараси икки унли орасидан ўтади, масалан: Bau-er.

Агар сўзда учта ундош бирикиб келса, бўгин чегараси охирги ундош олдидан ўтади, масалан: Häl-f-te.

Бўгин икки ундош орасида бўлади, бу шартли ёпиқ бўгиндир: Tag, gut.

Немис тилида сўзлар фонетик бўгинлардан ташқари орфографик бўгинларга ҳам ажралади ва улар морфологик бўгинлар билан қиёсланади¹ (8-жадвал).

8 - жадвал

Немис тилида бўгин ажратиш

Фонетик бўгин ажратиш	Орфографик бўгин ажратиш	Морфологик бўгин ажратиш
Diens-tag	Diens-tag	Diens-tag
bau-en	bau-en	bau-en
Hän-de	Hän-de	Hän-de
Deck-e	Dek-ke	Deck-e
Wass-er	Was-ser	Wass-er
re-gnen	reg-nen	regn-en
ü-brig	üb-rig	übr-ig

¹ О. А. Норк, Н. Ф. Адамова. Фонетика современного немецкого языка. Нормативный курс. М., 1976, с.79.

Немис тилида бўғин уч турга бўлинади:

1. **Очиқ бўғин** — унли билан битган бўғин: treten
2. **Ёпиқ бўғин** — ундош билан битган бўғин: essen
3. **Шартли ёпиқ бўғин**: gut, Tag.

Шартли ёпиқ бўғинлар сўзларнинг морфологик ўзгариши натижасида очиқ бўғинга айланади. Ўзбек тилида эса фақат очиқ ва ёпиқ бўғинлар мавжуд, лекин ўзбек тилидаги ёпиқ бўғинлар ҳам очиқ бўғинларга айланиб кетиши мумкин. Шундай экан ўзбек тилидаги ёпиқ бўғинларни ҳам шартли ёпиқ бўғин деб аташ мумкин (9-жадвал).

9 - жадвал

Немис ва ўзбек тилларида бўғин турлари

Немис тилида			Ўзбек тилида		
очиқ бўғин	ёпиқ бўғин	шартли ёпиқ бўғин	очиқ бўғин	ёпиқ бўғин	шартли ёпиқ бўғин
treten	fressen	trat	о-та	мак-таб, от	от (о-ти)
tragen	treffen	trug	бо-ла	бул-бул	том (то-ми)
lesen	essen	aß	у-ка	илм, билим	гул (гу-ли)
beben	backen	buck	бугун	беш, тол	гап (га-пи)
schufen	schaffen	schuf	бо-ри		сир (си-ри)
fielen	fallen	fiel	то-ға		чой (чо-йи)
laufen	halten	hielt			

Немис тили бўғинларининг ўзбек тили бўғинларидан яна бир фарқи шундаки, сўзнинг морфологик ўзгариши натижасида немис тилида очиқ ва ёпиқ бўғинга айланмайди, ўзбек тилида бунинг аксини кўриш мумкин, масалан: о-та (о-там), бо-ла (бо-лам), у-ка (у-кам) сўзларининг иккинчи бўғинлари очиқ бўғиндан ёпиқ бўғинга от, том, гул, гап, сир, чой каби ёпиқ бўғинлар о-ти, то-ми, гу-ли, га-пи, си-ри, чо-йи каби очиқ бўғинга айланади.

138-машқ. Матни ёпиқ бўғинда унлиларнинг талаффузига эътибор бериб ифодали ўқинг.

WIE MALIK ERKÄLTUNG ZUGEZOG

Malik ist der beste Boxer in unserer Gruppe. Heute war er wieder im Boxerklub. Beim Ringkampf belegte er den ersten Platz. Nach dem Boxen trank er kaltes Wasser. Noch mit Schweiß bedeckt, ging er nach Hause. Unterwegs lief er stracks über die Eisbahn. Das Eis war noch nicht fest, es knackte, und Malik fiel ins Wasser. So zog er eine starke Erkältung zu.

139-машқ. Матни чўзиқ унлиларнинг очик бўғиндаги талаффузига эътибор бериб ифодали ўқинг.

AUF EIGENEN FÜßEN

Ein Dichter stand auf der Plattform einer überfüllten Straßenbahn. Unter den Fahrgästen befand sich auch ein junger Mann. Er stand dem Dichter. Nach einiger Zeit trat er dem Dichter zufällig auf den Fuß, merkte das aber nicht und blieb darauf stehen. Der Dichter zog den Fuß nicht weg und wurde nicht zornig. Aber an der nächsten Haltestelle mußte er aussteigen. Er klopfte dem Jungen auf die Schulter und fragte: "Sagen Sie junger Freund, wie alt sind Sie denn?" Der junge Mann drehte sich um und schaute den Dichter mit großen Augen an. "Zwanzig", antwortete er. "Da können Sie schon auf eigenen Füßen stehen", sagte der Dichter lächelnd.

140-машқ. Шеърни чўзиқ унлиларнинг шартли ёпиқ бўғинлардаги талаффузига эътибор бериб ифодали ўқинг.

SAG MIR, WO DIE BLUMEN SIND

(Pete Seeger, Max Colpet)
(gekürzt)

Sag mir, wo die Blumen sind.
Wo sind sie geblieben?
Sag mir, wo die Blumen sind.
Was ist geschehn?

Sag mir, wo die Blumen sind.
Mädchen pflückten sie geschwind.
Wann wird man je verstehn?
Wann wird man je verstehn?

Sag mir, wo die Mädchen sind.
Wo sind sie geblieben?
Sag mir, wo die Mädchen sind.
Was ist geschehn?
Sag mir, wo die Mädchen sind.
Männer nehmen sie geschwind.
Wann wird man je verstehn?
Wann wird man je verstehn?

Sag mir, wo die Männer sind.
Wo sind sie geblieben?
Sag mir, wo die Männer sind.
Was ist geschehn?
Sag mir, wo die Männer sind.

V 606

ТОВУШЛАРНИНГ НУТҚ ЖАРАЁНИДА ЎЗГАРИШИ

Нутқ бир-бири билан мазмунан боғланган сўз, сўз бирикмалари ва жумлалардан иборат бўлади. Сўз ва сўз бирикмалари нутқ жараёнида бир ва ундан ортиқ маънолар касб этади ҳамда морфологик, синтактик вазифаларни бажаради. Сўз, сўз бирикмалари ва жумлалар ташкил қилган нутқ занжири тил товушлари, бўғинлардан иборат бўлиб, нутқда муайян фонетик шароитларда бир-бирларига таъсири натижасида қисман ёки бутунлай ўзгаради. Бундай ўзгаришлар маълум қонуният заминида содир бўлиб, улар мажмуи фонетик қонунлар деб ҳам юритилади.

1. Knaklaut. Немис тилида унлилар сўз ва бўғин бошида келганда зарб билан талаффуз қилиниши. Немис тили фонетикасида унлиларнинг бундай айтилиши Knacklaut (der

feste Einsatz) дейилади ва транскрипцияда унли товуш олдида юқорида [²] белгиси қўйилади. Масалан: Anna [²ana:].

euch	oben	— юқорида
aber	Erde	— ер
öfen	immer	— доимо
unser	Übung	— машқ

141-машқ. Қуйидаги сўзларни ўқинг, сўз ва бўғин бошида келган унлиларнинг зарб билан ўқилишига эътибор беринг:

üben	Übel	übrig	üblig
Ofen	öffnen	Österreich	Öl
lgel	immer	erinnern sich	Übung

2. Унлиларнинг кучли ва кучсиз қайтиш билан талаффуз этилиши. Немис тилида ҳамма қисқа унлилар кучли қайтиш (немисча *fester Anschluß*) билан талаффуз қилинади, чунки товуш пайчалари талаффуз охирида бўшашмайди ва унли ўзидан кейин турган ундош товуш билан боғланиш кучли бўлганлиги туфайли ундош билан деярли қўшилиб кетади, масалан:

gern	Kanne	Löffel	fünf	Bild
Heft	acht	örtlich	dürfen	Kind
kennen	Stadt	Töchter	tüchtig	immer

Ҳамма чўзиқ унлилар кучсиз қайтиш (немисча *loser Anschluß*) билан талаффуз қилинади, товуш пайчалари талаффуз охирида бўшашмайди, натижада ўзидан кейин турган ундош ўзидан олдин турган унли товушга бирданига қўшилиб кетмайди, масалан: *geben* [*ge:ben]

viel	Dienst	holen	ober Büro	so
vier	liegen	schon	oder Brot	froh

142-машқ. Сўзларни ўқинг; қисқа унли ва ундан кейин келган ундош орасидаги боғланишнинг кучлилигига эътибор беринг:

Sport	Moskau	doch	oft	Post
Stunde	Brandenburg	Hund	Ost	Butter

143-машқ. Сўзларни ўқинг; чўзиқ унли ва ундан кейин келган ун-дош орасидаги боғланишнинг кучсизлигига эътибор беринг:

stören	Ufer	Töne	Öfen	nehmen
Tücher	üben	Hüte	über	Saat
Söhne	Möbel	Größe	Übung	Brot

3. Унлиларнинг сифат ва миқдор жиҳатдан ўзгариши. Немис тилида унлилар нутқ жараёнида сифат жиҳатидан ўзгармайди. Урғусиз бўғинларда ёпиқ унлилар [i:, o:, u:, e:, ε:, ø:, u:] ҳам, очиқ унлилар [a:, ε:, ɪ:, ʊ:, a:, ɔ:, y:, œ] ҳам ўз сифатини сақлаб қолади. Немис тили унлилари урғусиз бўғин миқдор жиҳатдан ўзгаради: яъни редукцияга учрайди, чўзиқ унлилар ярим чўзиқ талаффуз этилса, қисқа унлилар эса яна ҳам қисқароқ талаффуз этилади, масалан:

чўзиқ унлилар		қисқа унлилар	
урғули бўғин	урғусиз бўғин	урғули бўғин	урғусиз бўғин
a:	a.	a	a
i:	i.	ɪ	ɪ
u:	u.	ʊ	ʊ
e:	e.	ε	ε
ε:	ε.	ɔ	ɔ
ö:	ɔ.	Y	Y
y:	Y.	œ	œ
ø:	ø.		

Қисқа [ε] унлиси ажралмайдиган олд қўшимчаларда ва қўшимчаларда кучсиз талаффуз этилади, редукцияга учрайди. Редукцияланган [ə] унлиси урғусиз (be-, ge-, er-... олд қўшимчаларда ва (-e, -en, -er, -ler, -ner каби) қўшимчаларда учрайди. Немисча [ə] унли товуши мурмеллаут (Murmellaut) [ə] деб юритилади, масалан:

(E) мурмеллаут [ə] [E] урғусиз бўғинда г дан олдин

Arbeiterin ²arbaetərɪn
lehren le:rən

Arbeiter ²arbaete
Lehrling le:rlɪŋ

bekommen bəkōmən
 gekommen *gəkōmən
 Gebäude *gəbɔðə

erzählen ɛɐ̯tsɛ:lən
 zerschlagen t͡sɛɐ̯ʃla:gən
 verstehen fəɐ̯ʃte:ən

Немис адабий тили ривожланишининг ҳозирги давридаги фонетик ёзувда мурмеллаут [ə] сонор товушлари олдида келганда бутунлай тушириб қолдирилмоқда. Бу ҳолат [ɛ] товушини жуда қисқа талаффуз этилишини тақозо этади:

Aachen ˈa:xn	binden ˈbɪndn	oder ˈo.də
backen ˈbakn	spenden ˈʃpendn	aber ˈa.bə
Stiefel ˈʃti:fl	legen ˈle:gn	übel ˈy.bə
taufen ˈtaʊfn	üben ˈy:bn	jeder ˈje:də

144-машқ. Ўқинг. Урғусиз бўғинда чўзиқ унлиларнинг чўзиқ ва ярим чўзиқ ўқилишига эътибор беринг:

Traktor	wer	lebendig	für	die	Theater
Charakter	vor	Lorelei	Anna	wir	Doktor

145-машқ. Сўзлар бирикмаларини ўқинг. Урғусиз бўғинда келган қисқа унлиларнинг янада қисқароқ ўқилишига эътибор беринг:

an Ort und Stelle	von Tag ab	ins Auditorium
zum Beispiel	ich bin da	Tag und Nacht
von Wali hören	Eis mit frischen	Früchten essen
Sardor ist beim Lehrer		Aufenthalt in Halle
das schöne Dresden		im Heimatdorf
bis elf geöffnet		um die Hilfe bitten

146-машқ. Матнни ўқинг, урғусиз бўғинларда [ɛ] унлисининг ўқилишига эътибор беринг:

DER WEISE UND SEEMANN

(Arabisches Märchen)

Ein Weiser machte einmal eine Seereise. Er fragte einen Matrosen: “Kannst du lesen und schreiben?” “Nein!” antwortete der Matrose. “Dann hast du die Hälfte deines

Lebens verloren"! sagte der Weise bedauernd. Bald darauf kam ein heftiger Sturm. Das Schiff kenterte und begann zu sinken. Da fragte der Matrose den Weisen: "Kannst du schwimmen?" "Nein!" antwortete der Weise. "Dann", sprach der Motrose, "hast du das ganze Leben verloren! "Der Weise bittete den Seemann um die Hilfe. Der Seemann rettete den Weisen. Der Weise dankte ihm für die Rettung.

Немис тилида [i], [u], [o] қисқа унлилари баъзи сўзларда бугинни, ўзидан кейин келган унли билан бир-галикда ташкил қилади. Бу ҳолда [i], [u], [o] унлилари ўта қисқа талаффуз этилади, масалан:

Linie	lingual	Amalie
Ingenieur	Linguist	Managua
Familie	Lingua	Cenua
Statue	Toilette	Ferien
aktuell	Moabit	Radio
Suite	Januar	Februar

147-машқ. Матни ўқинг, [i], [u], [o] унлиларининг ўта қисқа ўқилишига эътибор беринг:

MEINE FAMILIE

Mein Name ist Martin. Ich bin 11 Jahre alt. Ich bin aus Felsberd in Deutschland. Mein Vater heißt Rainer, meine Mutter heißt Mariele. Ich habe eine Schwester Julia, 8 und einen Bruder: Chris, 6 Jahre alt. Wir haben 2 Wellensittliche. Meine Hobbyist sind Lesen und Essen. Ich kann Flöte spielen und gut basteln.

4. Унлилар ўзгаришининг фонетик қонуниятлари. Немис тили унлиларининг нутқ жараёнида ўзгариши қонуниятлари унинг барча ривожланиш даврларини ўз ичига олади. Бундай фонетик ҳодисалар сўзларнинг грамматик ўзгариши натижасида пайдо бўлган. Масалан: кучли феълларнинг уч асосий форма ясалишида феъл ўзагидаги унли товуш ўзгаради. Имперфект (ўтган замон) феъл шаклининг ясалишида аблаут (Ablaut) фонетик ҳодисаси муҳим

аҳамиятга эга. Аблаут натижасида кучли феълларнинг ўзгаришидаги унлилар ўзгаради, масалан:

Infinitiv (Инфинитив)	Imperfekt (Имперфект)		Partizip II (Сифатдош II)
waschen	wusch	gewaschen	ювмоқ
stehen	stand	gestanden	турмоқ
tun	tat	getan	бажармоқ
nehmen	nahm	genommen	олмоқ
trinken	trank	getrunken	ичмоқ
mögen	mochte	gemocht	хоҳламоқ
müssen	mußte	gemußt	зарур бўлмоқ

148-машқ. Гапларни презенсдан претеритумга айлантиринг ва ифодали ўқинг:

- 1) Sie waschen weiße Wäsche.
- 2) Vor dem Institut stehen viele Studenten.
- 3) Meine Oberzähne tun Weh.
- 4) Nehmen wir die Kugelschreiber mit.
- 5) Ich möchte Tee trinken.
- 6) Sie mögen also Kaffee!
- 7) Die Studenten müssen tüchtig studieren.
- 8) Er liest den Text noch einmal.
- 9) Mamlakat kommt um elf Uhr zu Schachodat.

149-машқ. Гапларни претеритумдан презенсга айлантиринг ва ифодали ўқинг.

Брехунг (Brechung) (синиш). Кучли феъллар презенс (ҳозирги замон) да тусланганда I ва III шахс бирликда ўзакларидаги [e] унлиси [i, ie] га ўзгаради. Бу фонетик ҳодиса брехунг-синиш ёки унлиларнинг кўтарилиши дейилади. Бунда ўрта тил кўтарилиш унлисига ўзгаради, масалан:

I шахс

II шахс

III шахс

ich sehe

du siehst

er sieht

ich nehme

du nimmst

er nimmt

Ўзбек тилида ҳам сўзларнинг грамматик ўзгариши натижасида унлиларнинг бошқа унлиларга ўзгариш ҳоллари бор¹. Бу фонетик ҳодиса немис тилидаги аблаут ҳодисасига тўғри келади, масалан:

[o—a]	сон (от) — сана феъл шакли онг — англа от — ата
[ё—я]	ёш — яша
[я—ё]	ая (феъл) — аёв (от)
[a—o]	сўрамоқ — сўроқ чанқамоқ — чанқоқ
[и—у]	ўқимоқ — ўқув тўқимоқ — тўқув

Немис тилида феъл шакли ўзгариши натижасида унлилар ўзгариб, **a**, **o**, **u** унлилари Umlaut (умлаут) олади, яъни унли устига икки нуқта қўшилади. Масалан:

бирлик	кўплик
I. ich fahre	wir fahren
II. du fährst	ihr fahrt
III. er fährt	sie fahren

Немис тилида отларнинг кўплик шакли ясалишида ҳам сўзлар ўзагидаги унли ўзгаради; баъзи отлар ўзагидаги унли кўпликда умлаут олади, масалан:

бирлик	кўплик
die Wand	die Wände
der Vater	die Väter
die Mutter	die Mütter
die Tochter	die Töchter
die Hand	die Hände

¹ В. В. Решетов ва бошқалар. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Фонетика. Лексикология, морфология. Тошкент, 1965, 67-бет.

Бошқа сўз туркумларидан от ясашда сўз ўзагидаги баъзи унлилар ўзгаради. Ясама сўз ўзагидаги унли умлаут олади, масалан:

backen — нон ёпмоқ	Bäcker — нонвой
schulen — ўқитмоқ	Schüler — ўқувчи
Dorf — қишлоқ	Dörfler — қишлоқда яшовчи
laufen — югурмоқ	Läufer — югурувчи
stark — кучли	Stärke — куч

Шунингдек, бошқа сўз туркумларидан сифат ясашда ҳам сифат ўзагидаги унли умлаут олади, масалан:

schwach — die Schwäche	
Mund — оғиз	mündlich — оғзаки
Norden — шимол	nördlich — шимолий
Gefahr — хавф	gefährlich — хавфли
gebrauchen — керак бўлмоқ	gebräuchlich — керакли
Jahr — йил	jährlich — йиллик

150-машқ. Жуфт сўзларни ўқинг, грамматик ўзгариш натижасида унлиларнинг ўзгаришига эътибор беринг:

Schule — мактаб	Schüler — ўқувчи
fahren — бормоқ (<i>машинада</i>)	Fährte — из
Baum — дарахт	Bäume — дарахтлар
wachsen — ўсмоқ	wächst — ўсяпти
Apfel — олма	Äpfel — олмалар
Stadt — шаҳар	Städter — шаҳарлик
Haus — уй	Häuser — уйлар

151-машқ. Юқорида берилган сўзлар иштирокида гаплар тузинг.

Ўзбек тили фонетикасида сўзларнинг морфологик ўзгаришида сўзларнинг ўзагидаги унли ўзгармайди, масалан: бормоқ — борапти, келмоқ — келинг, кекса — кексароқ, ҳужум — ҳужумчи, қўрқмоқ — қўрқоқ, чидамоқ — чидамли.

5. Ундошлар ўзгаришининг фонетик қонуниятлари. Немис тилида сўз ва бўғин охирида, бир бўғинда келган [b,

d, g, z, v] жарангли ундошлар жарангсизлашиб (p, t, k, s, f) ундошлар каби ўқилади. Бу фонетик ҳодиса ауслаутгезетц (Auslautgesetz) дейилади, масалан:

Verb	— феъл	abfragen	— сўрамоқ
Mund	— оғиз	endlich	— ниҳоят
Tag	— кун	weggehen	— кетмоқ
Treptow	— Трептов	täglich	— ҳар куни
Gas	— газ	Häschen	— қуёнча

Ўзбек тилида ҳам сўз охирида келган (б, д, ж, з, г) жарангли ундошлари жарангсизлашади. Бу ҳодиса сўз охирида жарангли ундош келса ва жарангли ундош билан тугаган сўзларга жарангсиз ундош билан бошланган аффикс қўшилганда содир бўлади.

б—п мактаб — мактап	китобсиз — китопсиз
д—т озод — озот	кандсиз — кантсиз
г—к барг — барк	баргсиз — барксиз
ж—ч харж — харч	харжсиз — харчсиз

Ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятларидан бири шундан иборатки, жарангли билан тугаган сўзларга жарангсиз билан бошланган аффикс қўшилиши натижасида негиз охиридаги товушнинг ўзигина жарангсизлашиб қолмасдан, жарангли билан бошланган аффикснинг биринчи ундошини ҳам жарангсиз товушга айлантириб юборади, масалан: жавобга — жавопка, баргга — баркка, боғга — боққа, жанубдан — жануптан.

Ўзбек тилида жарангли (в, з) ундошлари сўз охирида жарангсизланмайди ва в—ф, з—с жуфт ундошлар бир хил, ўхшаш морфемаларда келганда сўзларнинг маъноларини фарқлашга хизмат қилади, масалан: сув — суф, нав — наф, кез — кес, ноз — нос, оз — ос, туз — тус.

152-машқ. Жумлаларни ўқинг. Сўз, бўгин охирида келган жарангли [b, d, q, v, z] ундошларининг жарангсиз [p, t, k, f, s] ундошлари каби ўқилишига эътибор беринг:

- 1) Botir ist ihr jüngstes Kind.
- 2) Es gibt in Taschkent zwei Bahnhöfe.

- 3) Guten Tag!
- 4) Wir sind im Treptow-Park Berlins.
- 5) Hinter dem Hasen ist ein Häschen.
- 6) Wenn die Spinnen im Regen spinnen, wird es nicht lange rinnen.
- 7) Er zog sich in einen stillen Winkel zurück.
- 8) Andere Städchen, andere Mädchen.
- 9) Frisch begonnen, ist halb gewonnen.

153-машқ. Шеърни ўқинг. Сўз ва бўғин охирида [b, d, g, z, v] ун-дошларининг жарангсизланишига эътибор беринг:

UWE BERGER

(Auszug aus der Stille)

Der Fluß, der sich durch dürre Steppen windet,
 der Sehnsucht gleich, die nicht Erfüllung findet.
 ist mir so fremd wie dieses bunte Haus,
 Und bleibt sich gleich dir Wölbung dunklen Blaus.
 Im West und Ost sind wir erdenschwer,
 gebunden an uns selbst, was trieb mich her?
 Was einst den Weisen in die Stille zog,
 war, was mich auf ihr fortzugeben bewog.
 Die, die da Schafe hüten, Brunnen bauen,
 empfangen mich mit schweigenden Vertrauen.
 Wo Dichter sahen die Barbaren schweifen,
 vermochte Weisheit zum Gesetz zu reifen.
 Dagegen, mit der Fackel in der Hand.
 herrst der Barbar in Du Fuß altem Land.

6. Ассимиляция. Сўзда ёнма-ён келган икки хил товушнинг бир-бирига таъсири натижасида юзага келган ўхшашликка — а с с и м и л я ц и я дейилади. Ассимиляция прогрессив ва регрессив бўлади.

Прогрессив ассимиляция немис тилида ҳам, ўзбек тилида мавжуд бўлиб, унда олдин келган товушнинг таъсирида кейинги товуш олдингига ўхшаш товушга айланади, ўзидан олдинги товушнинг юмшоқлигига, жарангли жарангсизлигига мослашади.

Немис тилида бир сўзнинг охирида келган жарангсиз ундош таъсирида иккинчи сўзнинг бошида келган жарангли ундош ярим жарангсиз айтилади, масалан:

mit dem *Gast — меҳмон билан	das *Buch — китоб
das *Dach — том	aus der Sage — афсонадан
mit dir — сен билан	Kommt der Winter? —
	Қиш келяптими?

[ç] (Ich — Laut) ундош товуши **Ch** ҳарфлар бирикмаси олд қатор (i, e, ä, ü, ö) унлиларидан кейин келса [ç] **ихлаут** — **Ich — Laut** тарзида талаффуз этилади, масалан:

der Unterricht — дарс	die Fächer — фанлар
sprechen — гаплашмоқ	die Geschichte — тарих
zeitlich — ўз вақтида	die Bücher — китоблар

Ch ҳарфлар бирикмаси бирор сонордан кейин (Milch) ҳамда **-chen, -lich** ва **-ig** суффиксларидан кейин ҳам [ç] деб ўқилади.

[x] (Ach — Laut) ундош товуши

Ch ҳарфлар бирикмаси орқа қатор а, о, у унлиларидан кейин келса, [x] **ахлаут** (Ach — Laut) тарзида талаффуз этилади, масалан:

das Buch — китоб	noch — яна
suchen — қидирмоқ	die Woche — ҳафта
die Sprache — тил	das Mädchen — қиз

Ch бирикмасидан олдин [ао] дифтонги келса ҳам [x] деб ўқилади: auch.

Регрессив ассимиляцияда жарангли ундош ўзидан кейин келган жарангсиз ундош таъсирида жарангсизлашади, масалан:

die Stadt — шаҳар	du fragst — сен сўраясан
es gibt — бор	der Herbst — куз
du lädst ein — сен таклиф қиляпсан	ihr lest — сизлар ўқияпсизлар

154-машқ. Мақолларни ўқинг. Прогрессив ва регрессив ассимиляцияни аниқланг, ўзбек тилига таржима қилинг:

- 1) Wie die Mache, so die Sache.
- 2) Aller Anfang ist schwer.
- 3) Habe Achtung vor dem Alter.
- 4) Den ersten Tag ein Gast, den zweiten eine Last.
- 5) Sparen bewahrt, was Arbeit gewann.
- 6) Man soll den Tag nicht vor dem Abend loben.
- 7) Absicht ist die Seele der Tat.

Ўзбек тилида ассимиляция ҳодисасига нутқ товушларининг қаттиқ-юмшоқлик, жарангли-жарангсизлик, портловчи-сирғалувчи лаб товушлари, сонорлар ва бошқаларнинг ўзаро ўхшашлиги киради.

Прогрессив ассимиляцияда товуш ўзидан олдин келган товуш таъсирида ўзгаради, олдингига ўхшаш товушга айланади: чимбат-чиммат, юракга-юракка, қиличга-қиличка, ошга-ошка, ишдан-иштан, отдан-оттан.

Регрессив ассимиляцияда кейинги товуш таъсирида олдинги товуш ўз хусусиятини ўзгартириб, кейинги товушга бирон сифат бўйича мослашади, масалан: танбур-тамбур, шанба-шамба, ёзсин-ёссин, тузсин-туссин, ёкса-ёхса, нуқсон-нухсон, оқшом-охшом¹.

7. Ярим жарангсизланиш. Немис тилида жарангли ундошлар сўз бошида ярим жарангсиз ўқилади. Фонетик ёзувда бу фонетик ҳодиса кўпинча ифодаланмаса-да, баъзи тилшунослар ярим жарангсизланиши [*] белгиси билан ифодалайдилар². Ўзбек тилида жарангли ундошларнинг бундай ўзгариши кузатилмайди, чунки сўз бошида жарангли ундошлар кучли талаффуз этилмайди. Қиёсланг:

Немис тилида

Wir sind jung, und das ist schön.

J. Brand

¹ В. В. Решетов, С. И. Иброҳимов, У. Т. Турсунов, Ф. К. Камолов. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Т., 1966, 62-бет.

² О. А. Норк, Н. Ф. Адамова. Фонетика современного немецкого языка. Нормативный курс. Москва, 1976, стр.94.

Wir sind jung, die Welt ist offen,
 o, du schöne, weite Welt!
 Unser Sehnen, unser Hoffen
 zieht hinaus in Wald und Feld.
 Brauder, laß den Kopf nicht hängen,
 kannst ja nicht die Sterne sehn!
 Aufwärts blicken, vorwärts drängen!
 Wir sind jung und das ist schön.

Ўзбек тилида

Балиқ деди: — Эй, бақа,
 Берайми сенга чақа?
 Варрак учар ҳаволаб,
 Вали кулар хоҳолаб.
 Горилла деган маймун
 Гугурт ўйнабди бир кун.
 Денгиз тўлғониб тошар,
 Довул билан довлашар...

(“Қувноқ алифбе” дан.)

8. Жарангсиз ундошларнинг жарангли ундошлар билан алмашинуви. Немис тилида ҳам, ўзбек тилида ҳам шовқинли жарангли ундошлар сўз охирида жарангсизланади. Шу жарангсизланган ундошдан кейин сўзнинг морфологик ўзгариши билан унли қўшимча ёки унли билан бошланадиган қўшимча қўшилса, жарангсиз ундош жарангли ундош билан алмашади, масалан: немис тилида:

der Tag (кун)	die Tage (кунлар)
der Freund (дўст)	die Freunde (дўстлар)
das Kind (бола)	die Kinder (болалар)
das Verb (феъл)	die Verben (феъллар)

Ўзбек тилида: барг (барк) — барги (барги), китоб (ки-топ), китоби (китоби), қанд (қант) — қандинг (қандинг), тож (точ) — тожи (тожи), илож (илоч) — иложи (иложи).

9. Аккомодация. Немис тилида лабланмаган унлилар лабланган қўшни унли таъсирида қисман лабланади. Бу фонетик ҳодиса а к к о м о д а ц и я дейилади, масалан:

tun — бажармоқ
die Kühnheit — жасурлик
das Boot — қайиқ

das Lob — мақтов
mündlich — оғзаки
der Sohn — ўғил

Немис тилида аккомодация **-лаб** оҳангдошлиги натижасида унлилар лабланмаган ундошларнинг лабланган вариантларини келтириб чиқарса, ўзбек тилида олдинги бўғинда келган лабланган унли, кейинги бўғинда ҳам лабланган унли қўлланишини кўп ҳолларда тақозо қилади, демак ўзбек тилида лаб гармонияси унлилар орасида содир бўлади, масалан: улуғ, бодом, буюк, бутун, юлдуз, гумбур-гумбур.

Геминация. Немис тилида бир сўз таркибида бир хил ундошнинг қўшалок ишлатилиши шу қўш ундошлар олдида келган унлининг қисқа ўқилишидан ва қўш ундошларнинг ҳам битта қисқа ундош бўлиб талаффуз этилишидан дарак беради, масалан:

kommen — келмоқ
dann — сўнгра
alle — ҳамма

brennen — қуймоқ
interessant — қизиқарли
das Komma — вергул

Ўзбек тилида ҳам ундошларнинг қўшалок ишлатилиши кўп учрайди. Бир сўз таркибидаги қўш ундош ўзбек тилида иккита мустақил товушни, фонемани ифодалайди, масалан: аввал, етти, катта, содда, иссиқ, арра, марра. Ўзбек тилида бир сўз таркибида бир хил ундошларнинг қўшалок ёки якка ишлатилиши сўз маъносини фарқлаши мумкин, қиёсланг: чинни — чини, холли — холи, толли — толи. Бир сўзнинг охири ва иккинчи сўзнинг бошида талаффуз жиҳатидан бир хил бўлган икки ундош келса, битта чўзиқ ундош каби ўқилиши немис тили ва ўзбек тили фонетикасида учрайди, масалан:

немис тилида

mein Name — менинг исмим
mit Tante — холам билан
komm mit — бирга юр
annehmen — қабул қилмоқ
mitteilen — хабар бермоқ

ўзбек тилида

хат ташувчи
арзон нок
енгил ликоб
эркак киши
уч чизим

155-машқ. Шеърни ифодали ўқинг. Лабланмаган ундошларнинг лабланган қўшни унлилар таъсирида қисман лабланишига эътибор беринг:

FUCHS UND IGEL

(B. Busch)

Ganz unverhofft an einem Hügel
Sind sich begegnet Fuchs und Igel.
Halt, rief der Fuchs, der Bösewicht.
Kennst du des Königs Order nicht?
Ist nicht der Friede längst verkündigt?
Und weißt du nicht, daß jeder sündigt,
Der immer noch gerüstet geht?
Im Namen seiner Majestät —
Geh her und übergib dein Fell!
Der Igel sprach: Nur nicht so schnell!
Laß dir deine Zähne brechen,
dann wollen wir uns weiter sprechen.
Und alsogleich macht er sich rund,
Schließt seinen dichten Stachelbund,
Und trotz getrost der ganzen Welt,
Bewaffnet, doch als Friedensheld.

10. Аспирация. Немис тилида портловчи, жарангсиз [p, t, k] ундошлари баъзи ҳолларда кучли нафас чиқариш (Aspiration — аспирация) билан талаффуз этилади. Уларнинг талаффузидан кейин оғиз бўшлиғидан бир оз **h** — тарзидаги шовқин билан ҳаво чиқади, бу ундошларнинг портлашидаги шовқинни пасайтиради. Портловчи, жарангсиз **p, t, k** ундошларининг талаффузи вақтидаги кучли нафас чиқариш даражаси шу ундошларнинг сўздаги жойлашиш ўрнига боғлиқ.

1) Агар **p, t, k** ундошлари урғули бўғин бошида унлидан ёки сонордан олдин келса кучли нафас чиқариш билан талаффуз этилади, масалан:

Kreide — бўр	Tal — водий	Puppe — қўғирчоқ
Platz — жой	kommen — келмоқ	Tante — хола
Knie — тизза		

2) Агар **p, t, k** ундошлари урғули бўғин (сўз)нинг охирида келса ҳам қўшимча нафас чиқариш билан айтилади, масалан:

Verb — феъл

Tag — кун

Hand — қўл

Art — хил

3) Агар **p, t, k** ундошлари урғусиз бўғинларда унлилардан олдин келса кучли нафас чиқариш бир оз пасаяди, масалан:

Alpen — Алп тоғлари

Rente — пенсия

mutig — жасур

Werke — заводлар

4) Агар **p, t, k** ундошларидан кейин бошқа портловчи, жарангсиз ундош ёки бирон сирғалувчи ундош келса қўшимча нафас чиқариш айниқса кучсизланади, масалан:

Kopf — бош

bleibst — қолаяпсан

sagst — айтаяпсан

singst — куйлаяпсан

Ўзбек тилида **p, t, k** ундошлари ўзбек тилининг барча ундошларидек немис тили ундошларига қараганда кучсизроқ талаффуз қилинади. Шунинг учун ҳам ўзбек тилида аспирация фонетик ҳодисаси учрамайди, масалан: мактаб, қоп, топ, гап, керак, терак, катак, тарих, от, тош, темир, томир, тирик, тетик.

156-машқ. p, t, k ундошларининг кучли нафас чиқариш билан ўқилиш ҳолларини матндан аниқланг ва уни ифодали ўқинг.

MEIN VATER

Mein Vater ist ein wunderbarer Mensch. Er schimpft nie. Er ist nie böse. Er hat für alles und jeden Verständnis. Er versteht die moderne Jugend. Mein Vater hat viele Interessen. Er liest Romane, Novellen und viele wissenschaftliche Bücher. Er bildet sich weiter. Er liebt gute Musik, und er spielt Schach wie ein großer Meister. Er schwimmt gern, läuft Schi und reißt alle in seiner Begeisterung für den Sport mit. Früher

war er Spitzensportler, aber er spricht nie darüber, denn er lobt sich nie selbst.

Mein Vater ist nicht nur klüger als andere Väter, er hat in seinem Leben auch noch nie etwas Verbotenes getan. Er ist Lehrer und liebt die Ehrlichkeit über alles. Mein Vater muß in seinem Beruf viel arbeiten, er hilft aber jeder Zeit zu Hause. Er sorgt für uns, ist zärtlich und immer gerecht. Deshalb ist mein Vater ein Mensch, den ich bewundere.

11. Геминация. Нутқ занжирида товушлар уч қисмдан иборат бўлади: бошланғич қисм, асосий қисм, охирги қисм. Тил товушининг бошланғич қисмини талаффуз қилиш учун нутқ органлари ҳозирланади ва талаффуз қилишни бошлайди, нутқ органларининг шу товушнинг талаффузига ўтиб олиб талаффуз қилган қисми асосий қисмдир, нутқ органларининг товушнинг талаффузидан сўнг бошланғич ҳолатга қайтаётган вақтда ҳосил қиладиган қисми охирги қисмдир. Бир товушдан иккинчи товушга ўтиш жараёнида товушнинг охирги қисми ундан кейин талаффуз этиладиган товушнинг бошланғич қисмига қўшилиб кетиши геминациядир. Бу қуйидагича содир бўлади: бунда бир сўз охиридаги ундошнинг охирги қисмининг ҳосил бўлиш ўрни ва усулига кўра ўхшаш бўлган кейинги сўзнинг бошида келган ундош товушнинг бошланғич қисми билан қўшилиб кетади. Шунда сўзлар чегарасида келган икки ўхшаш ундош битта қисқа ундош каби айтилади. Немис тилида бу фонетик ҳодиса қўшма сўзлар таркибий қисмлари ўртасида содир бўлади, масалан:

Handtuch	aussehen	Fahrrad
Handtasche	Schiffahrt	zweifellos
Hauptthema	Stadtteil	Zweiggeschäft
Haussuchung	Vollauf	zwölffach
Stiefvater	Bergkamm	Heimmanschaft
	Halbpeiz	

Агар бир сўз охирида жарангсиз ундош, иккинчи сўз бошида жарангли ундош келса, товуш пайчалари иккинчи ундошнинг асосий қисмидан титрай бошлайди. Нати-

жада икки ундош ўрнида айтилаётган бир ундошнинг бош қисми жарангсиз, охирги қисми жарангли бўлади, масалан:

mit dir
an dem Berg gibt es
das Verb bleibt
das Bett decken

über rohes Obst denken
ein Schiff fährt
komm mit

157-машқ. Матнни ифодали ўқинг. Қўшма, ясама сўзлар таркибий қисмлари орасида икки жарангсиз ундошнинг битта қисқа жарангсиз ундошдек ўқилишига эътибор беринг:

EIN TELEFONGESPRÄCH MIT VETTER

Mein Vetter ist erkrankt. Er wohnt weit von uns, hat aber ein Telefon. Ich werde versuchen, ihn, anzurufen. Vor unserem Haus ist eine Telefonzelle. Ich gehe zum Telefon, nehme den Hörer, werfe eine Wertmarke in den Schlitz und wähle die Telefonnummer meines Veters. Mein Vetter antwortet nicht. Da versuche ich es noch einmal. Endlich meldet sich mein Vetter. Ich erfahre von ihm, daß er schon fast gesund ist. Wir verabredeten uns, am Sonntag eine Schifffahrt zu unternehmen.

158-машқ. Шеърни ифодали ўқинг. Икки сўз орасида келган жарангсиз ва жарангли ундошларнинг ярми жарангсиз, ярми жарангли айтилишига эътибор беринг:

ERLKÖNIG

J. W. Goethe

Wer reitet so spät durch Nacht Wind?
Es ist der Vater mit seinem Kind;
er hat den Knaben wohl in dem Arm,
er faßt ihn sicher, er hält ihn warm.

“Mein Sohn, was birgst du so bang dein Gesicht?” —
“Siehst, Vater, du den Erlkönig nicht?

Den Erbkönig mit Kron' und Schweif?" —
"Mein Sohn, es ist ein Nebelstreif". —

"Du liebes Kind, komm, geh mit mir!
Gar schöne Spiele spiel' ich mit dir;
manch' bunte Blumen sind an dem Strand;
meine Mutter hat manch' gülden Gewand". —

"Mein Vater, mein Vater, und hörest du nicht,
was Erenkönig mir leise verspricht?" —

"Sei ruhig, bleibe ruhig, mein Kind:
In dürren Blättern säuselt der Wind". —

"Willst, feiner Knabe, du mit mir gehn?
Meine Töchter sollen dich warten schön;
meine Töchter führen den nächtlichen Rhein
und wiegen und tanzen und singen dich ein". —

"Mein Vater, mein Vater, und siehst du nicht dort
Erlkönigs Töchter am düsteren Ort?" —

"Mein Sohn, mein Sohn, ich weh' es genau:
Es scheinen die alten Weiden so grau". —

"Ich liebe dich, mich reizt deine schöne Gestalt;
und bist du nicht willig, so brauch' ich Gewalt". —

"Mein Vater, mein Vater, jetzt faßt er mich an!
Erlkönig hat mir ein Leids getan!"

Dem Vater grauset's er reitet geschwind,
er hält in den Armen das ächzende Kind,
erreicht den Hof mit Mühe und Not;
in seinen Armen das Kind war tot.

12. Унлилашув. Бу фонетик ҳодиса тил олди [г] ундошининг олд қўшимчаларда ва чўзиқ унлилардан кейин (а: дан ташқари) [а:], [о:] унлиларидек талаффуз этилиб, транскрипцияда [в] белгиси орқали ифодаланади.

Катта немисча талаффуз луғатида¹ [в] унлисига ярим очик, унча аниқ бўлмаган, тил ўрта сифати берилган.

¹ Kollektiv. Großes Wörterbuch der deutschen Aussprache. Leipzig, 1982. S.54.

Унлилашган ярим очик, унча аниқ бўлмаган, тил ўрта [e] талаффуз этилганда оғиз бир оз очилади, тил олди қир-қоқлари пастки олд тишларга тегеди, тил ўртаси юмшоқ танглай томон бўртиб чиқади, жарангланиши [a, э, а:, о:, е:, е] унлиларидан бирига ўхшаб кетади.

Унлилашган [e] товуши ёзувда қуйидаги ҳолларда уч-райди:

1) г — ажралмайдиган олд қўшимчаларда келса: erklären, versäumen, zerschlagen.

2) г — қўшимчаларда келса: Kinder, Maler, Gärtner.

3) г — чўзиқ унлилардан кейин келса (а: дан ташқари): wir, Meer, Ohr, Tür.

159-машқ. Ҳикояни ўқинг, г ундошини қўшимчаларда унлилаши-шига эътибор беринг:

DIE ABSCHREIBEBRILLE

(Nach I. Feustel)

Paul war ein Riesenfaulpelz. Die Schulaufgaben machte er selten selbst. Er schrieb sie meist ab. So einer war Paul. Nun sollten sich die Schüler zum Diktat vorbereiten. Zehn Wörter mit “pf” sollten sie üben, auch “Hundeknopf” und “Hosenknopf”. Aber Paul übte sie nicht, er schrieb sie auf einen Zettel, immer der Reihe nach. Und den Zettel legte er vor der Diktatstunde unter seine Federtasche. Was sollte nun noch schiefgehen?

Alles ging vorzüglich, glaubte Paul. Schon am nächsten Tag erhielten die Schüler die Diktate zurück. Nur Paul bekam kein Heft. Es wurde ganz still in der Klasse, als der Lehrer die Sätze aus Pauls Heft vorlas: “Der Pudel frißt die Wurst aus dem Hasenknopf. Die Mutter näht den Hundeknopf an Kurts Hose”.

Die ganze Klasse lachte so, daß manchen die Tränen aus den Augen kullerten.

“Lacht doch nicht so! Ich habe mich nur verguckt!” rief Paul und hielt sich gleich erschreckt die Hand vor den Mund. Da war es heraus!

“So! So” sagte der Lehrer und holte auf dem Schubfach eine große Brille. Er setzte Paul die Brille auf die Nase”. Damit du dich beim Abschreiben nicht mehr verguckst”.

Nun war Paul für immer vom Abschreiben geheilt.

160-машқ. Диалогни ўқинг, [г] ундошининг чўзиқ унлилардан кейин [а: дан ташқари] унлилашган қисқароқ [в] товуши сифатида ўқилишига эътибор беринг:

DIALOG

Nilufar: Guten Tag, Saodat! Wie geht es dir?

Saodat: Soso, lala! Du siehst aber etwas müde aus, wie geht es dir?

Nilufar: Danke, es geht mir gut. Ich bin jetzt gesund. Ich war drei Tage krank. Ich hatte Kopfschmerzen. Heute fühle ich mich gut und gehe zur Arbeit.

Saodat: Ja? Wo arbeitest du?

Nilufar: Ich bin bereits drei Monate als Krankenschwester tätig. Ich arbeite im Krankenhaus.

Saodat: Das ist aber schön. Du hast dich schon als Kind für Medizin interessiert. Willst du auch weiter studieren?

Nilufar: Gewiß, ich will eine gute Kinderärztin werden. Das ist mein Wunsch. In diesem Jahr beziehe ich das medizinische Institut. Und du?

Saodat: Ich besuche den deutschen Sprachkursus. Ich interessiere mich für die deutsche Sprache. Das weißt du ja. In diesem Jahr werde ich die Universität für Weltsprachen beziehen.

Nilufar: Ich wünsche dir viel Erfolg!

Saodat: Ich auch!

Nilufar: Danke schön!

Saodat: Auf Wiedersehen!

Nilufar: Auf Wiedersehen!

161-машқ. Сўзларни ифодали ўқинг, [г] ундошининг сўз бошида унлидан олдин, ундошдан кейин, қисқа унлидан кейин ўқилишига эътибор беринг:

Rad	beraten	Berg	Bruder	Erle
Rose	Gerät	stark	Kreide	irren
Reise	Geräusch	wirkt	schreiben	Ort
Regen	kurz	Dorf	Drittel	Urne
richtig	Lärm	Bursche	krank	Arbeit
Röntgen	März	Bürger	Preis	Ärmel

VI боб

НЕМИС ТИЛИДА УРҒУ ВА УНИНГ СЎЗДАГИ ЎРНИ

Сўз урғуси. Сўз ёки сўзнинг бирор бўғинини фонетик восита ёрдамида ажратилиб, зарб билан айтилиши урғу дейилади. Урғули сўзнинг маълум бир бўғинидаги унли товуш шу сўздаги бошқа унлиларга қараганда кучлироқ (динамик урғу), баландроқ (музикали урғу) ёки чўзиқроқ (квантитатив урғу) айтилади¹. Кучли, баланд ёки чўзиқ айтилган мана шу бўғин урғули бўғин саналади.

Немис тилида урғули бўғиннинг унлиси урғусиз бўғиннинг унлисига қараганда кучлироқ ва баландроқ айтилади, шунинг учун ҳам немис тилидаги сўз урғуси — динамик — музикали урғудир².

Немис тилида сўз урғуси энг кўп ҳолда туб сўзларда деярли ҳар доим сўзнинг ўзагидаги биринчи бўғинга тушади. Шунинг учун ҳам немис тилида сўз урғуси боғланган урғудир, масалан:

‘Mensch — ‘одам

Schlaf — уйқу

Heft — дафтар

‘Menschen — одамлар

schlafen — ухламоқ

Hefte — дафтарлар

Немис тилида урғу биринчи, иккинчи, учинчи ва бошқа бўғинга тушиши мумкин. Немис тилидаги кўп бўғинли

¹ Л. В. Щерба. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград, 1974, с.176.

² М. Г. Кравченко, М. А. Зыкова, Н. Д. Светозарова, И. В. Братусь. Ударение и интонация в немецком языке. Ленинград, 1973, с.8.

сўзларда иккита урғули бўгин бўлиши мумкин. Бунда урғулардан бири иккинчисига қараганда кучлироқ бўлиб, у асосий (Hauptbetonung) урғу, иккинчиси, кучсизроғи эса — иккинчи даражали (Nebenbetonung) урғу деб аталади.

Иккинчи даражали урғу бўгиннинг пастига ['] қўйилади: Hauptstadt. Немис тилида урғу сўзларнинг ўзагига тушиши билан характерлидир. Ўзбек тилида эса урғу кўпинча сўзнинг охириги бўғинига тушади: дафтар, дафтарлар. Бу ҳол қуйидаги сўзларда учрайди:

1) Ажралмайдиган be-, ge-, zer-, ent-, emp-, miß- олд қўшимчали ясама сўзларда ҳам ягона урғу бўлиб, у сўз ўзагига тушади, масалан:

besprechen — сўзламоқ	gefallen — ёқиб қолмоқ
erzählen — ҳикоя қилмоқ	verlören — йўқотмоқ
zerschlagen — синдирмоқ	entlang — бўйлаб
Empfang — қабул	empfehlen — тавсия қилмоқ

Ажраладиган auf-, an-, ab-, bei-, nach-, vor-, zu- олд қўшимчали ясама сўзларда иккита урғу бўлиб, у шу олд қўшимчаларга ва асосий сўзга тушади. Zusammen, fort, weg, weiter, voran, hinaus, heraus сўзларининг олд қўшимча бўлиб қўшилиши билан ясалган феълларда бош урғу шу қўшимчаларга — сўзнинг биринчи бўғинига тушади:

aufstehen — ўрнидан турмоқ
anführen — бошқармоқ
beibringen — олиб келмоқ
vorschlagen — тавсия этмоқ
zuhören — барҳам бермоқ
zusammenbinden — боғламоқ
fortgehen — чиқиб кетмоқ
weglaufen — қочиб кетмоқ

2) Чет тиллардан кирган -al, (ell) қўшимчаси бўлган сифатларда урғу шу қўшимчаларга тушади:

minimál — энг кичик
optimál — энг қулай
soziál — ижтимоий
offiziéll — расмий
forméll — формал

3) Агар **wider** ясама феъл таркибида ажралмайдиган олд қўшимча сифатида келиб, “қарши” маъносини ифодадаласа, урғу феъл ўзагига тушади:

widerlêgen — рад қилмоқ
widerrufen — бекор қилмоқ

4) Баъзи равишларда урғу иккинчи бўғинга тушади, масалан:

hiermit — шу билан
herum — шу атрофда
hinab — пастга қараб
her'zu — шу томонга

5) Немис тилидаги бошқа тиллардан кириб келган **-ei, -ie, -al, -at, -ant, -aner, -graph, -log, -nom, -tät, -tion, -ion, -ismus, -ist, -tät, -ieren, -ig** қўшимчаларини қўшиш билан ясалган сўзларда урғу шу қўшимчаларга тушади — сўз ўзагидаги биринчи бўғин урғу олмайди, масалан:

die Bäckeréi — нонвойхона
die Analógie — ўхшашлик
die Morál — ахлоқ
das Diktát — диктант
der Aspiránt — аспирант
der Studént — талаба
der Amerikáner — америкалик
der Photograph — фотограф (расмчи)
die Auktion — ким ошди савдоси
der Föderalismus — федерализм
der Akulíst — кўз шифокори
die Fakultät — факультет
die Natúr — табиат
spazieren — сайр қилмоқ

Ўзбек тилида урғу ва унинг сўздаги ўрни

Ўзбек тилида сўз бўғинларидан бири шу сўзнинг бошқа бўғинларига қараганда кучлироқ айтилади. Шунинг учун ҳам ўзбек тилидаги сўз урғуси динамик урғу-

д и р¹. Урғули бўғиндаги унли товуш шу сўзнинг урғусиз бўғинидаги унлиларга қараганда кучлироқ айтилади.

Ўзбек тилида урғу, асосан, кўпгина турк тилларидагидек сўзнинг охириги бўғинига тушади: ота, мактаб, яхши, обрў, бутун.

Сўзларга қўшимчалар қўшила бориши билан, урғу ҳам шунга мос равишда кейинги бўғинларга кўча боради: пахта-пахтакор-пахтакорлар-пахтакорларга каби. Асосан, сўзларда урғу охириги бўғинга тушганлиги учун ўзбек тилининг сўз урғуси боғланган урғу ҳисобланади, лекин ўзбек тилида ҳам урғуси охириги бўғинга эмас, сўзнинг биринчи бўғинига тушадиган анчагина сўзлар бор. Бундай сўзлар қуйидаги сўз туркумларида учрайди: 1) олмошларда: барча, ҳамма, кимдир каби;

2) равишларда: доим, ҳозир, асло;

3) баъзи ёрдамчи сўзларда: гарчи, аммо, лекин.

Бундан ташқари **-ку, -у, -ю, -да, -ми, -чи** қўшимчалари қўшилган бир бўғинли сўзларда ҳам урғу биринчи бўғинда қолади: мён-ку, кам-у, у-ю, бизда, бўрми, сён-чи?

Феълларга **-ма** бўлишсизлик қўшимчаси қўшилганда урғу феълнинг биринчи бўғинида қолади: келма, олма, бўрмасин.

Шунингдек **-ча, -дай (дек), -сан, -миз, -сиз** қўшимчалари ҳам урғу олмайди, урғу шу қўшимчалардан олдин келган бўғинга тушади: масалан: шамолдай, ишчидир, ўқувчидан, ботирсан, қурувчимиз, китобдир, навбатчидан.

Ўзбек тилидаги русча — интернационал сўзларнинг урғуси бирон бўғин билан боғланган эмас, шунинг учун ундай сўзларда урғу ҳар хил бўғинга тушиши мумкин.

162-машқ. Содда сўзларда урғуни биринчи бўғинга қўйиб ўқинг:

Brot — Brote — Brötchen — brotlos

Hemd — Hemden — Hemdes

krank — kranke — Krankheit — Kränklichkeit

Schrank — Schränke — schrankenlos

Hilfe — helfen — hilflos — Helfer

¹ А. Махмудов. Словесное ударение в узбекском языке. Ташкент, 1960.

scharf — schärfer — schärfsten
Herz — Herzens — herzlich
Brief — Briefs — brieflich

163-машқ. Матнини ўқинг. Сўз урғусининг (ажралмайдиган ва ажралувчи олд қўшимчали) сўзлардаги ўрнига эътибор беринг:

SELTSAMER SPAZIERRITT

Ein Mann reitet auf seinem Esel. Sein Sohn läuft zu Fuß nebenher. Kommt ein Wanderer und sagt: "Das ist nicht gut. Ihr reitet und laßt Euren Sohn zu Fuß gehen. Ihr habt stärkere Füße!

Da stieg der Vater vom Esel herab und ließ den Sohn reiten. Kommt ein anderer Wandersmann und sagt: "Das ist nicht recht, Bursche, daß du reitest und laßt deinen Vater zu Fuß gehen. Du hast jüngere Beine!" Da saßen beide auf, ritten eine Strecke. Kommt ein dritter Wandersmann und sagt: "Was ist das für ein Unverstand? Zwei Kerle auf einem schwachen Tier!

Da stiegen beide ab und gingen zu Fuß. Kommt ein vierter Wandersmann und sagt: "Ihr seid drei seltsame Gesellen! Ist es nicht genug, wenn zwei zu Fuß gehen? Geht es nicht Leichter, wenn einer von euch reitet?"

Da band der Vater dem Esel die vorderen Beine zusammen, und der Sohn band ihm die hinteren Beine zusammen, zogen einen starken Stock durch und trugen den Esel auf der Achsel heim.

164-машқ. Сўзларни ўқинг. Сўзлар суффикси урғу олмаса ҳам уларнинг таркибидаги унлилар сифати сақланиб қолишига эътибор беринг:

wasserlos	Menschenlos	hilflos
wässerig	menschlich	fußbar
windische	Menschlichkeit	sparsam

Krankheit	Farbigkeit	ehrlos
Freiheit	Kurzlebigkeit	lebloß
Klugheit	Lebendigkeit	reglos

liebsam	zeigbar	Fischlein
unliebsam	fangbar	Männlein
friedsam	dankbar	Röslein

Немис тилида сўз урғусининг кўчиши

Немис тилида сўз урғусининг бир бўғиндан бошқа бўғинларга кўчиш ҳоллари кўп учрайди:

1) Агар баъзи сўзларда сўз шакли бирликдан кўпликка ўзгарса, унинг урғуси биринчи бўғиндан иккинчи бўғинга ўтади:

der Traktor — трактор	der Lektor — ўқитувчи
die Traktoren — тракторлар	die Lektoren — маърузачи
der Charakter — характер	
die Charaktere — характерлар	

2) а) miß олд қўшимчаси билан ясалган феълларда феъл ўзаги ўртасида бошқа олд қўшимча бўлмаса, урғу феъл ўзагига тушади. Бу ҳолда miß олд қўшимчаси урғусиздир:

mißachten — ҳазар қилмоқ
mißfallen — ёмон кўринмоқ

б) miß олд қўшимчаси орқали ясалган феълларда miß олд қўшимчаси ва феъл ўзаги орасида яна бошқа олд қўшимча ҳам бўлса, у ҳолда урғу олд қўшимчага тушади.

mißverstehen — нотўғри
mißbehagen — ёмон кўринмоқ

отлар, сифатлар, равишларда урғу miß олд қўшимчасига тушади:

die Mißhandlung — ҳақорат
das Mißverständnis — тушунмовчилик
mißliebig — ёқимсиз
mißtrauisch — ишонмайдиган

3) un- — олд қўшимчали отлар, сифатлар, равишларда урғу un- олд қўшимчасига тушади:

ungenügend — кам, етмайдиган
ungern — истар-истамас, зўрға
die Ungeduld — тоқатсиз

лекин unzählig, unermüdlich сифатларида урғу сўз ўзагига тушади:

unzählig — сон-саноқсиз
unermüdlich — толмас

4) а) durch-, über-, unter-, hinter-, um-, voll- сўзлари ясама феълларнинг ажралмовчи олд қўшимчаси сифатида келса, урғу феъл ўзагига тушади.

durchqúren
überlégen
unterstreichen
hinterlassen
um'lagern
vollbringen

б) durch-, über-, unter-, hinter-, um-, voll- сўзлари ясама феълларнинг олд қўшимчаси сифатида келса, урғу шу олд қўшимча вазифасида келган сўзларга тушади. (а) бўлими билан таққосланг:

durchqueren
übergießen
unterstreichen
hinterlassen
umlagern

Ўзбек тилида ҳам урғунинг бир бўғиндан бошқа бўғинга қўчиш ҳоллари мавжуд. Урғу бир сўзнинг охириги бўғинидан биринчи бўғинига ўтиши сўз маъносини ўзгартиради:

а) гулсиз (гули кам) — тулсиз (гулдексиз)
қарға (қуш) — қарға! (койимоқ).
б) отинг (буйруқ феъли) — отинг (сенинг отинг)
олма (феъл) — олма (мева).

165-машқ. Сўзлардаги сўз урғусининг олд қўшимчадан феъл ўзагига қўчишидан кузатилган мақсадни тушунтиринг:

durchblicken — durchblicken	umgehen — umgehen
übersetzen — übersetzen	Vollauf — vollauf
untergeben — untergeben	beisetzen — beisetzen

166-машқ. Сўзларда олд қўшимчани иккинчи даражали урғу, феъл ўзагини бош урғу билан ўқинг:

durcharbeiten	umziehen	unterschlagen
durchdenken	umstehend	unterstellen
überspringen	umschreiben	unterbreiten
übersteigen	umwickeln	untergeben

167-машқ. Қўш сўзларнинг ҳар иккала таркибий қисмларини бир хилда кучли ўқинг:

Erzgauner	dreiundzwanzig
Mordshunger	dreiundeinhalb
Erznarr	vierhundert
rotgelb	neunzehnhundert
blitzblank	neunundachzig
stockfinster	
mauserot	

ҚЎШМА СЎЗЛАРДА УРҒУ

Икки мустақил сўзлар бирикиб бир қўшма сўзни ташкил этганда ҳам уларнинг урғулари сақланиб қолади. Бир нечта ўзакдан иборат бўлган қўшма сўзларда иккита урғу бўлади. Уларнинг бири бош урғу (*die Hauptbetonung*) қўшма сўзларнинг биринчи компонентига тушади, иккинчиси эса иккинчи даражали урғу (*die Nebanbetonung*) бўлиб, қўшма сўзларнинг энг охириги компонентига тушади: *der Weltfriedensrat*. Шу икки сўз урғуларининг қайси бири бош урғу, қайси бири иккинчи даражали урғу бўлиши ҳар тилда ҳар хил, масалан, ўзбек тилида қўшма сўзнинг охириги бўлган бош урғуни, биринчи сўз эса иккинчи даражали урғуни олади:¹ ўринбосар, отбоқар, олтибурчак, оққуш, янгибозор.

Агар қўшма сўзларнинг биринчи сўзи **ҳар**, **ҳеч** сўзларидан иборат бўлса, урғу шу ҳар, — ҳеч сўзларига тушади: ҳар-бир, ҳар-хил, ҳеч-ким, ҳеч-нима. Баъзи жуфт

¹ А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. Москва, Ленинград, 1960, с.55.

сўзларда бош урғу биринчи сўзнинг бош бўғинига, иккинчи даражали урғу эса охирги сўзнинг охирги бўғинига тушади: тўппа-тўғри, қип-қизил, қоп-қора; баъзи жуфт сўзларда бош урғу биринчи сўзнинг охирги бўғинига, иккинчи даражали урғу эса охирги сўзнинг охирги бўғинига тушади: катта — катта, баланд — баланд, бора — бора.

Ўзбек тилида кўп бўғинли сўзларда биринчи, иккинчи, учинчи даражали урғулар ҳам қўйилади: Талабчанлик кучайтирилди. Бу урғулар кўп бўғинли сўзларнинг ҳамма бўғинига тушавермай, охирги бўғиндан бошланади ва бош урғу олган бўғиндан бошлаб, ҳар урғу олган бўғиннинг ёнидаги бўғин урғусиз бўлади: миришкорларимиз.

Немис тилида кўп бўғинли сўзлар фақат битта урғу олади:

zwischen — орасида

Finsternis — қоронғилик

Қўшма сўзлар эса бош урғу ва иккинчи даражали урғуга эга: бош урғу — қўшма сўзнинг биринчи сўзига, аниқловчи сўзнинг урғу оладиган бўғинига; иккинчи даражали урғу эса қўшма сўзнинг иккинчи сўзи, аниқланмиш, сўзнинг урғу оладиган бўғинига тушади¹:

Hochschule — олий ўқув юрти

Eisenbahn — темир йўл

Schreibtisch — ёзув столи

Немис тили сўз составидан икки сўздан ташкил топган қўшма сўзлар кенг ўрин олган.

Бундан ташқари қўшма сўзлар уч, тўрт, беш сўздан ҳам иборат бўлиши мумкин. Бундай ҳолда шу қўшма сўз таркибидаги сўзлар аниқловчи ва аниқланмишдан ташкил топади ва шу қўшма сўзнинг аниқловчи компоненти бош урғу, аниқланмиш эса иккинчи даражали урғу олади:

Flugzeughalle — самолётлар турадиган махсус бино

Schulfunksendeplan — мактаб радиоёшиттириш режаси

¹ Н. С. Трубецкой. Основы фонологии. Москва, 1960, с.239.

'dunkel,rot — тўқ қизил (қўшма сифат)
'stehen,bleiben — тўхтаб қолмоқ (қўшма феъл)
'ausnahms,weise — истисно сифатида
'folgender,maßen — қуйидагича (қўшма равишлар)

Таркибида **an-, auf-, nach-, aus-, mit-, vor-, wieder-** ажралувчи олд қўшимчаси бўлган ясама феъллар ҳам иккита урғу — бош ва иккинчи даражали урғу олади, бош урғу феълнинг ажралувчи олд қўшимчасига, иккинчи даражали урғу эса феъл ўзагининг урғу оладиган бўғинига тушади:

'an,fangen — бошламоқ
'auf,stehen — турмоқ (*ўридан*)
'nach,denken — ўйламоқ
'aus,schlafen — ухлаб олмоқ
'mit,teilen — хабар бермоқ
'vor,kommen — учрамоқ
'wieder,gehen — қайтариб бермоқ

Шунингдек **voll-, um-, über-, durch-, unter-, wider-** сўзлари ўз маъноларини сақлаган ҳолда феъллар олдида келиб, ясама феъллар ясашга хизмат қилади ва бош урғу олади, иккинчи даражали урғу эса феълнинг урғу оладиган бўғинига тушади:

'voll,gießen — тўлдириб қуймоқ
'um,sehen — теварак-атрофга қарамоқ
'über,fliegen — учиб ўтмоқ
'unter,gehen — ботмоқ (қуёш)
'durch,fallen — йиқилмоқ (имтиҳондан)
'wider,hallen — (жавоб қайтармоқ) садо бермоқ
'wider,strahlen — акс эттирмоқ (нур ёруғликни)

Қўшма сўзлар орасида шундайлари ҳам учрайдики, улар таркибидаги биринчи сўз (аниқланмиш) иккинчи даражали урғу, иккинчи сўз (аниқловчи) бош урғу олади:

1. Отлар:

'Jahr'hundert — аср
'Jahr'tause'nd — минг йиллик

Jahr'zehnt — ўн йиллик
Jahrfünft — беш йиллик
Süd'ost — жанубий шарқ
Nordwest — шимолий ғарб
Lebewohl — видолашув
Lange'weile — зерикиш

2. Қўшма сифат ва қўшма равишлар:

berg'auf — тоғ устига (баландга)
berg'ab — тоғ устидан (пастга)
strom'aufwärts — дарё оқимиға қарши, юқорига

3. Қўшма феъллар:

froh'lecken — шодланмоқ
will'fahren — илтимосни бажармоқ
offen'baren — ошкор қилмоқ

Немис тилидаги баъзи қўшма сўзларнинг таркибидаги сўзлар бир хил урғу — бош урғу оладилар. Булар қуйидаги ҳолларда учрайди:

1. Қўшма отларнинг биринчи сўзи кучайтириш маъносига эга бўлади:

Mordshunger — бўридек оч бўлиш, ўта очлик
Erzgauner — ўтакетган ҳийлагар
Erznarr — ўтакетган аҳмоқ

2. Қўшма сифатларнинг таркибидаги биринчи сўз иккинчиси билан таққосланганда:

rot,gelb — оч қизил, қизғиш
blitz,blank — ярқираган
stock,fenster — зимистон, қоронғи
mause,rot — оч жигарранг

3. Қўшма сонларда:

drei'hundert — уч юз
dreiund,zwanzig — йигирма уч

dreieinhalb — уч ярим
vierhundert — тўрт юз

Истисно: Қўшма сонларнинг бошида келган **ein** сўзи иккинчи даражали урғу, кейинги сон эса бош урғуни олади:

einundzwanzig — йигирма бир
einunddreißig — ўттиз бир
einundneunzig — тўқсон бир

168-машқ. Феълларни ифодали ўқинг, бош урғуни олд қўшимчага, иккинчи даражали урғуни феъл ўзагига қўйинг:

teilnehmen	wegnehmen	aufblühen
stattfinden	gutheißen	nachlaufen
heimkehren	wachbleiben	zufliegen
achtgeben	kennenlernen	aufstellen
fehlgreifen	stehenbleiben	auflachen

169-машқ. Қўшма сўзларни (отларни) ўқиб магнит лентасига ёзиб эшитинг, бош урғуни биринчи компонентга, иккинчи даражали урғуни иккинчи компонентга қўйинг.

Vaterstisch	Schreibtisch	Krankenhaus
Zeitungskiosk	Wandzeitung	Studentenheim
Geburtstag	Lehrerzimmer	Bärenhunger
Verständigungsschreiben		Hasenjagt
Zeitungsartikel	Fischfang	Heldentag

Атоқли отларда ва қисқартма отларда урғу

1. Атоқли отларнинг энг кўп қисмида урғу биринчи бўғинга тушади: Wilhelm, Humbold, Erig Weinert, Anna, Seghers, Arnold Zweig, Willi Bredel, лекин атоқли отларнинг иккинчи, учинчи бўғинларига урғу тушиш ҳоллари ҳам учрайди: Elise, Leonore, Helene, Berlin, Lorelei, Michael, Rosmarie, Johannes, Erasmus, Lenore Renato (Rente) Renate.

Агар атоқли отлар бир нечта сўзлардан ташкил топса, шу қўшма атоқли отларнинг биринчиси иккинчи даражали урғу, иккинчи ёки охирги сўзи эса бош урғуни олади:

„Schleswig — Holstein — Шлезвиг — Холштейн
„Sachsen — Anhalt — Саксония — Анхальт

2. Агар қўшма отлар бош ҳарфлари асосида қисқартирилган бўлса, унда қисқартманинг охирги бўғини урғу олади:

BRD [be·er'de:] Bundesrepublik Deutschland

USA [u·es·a:] United States of Amerika

GUS [ge·u·es] Die Gemeinschaft der Unabhängigen Staaten

HVB [ha·fao·be:] Deutsche Bundesbahn-Hauptverwaltung

CDU [tsde·u:] Die Christlich-Demokratische Union

Агар қисқартма отлар қўшма от таркибига кирадиган отларнинг бош ҳарфлари ифода этадиган товушлар асосида тузилган бўлса, урғу биринчи товушга тушади: die UNO, die NATO, НАРАГ.

Агар қисқартма отлар қўшма отнинг биринчи сўзининг бош ҳарфи ва кейинги сўзнинг тўла ёзилишидан иборат бўлса, унда бош урғу ва иккинчи даражали урғуга эга бўлади, бош урғу биринчи қисқартирилган сўзнинг бош ҳарфига, иккинчи даражали урғу эса, кейинги сўзга тушади:

der D-Zug [de:tsu:k] (der Durchgangszug) — тез юрар поезд

die U-Bahn [u:ba:n] (die Untergrundbahn) — метро

die (S-Bahn) (die Straßenbahn) — трамвай

die S-Bahn (die Stadtbahn) — шаҳар темир йўли

Немис тилида олмош, артикл, предлог, боғловчи, инкор сўз, юклама каби ёрдамчи сўз туркумлари, модал феъллар, haben, sein феъллари урғу олмайди.

170-машқ. Матндан урғу оладиган ва урғу олмайдиган сўзларни аниқланг ва уни ифодали ўқинг:

ZERSTREUT

Ein alter Professor lebt in Berlin. Alle kennen diesen Mann. Er ist Arzt von Beruf. Täglich besuchen den Professor viele Kranke, aber heute empfängt er niemanden. Heute erwartet er seine liebe Tochter. Sie ist verheiratet und lebt in Wien. Aber jedes Jahr besucht sie ihren alten Vater. Gerade heute kommt sie nach Berlin, und der Professor muß zum Bahnhof. Der Zug aus Wien kommt um elf Uhr vormittags an. Die Uhr schlägt neun. Der Professor schreibt einen kleinen Zettel, hängt ihn an die Wohnungstür und verläßt seine gemütliche Wohnung. Er kommt auf die Straße. Das Wetter ist schlecht, es regnet. Der Professor wartet einwenig, aber der Regen wird noch stärker. Der Professor hat keinen Regenschirm mit, sein großer Regenschirm ist zu Hause. Der Alte geht schnell in die Wohnung zurück und steht bald vor seiner Wohnungstür. Da erblickt er plötzlich den Zettel. Sehr aufmerksam liest er den Zettel einmal, zweimal, dreimal durch. Auf dem Zettel steht geschrieben: "Der Professor ist nicht zu Hause und empfängt heute nicht". Da sagt der Professor enttäuscht: "Wieder habe ich Pech, der Professor ist nicht zu Hause", und er geht langsam die Treppe hinunter ohne seinen großen Regenschirm.

171-машқ. Шеърни ёддан айтинг. Урғули бўғинларни аниқланг.

LORELEI

H. Heine

Ich weiß nicht, was soll es bedeuten,
Daß ich so traurig bin;
ein Märchen auf alten Zeiten
das kommt mir nicht auf dem Sinn.

Die Luft ist kühl und es dunkelt,
und ruhig fließt der Rhein;
der Gipfel des Berges funkelt
im Abendsonnenschein.

Die schönste Jungfrau sitzt
dort oben wunderbar,
ihr goldnes Geschmeide blitzet,
sie kämmt ihr goldenes Haar.

Sie kämmt es mit goldenem Kamme
und sinkt ein Lied dabei;
das hat eine wundersame,
gewaltige Melodei.

Den Schiffer im kleinen Schiffe
ergreift es mit wildem Weh;
er schaut nicht die Felsenriffe,
er schaut nur hinauf in die Höh'.

Ich glaube, die Wellen verschlingen
am Ende Schiffer und Kahn;
und das hat mit ihrem Singen
die Lorelei getan.

172-машқ. Тез айтиш, мақол ва маталлардаги урғули бўғинларни кучлироқ айтинг:

In der hohen Vase standen rote Rosen. Ihr Sohn holte Bohnenstroh.

Viel Stroh, wenig Korn. Handwerk hat goldenen Boden.
Verbotene Früchte schmecken süß. Wie viel Köpfe, soviel Sinne.

Wer was zu sagen hat, hat keine Eile. Er läßt sich Zeit und sagt es in einer Zeile. (Kästner)

Wer keine Freunde am Lebendigen hat, wird keine Freude am Leben haben. (Brecht)

Erkenne deine Lage, erkenne deine Feinde, erkenne dich selbst. (A. Zweig)

Синтагма ва синтагматик урғу

Таркибига кўпгина сўзларни қамраб олувчи ёйиқ гаплар, маъно гуруҳига бирлашган сўзларга бўлинади. Бундай сўзлар гуруҳи ёки бир сўзга маъно гуруҳи ёки

синтагмалар дейилади. Синтагма жумла (фраза)дан кичик бўлиб, гапда икки ёки ундан ортиқ мазмунан бири бири билан боғланган сўзлар гуруҳидир¹. Ўзбек тилида синтагма (такт) етарлича ёритилмаган. Баъзи манбаларда² такт (синтагма) ҳақида қисқача маълумот берилган, холос. Аслини олганда, ўзбек тили жумлаларини ҳам бир хил ҳаво оқимида айтиб бўлмайди, вақт-вақти билан кичик-кичик тўхтамлар (пауза) қилиб турилади, яъни жумла кичик-кичик бўлакларга — синтагмаларга (интонацион тактларга) бўлинади. Ана шу жумладаги бўлаклар бир, икки ёки ундан ортиқ сўзлардан ташкил топади. Шу сўз гуруҳини ташкил қилган сўзларнинг бири шу гуруҳнинг бошқа сўзларига қараганда қаттиқроқ урғу билан айтилади ва ана шу мазмунан бир гуруҳга бирлашган сўзлар бир синтагма дейилади³, шу гуруҳни ташкил этган сўзларнинг бири алоҳида қаттиқроқ урғу билан айтилиши синтагматик урғу дейилади. Нутқ жараёнида жумлаларнинг синтагматик бўлакларга бўлиниши хабарни тўғри ва аниқ баён қилишда ва тушуниб олишда аҳамияти жуда катта, масалан: Яхши ниятли кишиларнинг истаклари — ҳамма вақт — руёбга чиқади. (С.З.) — жумласини юқоридагидек уч синтагмага бўлиш мақсадга мувофиқдир. Нутқда жумладаги ҳар синтагматик бўлақдан кейин кичик тўхташ (пауза) борлигини ҳам таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқ, фонетикада бу тўхталиш синтагматик пауза дейилади. Нутқимизнинг тушунарли бўлиши учун синтагматик урғу қўйилган сўздан кейин қўйиладиган синтагматик паузанинг [ξ] аҳамияти катта. Масалан, қуйидаги жумладаги жумлаларни синтагмаларга бўлиб, синтагматик урғу ва синтагматик паузалар қўямиз: Йўлчи шу вақтга қадар дала билан овора эди (О.); Кўп билган оз сўзлар (*Мақол*).

Нима хоҳласалар ҳаммаси бор. (*Н.С.*)

Немис тилида жумланинг бир ёки бир нечта сўзларнинг мазмунан бошқарув, мослашув ёки интонацион бирикиши натижасида ҳосил бўлган нисбатан мустақил

¹ Л. Р. Зиндер. Общая фонетика. Москва, 2979, с.247.

² М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов. Ўзбек тили. Тошкент, 1970, 64-бет.

³ А. А. Реформатский. Введение в языковедение. М., 1967, с.330—331.

қисмига синтагма дейилади. Бир жумла бир ёки бир неча синтагмадан иборат бўлиши мумкин. Масалан, Er schreibt. (битта синтагма).

Meine beide Brüder ξ sind heute nicht zu Hause. (иккита синтагма)

Am gleichen Abend noch ξ erschien Ethel gegen
Abend ξ in der toten Tunnelstadt. (учта синтагма)

Синтагматик урғу [”] ҳар синтагматик гуруҳнинг охириги сўзининг урғу оладиган бўғинига тушади ва синтагматик урғу олган сўздан кейин бир оз тўхталинади, шу бир оз тўхтам синтагматик пауза дейилади. Фонетик ёзув (транскрипция)да синтагматик пауза тўлқинли вертикал чизиқ [ξ] орқали ифодаланади. Немис тилида қуйидаги сўз ва сўз гуруҳлари мустақил синтагмалар ташкил қила олади:

1. Ёйиқ эга гуруҳи мустақил бир синтагма ташкил эта олади: Dieser berühmte russische “Schriftsteller ξ lebte lange auf der ” Krim.

2. Атоқли от орқали ифодаланган эга ҳам мустақил синтагмани ташкил эта олади: “Ethel ξ war gekleidet wie zum ” Hofball. (B. Kellerman).

3. Уюшган ёйиқ гап бўлаклари ҳам алоҳида-алоҳида синтагмаларни ташкил эта олади: Sie nahm das ” Buch und begann darin zu” blättern.

4. Тескари сўз таркибли жумланинг бошида келган иккинчи даражали бўлак ҳам алоҳида синтагмани ташкил эта олади: Schon Tage “vorher alle voller ” Unruhe.

5. Кесимнинг тусланидиган қисми ўзидан кейин келган сўзлар билан биргаликда мустақил синтагмани ташкил эта олади: Diese ” Bemerkung ξ kostete sie ein kleines Vermögen.

6. Гапдаги бир нечта иккинчи даражали бўлакнинг охириги алоҳида синтагмани ташкил қила олади: Am gleichen Abend noch ξ erschien Ethel gegen Abend ξ in der toten Tunnelstadt.

7. Қўшма гап таркибидаги ҳар бир гап алоҳида синтагмани ташкил қилади: Als er an jenem Abend in die Stadt kam, ξ war es schon lange “dunkel. Er fürchtete, ξ daß er enttäuscht sei würde.

8. Ундалманинг ўзи ёки кесимнинг тусланувчи қисми билан биргаликда алоҳида синтагмани ташкил этади: Halima, ξ wir gehen jetzt. Willst, feiner Knabe, ξ du mit mir "gehen? (J. W. Goethe. Erlkönig).

9. Инфинитив гуруҳ ёки ёйиқ равишдош ҳам алоҳида бир синтагмани ташкил эта олади: Er bereute nun, hierhergekommen zu sein. Allan aber saß mit kühlen Augen in seinem Sessel, die Brust geweitet vor innerer Spannung. (B. Kellerman).

10. Киритма сўзлар ва изоҳловчилар ҳам алоҳида синтагма бўла олади: Der Tag im Mai, ein Sonntag obendrein, brachte viel Sonnenschein.

11. Гапдаги ўхшатишлар ҳам алоҳида синтагма бўлиб кела олади: Er hatte dunkle Augen ξ wie sein Bruder.

12. Аниқ артиклдан кейин келган ёйиқ аниқловчи ҳам алоҳида синтагмани ташкил эта олади: Er wies auf das ξ vor Schrecken zitternde "Mädchen.

173-машқ. Матнини ифодали ўқинг. Немис тилига бошқа тиллардан кириб келган сўзларда ургу сўзнинг иккинчи ёки кейинги бўғинларига тушишига эътибор беринг; жумлаларни синтагмаларга ажратинг:

DAS INSTITUT FÜR SPRACHEN

In der Stadt Andishan gibt es viele Hochschulen. Das sind die Universität, das medizinische Institut, das Institut für Landwirtschaft, das Institut für Ökonomie und Verwaltung und das Institut für Sprachen. Das Institut für Sprachen befindet sich in der Baburstraße. Es hat drei Fakultäten: die Fakultät für orientalische Sprachen, die Fakultät für russische Sprache und Literatur und die Fakultät für Fremdsprachen. An diesen Fakultäten studieren die Jungen und Mädchen nicht nur aus vielen Städten des Ferganats, sondern auch aus einigen Gebieten Usbekistans, Kirgisiens und Tadshikistans.

Die Studenten studieren usbekisch, russisch, persisch, arabisch, türkisch, englisch, deutsch und französisch als Hauptfach. Als zweites Fach studieren sie eine dieser Sprachen. Außerdem bekommen die Studenten einiger Gruppen den Beruf des Übersetzers (Dolmetschers).

Die Vorlesungen erhalten die Professoren und Dozenten. Die Seminare führen die erfahrenen Lehrer und Gelehrten. In den gemütlichen Auditorien, Sprachkabinetten und Labors erhalten die Lektoren, Professoren und Dozenten die Sprachstunden. Dabei verwenden sie die Lehrmaterialien Anschauungsmittel wie Tabellen, Zeichen, Tonbandgeräte, Videofilme. Oft bekommt das Institut Lehrstoffe aus England, Frankreich und Bundesrepublik Deutschland.

Den Studenten stehen die Bibliothek, einige Lessesäle, die Studentenheime und ein Sportkomplex zur Verfügung. Die Studenten haben gemütliche, warme Zimmer in den Studentenheimen. Hier arbeiten sie an ihren Aufgaben.

Sie erhalten Stipendium. Das ist eine staatliche Unterstützung für die Studenten und Studentinnen.

Die Dozenten und Professoren des Instituts verbinden im Unterricht wissenschaftliche und erzieherische Arbeit, Sie helfen den Studenten auch nach den Stunden. Nicht immer geht es glatt. Der Lehrplan ist kompliziert und umfangreich. Auf hohem Niveau steht auch die gesellschaftliche Arbeit an dieser Hochschule. Nach den Stunden finden hier Abende, Treffen, Konzerte und Diskotheken statt.

Das Institut für Sprachen bildet Lehrer, Dolmetscher aus. Auch heute braucht unser Land erfahrene Fremdsprachenlehrer, die an den Hochschulen, Fachschulen und Mittelschulen als Lehrer arbeiten können. Außerdem gehen die Absolventen des Instituts für Sprachen in die Werke, Fabriken und Kleinbetriebe als Übersetzer.

174-машқ. Қуйидаги сўзларнинг айтилишини магнит лентасига ёзиб эшитинг, атоқли отларда урғу ҳар хил бўғинга тушишига эътибор беринг:

Otto	Re'nate	Bremen	Taschkent	Ha'mid
Anna	Ma'thilde	Leipzig	Samar'kand	Bacho'dir
Uwe	Friede'rike	Dresden	Buchara	Sar'dor
Helga	Eve'line	Pa'ris	Andi'shan	Mach'mud
Karl	Ma'rine	Ber'lin	Kar'schi	Schacho'dat
		Beethoven	Hi'wa	Ha'san
	Ma'rianna	Bremer'hafen	Naman'gan	Hy'san

175-машқ. Қисқартма сўзларда урғунинг ўрнига эътибор беринг, қисқартма сўзларнинг ўқилишини машқ қилинг:

CDU [tse-de·u] (die Christlich-Demokratische Union)

SPD [ˈɛspe·de:] (die Sozial-Demokratische Partei Deutschlands)

NDP [ˈende·pe:] (die National-Demokratische Partei Deutschlands)

LDP [ˈelde·pe:] (die Liberal-demokratische Partei Deutschlands)

BRD [be-ɛrde:] (die Bundesrepublik Deutschland)

GUS [ˈge-u·es] (die Gemeinschaft der unabhängigen Staaten)

EG [ˈe·ge:] (die Europäische Gemeinschaft)

FDP [ɛfde·pe] (die Freie Demokratische Partei)

CSU [tse·ɛsu:] (die Christliche-Soziale Union)

DM [de·ɛm] (die Deutsche Mark)

MMM [ˈɛm ɛm ɛm] (die Messe der Meister von Morgen)

DBB [debe·be:] (die Deutsche Bundesbank)

FR [ɛfɛr] (die Frankfurter Rundschau)

BZ [be-tse:] (die Berliner Zeitung)

WP [ˈve·pe:] (die Wochenpost)

ND [ˈnɛn de:] (Neues Deutschland)

UNO [ˈu:no] Auto [ˈaoto]

NATO [ˈna:to] Foto [ˈfo:to]

D-Zug [ˈde:tsu:k] Kino [ki:no]

E-Werk [ˈe:verk] Ober [ˈo:bɛr]

S-Bahn [ɛʂba:n] Labor [laˈbo:r]

Жумла (фраза) урғуси (логик урғу)

Синтагмадан кейинги нутқ бирлиги жумладир. Жумла энг катта нутқ бирлиги ҳисобланади. Жумла урғуси — гаптаги бирор сўзнинг ажратиб кучлироқ талаффуз қилинишидир. Бўғин урғуси сўзнинг бирор бўғинига тушса, жумла урғуси гаптаги бирор сўзнинг бўғинига тушади. Гапда асосий, мустақил маъно ифодаловчи сўзлар жумла урғусини олади, ёрдамчи маънони ифодалаган сўзлар эса

урғу олмайди. Нутқ моментидаги бу фонетик ҳодиса гап урғуси — логик урғу дейилади. Гап урғуси ёки логик урғу гапдаги бирор сўзни ажратиб айтиш ва шу тариқа гап мазмунини сўзловчининг мақсадига мувофиқлаштириш учун хизмат қилади. Ўзбек тилида логик урғу сўз урғуси билан ҳеч қандай алоқаси йўқдир. Урғунинг асосий вазифаси сўзларни маъно жиҳатдан ажратишдир. Гап урғуси гапдаги исталган сўзга тушиши мумкин:

Автобусдан " семиз папкали киши тушди (ориқ эмас).

Автобусдан семиз " папкали киши тушди (туғунли эмас).

Автобусдан семиз папкали " киши тушди (бола эмас).

Автобусдан семиз папкали киши " тушди (чиққани йўқ).

Немис тилида ҳам гап урғуси-логик урғу гапни ташкил қилган синтагмаларнинг бирон сўзига тушади. Натижада гапдаги бирон сўз бошқа сўзларга қараганда қаттиқроқ айтилади. Гапдаги бир сўзга логик урғу тушиши натижасида ўша сўз сўзловчи томонидан тингловчига гап асосан шу ҳақда кетаётганлигига ишора қилинади. Немис тилида жумла урғуси ҳар доим ҳам исталган сўзга тушавермайди:

1) Гапда логик урғу сўзнинг урғу оладиган бўғинига тушади, масалан:

Es ist " kalt geworden.

Er läuft " schneller.

Das Ge " witter ist vorüber.

Morgen, morgen, nur nicht " heute, sagen alle faulen Leute.

2) Маълум бир қонидани тушунтиришда ўқитувчи урғу олмаган сўзга логик урғу қўйиши мумкин, масалан: Nicht der Pferd, sondern " das Pferd. Nicht sie, " er hat das gemacht.

3) Логик урғу оҳанг (эмфатик) йўли билан гапда урғу олмайдиган сўзга ҳам туширилиши мумкин, масалан: Ich " will nicht ins Kino gehen.

Гапда сўзловчи томонидан бирон бўлакка алоҳида аҳамият берилиши, бирон гап бўлагининг баландроқ, кучлироқ айтилиши логик урғу, маъно урғуси немис тилида ҳам, ўзбек тилида ҳам мавжуд ҳодисадир.

176-машқ. Матнни ифодали ўқинг, жумла урғусини олган сузларни кучлироқ талаффуз қилинг:

DER FUCHS UND DER STORCH

Ein Fuchs und ein Storch haben miteinander Freundschaft geschlossen. Einmal lädt der Fuchs den Storch ein: "Komm zu mir, mein Lieber, besuch mich einmal! Ich koche ein gutes Essen!"

Der Storch kommt zum Fuchs und wartet auf das Festessen. Der Fuchs hat einen Grießbrei gekocht und ihn breit über den Teller gestrichen. Er bringt nun das Essen und bittet seinen Gast mit süßen Worten: "Iß, mein Lieber! Ich habe alles selbst gekocht!"

Der Storch klopft mit dem Schnabel auf dem Teller herum, kann aber nichts fassen. Der Fuchs leckt den Brei, bis der Teller leer ist. "Hat's geschmeckt, mein Freund?" fragt er nach dem Essen. "Danke schön, Nachbar", antwortet der Storch. "Komm morgen zu mir und sei mein Gast!"

Am nächsten Tag kommt der Fuchs zum Storch. Der Storch hat eine Suppe gekocht und sie in einen hohen Krug mit schmalen Hals geschüttet. Er stellt den Krug auf den Tisch und spricht: "Iß, mein Lieber! Ich habe die Suppe selbst gekocht".

Der Fuchs tanzt um den Krug herum. Sein Kopf ist aber dick, er kann ihn nicht in den Krug stecken. Der Storch aber steht auf seinen langen Beinen und fischt die Suppe restlos aus dem Krug. "Hat's geschmeckt, Nachbar?" fragt er den Freund nach dem Essen. "Mehr habe ich leider nichts".

Mit leerem Magen geht der Fuchs nach Hause. Seitdem besuchen sie einander nicht mehr.

177-машқ. Жумлаларни ўқинг. Гапнинг сиз учун муҳим бўлган бўлагини ажратиб айтишда логик урғудан фойдаланинг:

Böses muß mit Bösem enden.

Und ziehe schon an die zehen Jahr,
Herauf, herab und quer und krumm.

Im Möbelgeschäft kauften wir schöne Möbel. Die Möwen sind schöne Vögel. Da schweigen alle Geigen. Faul krilgt wenig ins Maul. Ein faules Ei verdirbt das ganze Brei. Die Faulen und die Dreisten schreien am meisten.

AUS "FAUST"

von Johann Wolfgang Goethe

Faust

Habe nun, ach! Philosophie,
Juristerei und Medizin,
Und, leider! auch Theologie
Durchaus studiert, mit heißem Bemüh'n.
Da steh'ich nun, ich armer Tor!
Und bin so klug als wie zuvor;
Heiße Magister, heiße Doktor gar,
Und ziehe schon an die zehen Jahr,
Herauf, herab und quer und krumm,
Meine Schüler an der Nase herum —
Und sehe, daß wir nichts wissen können!
Das will mir schier das Herz verbrennen.
Zwar bin ich gescheiter als alle die Laffen,
Doktoren, Magister, Schreiber und Pfaffen;
Mich plagen keine Skrupel noch Zweifel,
Fürchte mich weder vor Hölle noch Teufel —
Dafür ist mir auch alle Freud entrissen,
Bilde mir nicht ein, ich könnte was lehren,
Die Menschen zu bessern und zu bekehren.
Auch habe ich weder Gut noch Celd,
Noch Ehr und Herrlichkeit der Welt.
Es möchte kein Hund so länger leben!
Drum hab' ich mich der Magie ergeben,
Ob mir durch Ceistes Kraft und Mund
Nicht manch Geheimnis würde kund,
Daß ich nicht mehr saurem Schweiß
Zu sagen brauche, was ich nicht weiß,
Daß ich erkenne, was die Welt
Im innersten zusammenhält,
Schau' alle Wirkenskraft und Samen,
Und tu' nicht mehr in Worten kramen.

ИНТОНАЦИЯ

Урғу билан биргаликда интонация нутқнинг энг муҳим хусусиятларидан биридир. Немис тилида ҳам, ўзбек тилида ҳам интонация нутққа ҳар хил бўёқ бериб, сўзларга, жумлага, қўшимча маъно беради. Маъно ажратувчилик вазифасини бажарганда интонация гап турларини фарқлашга ҳам хизмат қилади. У сўзловчининг ҳис-ҳаяжонини, тингловчига муносабатини билдиради. Интонация гапирганда фикрни тўғри ва аниқ ифода этилишига, тингловчи томонидан эса сўзловчининг етказган маълумотини яхши тушунишга хизмат қилади.

Интонация худди товушлардагидек физиологик, акустик ва фонологик функционал нуқтаи назардан қаралиш хусусиятларига эга.

Физиологик нуқтаи назардан интонация товуш пайчаларининг таранглашиб титраши натижасида ҳосил бўлади. Ана шу оҳанг (музыкал тон) — асосий тон интонациянинг асосида ётади. Асосий тон интонациянинг пойдеворидир.

Акустик нуқтаи назардан интонация асосий тон (оҳанг)нинг баланд-паст, кучли-кучсиз ва (узун-қисқа) бўлиб ўзгаришидир.

Фонологик функционал нуқтаи назардан интонация баъзи синтактик ва эмоционал (ҳис-ҳаяжон) маъноларни ифода этиш воситасидир. Интонациянинг яна бир вазифаси нутқ жараёнини ташкиллаштиришдир: интонация, биринчидан, нутқ занжирини кичик фонетик бирликларга ажратиш учун хизмат қилса, иккинчидан, шу фонетик бирликларни бирлаштиради.

Интонация синтактик воситалар билан биргаликда жумлаларни шакллантиришга хизмат қиладиган мураккаб фонетик воситаларнинг мажмуидир.

Интонация ва бошқа синтактик воситалар ёрдамида ҳар хил дарак, сўроқ, буйруқ (содда ва қўшма) гаплар тузилади.

Интонация нутқ тугалланганлигини ёки тугалланмаганлигини ифодалашга хизмат қиладиган асосий нутқ бирлигидир.

Сўзловчи томонидан интонация орқали ва баъзи синтактик воситалар ёрдамида бир жумлага турли хил маъно бўёқлари берилиши мумкинлигини қуйидаги мисолларда кўрамыз:

Alle schreiben jetzt eine Nacherzählung. (хабар)
Alle schreiben jetzt eine Nacherzählung? (сўроқ)
Alle schreiben jetzt eine Nacherzählung! (буйруқ)

179-машқ. Диалогни ифодали ўқинг. Сўзловчи тингловчига келтирган хабарни дарак гаплар ва уларнинг турли оҳанги воситасида тушунтиришига эътибор беринг:

AKMAL BESUCHT SALIM

Akmal: Guten Tag!
Salim: Guten Tag, Akmal!
Akmal: Arbeitest du noch?
Salim: Nein. Die Hausaufgaben sind fertig.
Akmal: Ich habe eine Frage, Salim. Wer übersetzt aus dem Arabischen?
Salim: Hans Heller übersetzt aus dem Arabischen ins Deutsche.
Akmal: Danke, Aufwiedersehen!

180-машқ. Диалогни ифодали ўқинг. Тингловчи ўзи учун янгилик бўлган хабарни сўроқ гаплар ва уларнинг турли оҳанги (интонацияси) орқали сўзловчидан билиб олишига эътибор беринг:

KÖNNEN SIE DAS ERKLÄREN?

Eine Mutter:

Ich hatte vor fünf Minuten meinen kleinen Sohn zu Ihnen geschickt. Er sollte ein Kilo Schokolade kaufen. Ich habe jetzt die Schokolade gewogen, und es waren nur 700 Gramm. Können Sie mir das erklären?

Der Verkäufer:

Natürlich, meine Dame, wiegen Sie einmal Ihren Sohn!

181-машқ. Диалогни ифодали ўқинг, дарсда ўқитувчи ўқувчилар билан мулоқотда бўлганда қандай буйруқ ва илтимосларни ифодаловчи жумлалардан фойдаланишига эътибор беринг:

Der Lehrer: Wer hat heute Dienst?

Der Schüler: Ich habe heute Dienst.

Der Lehrer: Wer fehlt im Unterricht?

Der Schüler: Im Unterricht fehlt Soli Rachimow, er ist krank.

Der Lehrer: Wer weiß, was fehlt ihm?

Der Schüler: Er hat sich erkältet.

Интонациянинг таркибий қисмлари

Немис тили фонетикасида жумла интонацияси тўртта тон даражаси билан характерланади. Улар қуйидагилардир:

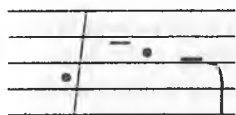
4.	hohe Stufe	—	юқори даража
3.	mittlere Stufe	—	ўрта даража
2.	neutral Stufe	—	нейтрал даража
1.	tiefe Stufe	—	қуйи даража

Немис интонацияси уч оҳанг тузилмасига эга. Улар форлаоф (Vorlauf), фоллаоф (Vollauf), нахлаоф (Nachlauf) деб аталади. Форлаофни жумладаги биринчи урғули бўғингача бўлган урғусиз бўғинлар ташкил этади. Нахлаофни жумланинг охириги урғули бўғинидан кейин келган урғусиз бўғинлар ташкил этади. Фоллаофни эса форлаоф билан нахлаоф орасидаги урғули ва урғусиз бўғинлар ташкил этади:

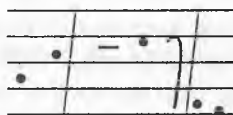
форлаоф	фоллаоф	нахлаоф	
Vorlauf	Vollauf	Nachlauf	4.
	—		3.
.	↓		2.
			1.

Sie kommen heute.

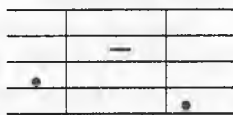
Бу структуралар жумла интонациясининг барча турларида сақланиб қолади. Бу тузилмалар швертон (Schwerton)га эга бўлади. Швертон жумла урғуси тушган бўгин бўлиб, оҳангнинг кўтарилиб тушиши ёки тушиб кўтарилиши содир бўладиган бўгиндир. Швертон дарак гапларда, сўроқ гапларда, буйруқ гапларда ҳам бўлиб, гапдаги сўзловчи учун ҳам, тингловчи учун ҳам муҳим бўлган хабарни, янгиликни ифодалаш учун қўлланади, масалан:

Der Lehrer tritt ein.

Ohne Studium
geht es nicht.

Was ist das?

182-машқ. Жумлаларни ўқинг, уларнинг оҳанг йўналишини форлауф, фоллаоф, нахлаофларга бўлинг:

1. Wir sind Studenten.	4. Was ist ein Hühnerwagen?
2. Ist es draußen kalt?	5. Sie gehen sofort!
3. Wie lacht die Flur!	6. Heute fahren sie 'ab.

183-машқ. Ҳикояни ўқинг, хоҳлаган содда гапнинг оҳанг йўналишини чизинг, гапдаги швертонда оҳангнинг кўтарилиб тушишига эътибор беринг.

DER VATER UND SEIN SOHN

Einmal geht der Vater mit seinem Sohn den Zoo. Der Sohn ist noch klein, erst drei Jahre alt. Da sehen sie hinter dem Fluß einen Elefanten und gehen dorthin. Lange Zeit steht der Sohn vor dem Elefanten, dann fragt er:

“Hast du den Elefanten gemacht?”

“Ich?” fragt der Vater und lacht. “Nein!”

“Aber Mutter hat es doch gesagt”, antwortet der Sohn.

“Unsinn”, sagt der Vater und lacht wieder. “Woher mache ich denn einen Elefanten?” “Aus einer Mücke”, antwortet der Sohn.

Интонация тилга боғлиқ бўлмаган мазмунни ҳам ифодалашга хизмат қилади. Бу тилга боғлиқ бўлмаган маънонинг моҳияти шундаки, оҳанг, интонация турли ҳис-ҳаяжонни — сўзловчи кайфиятининг турли ҳолатларини ифода эта олади. Айнан бир фикрни ифода этаётганда сўзловчи хурсанд, хафа ҳолда бўлиши мумкин. Интонация, оҳанг сўзловчининг ана шундай ички ҳиссиётини ифодалаш учун ҳам хизмат қилади. Интонациянинг бу хусусиятини тилшуносликнинг янги соҳаси-паралингвистика¹ ўрганади.

Умуман олганда бир жумланинг оҳанги иккинчи жумланинг оҳангига ўхшамаганидек бир абзацининг оҳанги иккинчи бир абзатга, бир матннинг оҳанги иккинчи бир матн оҳангига, бир шеърнинг оҳанги эса иккинчи бир шеърнинг оҳангига ўхшамаслиги мумкин. Сўзловчи, ўқувчи ҳар бир ўқув материалга мос келадиган оҳанг, интонация топа олиши керак. Бунда унга матн мазмуни, унинг таржимаси яқиндан ёрдам беради. Айниқса немис тили ўрганаётган ўқувчи, талаба нотаниш матнни ўқишдан олдин уни хоҳ ёзма, хоҳ оғзаки ўз она тилисига таржима қилиб олгани мақсадга мувофиқ бўлади. Шунда ўқувчи, талаба ҳар бир жумлани, абзаци, матн ёки шеърни унга мос оҳангда ўқий олади.

184-машқ. Қуйидаги матнни ўзбек тилига таржима қилинг, матини тегишли оҳангда ифодали ўқинг.

NEUJAHR

Aus "Abschied" von J. R. Becher

Die Klingel schrillte. Wir jagten in unsere Schulbänke hinein. Lehrer Goll trug denselben Rock mit Tintenärmeln wie im vergangenen Jahrhundert. Während der Rechenstunde kritzelte ich die Bank voll mit vielen 1900 — wenn auch die Jahreszahl schon nicht mehr stimmte. Ich wurde an die Tafel gerufen, und wenn mir Hartinger nicht eingesagt hätte, wäre ich mit dem Zusammenzählen ebenso wenig fertig geworden,

¹ Г. В. Колшанский. Паралингвистика. М., 1974.

wie damals, im vergangenen Jahr. Ich bekam mein "schlecht — wie gewöhnlich". "Damit nicht aus der Übung kommt", verteilte Lehrer Goll gleich in der ersten Schulstunde Nachsitzen, Tanzen und Schrafzetteln.

185-машқ. Диалогни ўзбек тилига таржима қилинг, ҳар бир жумлага мос келадиган оҳанг топиб ўқинг.

IM WARENHAUS

— Guten Tag, mein Herr, Guten Tag, meine Dame, was wünschen Sie?

— Wir möchten uns einmal einige Damenkleider ansehen.

— Was soll es sein? Baumwolle — Seide — Wolle — sportlich, für die Straße, ins Theater?

— Welche Größe soll es sein? Hier haben wir ein Kleid in Braun, sehr modern.

— Das kostet?

— Das kostet... 76 Euro, Möchte die Dame anprobieren? Dort sind die Kabinen.

— Wir kaufen dieses Kleid. Wo muß man man bezahlen?

— Dort ist die Kasse, bezahlen sie dort an der Kasse.

— Bitte wickeln Sie gut ein! Danke, Aufwiedersehen!

186-машқ. Интонацияга риоя қилиб, шеърни ифодали ўқинг.

ALLE KINDER WOLLEN FRIEDEN

(E. Katzenstein)

Alle Kinder
singen Lieder.
Alle Kinder
wollen Frieden
Alle Kinder
wollen lernen,
träumen
von den fernen
Sternen.

Alle Kinder
wollen lachen,
ihren Eltern
Freude machen.
Alle wollen
glücklich sein
unterm warmen
Sonnenschein.

Интонациянинг компонентлари

(таркибий қисмлари)

Интонациянинг компонентлари қуйидагилардир: жумла урғуси (логик урғу), жумла оҳанги (жумла мелодияси), тўхтамлар (нутқ) суръат ва нутқ ритми.

1) **Жумла (фраза) урғуси.** Жумла урғуси гапдаги муҳим сўз ёки сўз бирикмасини интонация йўли билан ажратиб кўрсатиш, кучлироқ талаффуз қилинишидир. Муҳим тушунчаларни интонацияда ажратиб кўрсатиш физиологик нуқтаи назардан талаффузга қатнашадиган нутқ органларининг таранглашувидир, физик нуқтаи назардан бу таъкидлаш овознинг баландлиги ва вақтга (талаффузга сарфланган вақтга) боғлиқдир.

Бўгин урғуси сўзнинг бирор бўғинига тушса, жумла урғуси гапдаги сўзнинг бирор бўғинига, сўз бирикмасига тушади.

Логик урғу сўзловчи учун ҳам, тингловчи учун ҳам хабардаги муҳим сўзни ажратиб кўрсатиш йўли билан улар учун янгиликни ажратиб кўрсатишга хизмат қилади, масалан: немис тилида:

- a) Eine "Frau mit drei Kindern stieg in den Autobus ein.
- b) Eine Frau mit "drei Kindern stieg in den Autobus ein.
- c) Eine Frau mit drei Kindern stieg in den "Autobus ein.

Ўзбек тилида:

- a) **Автобусга** уч болали аёл чиқди.
- б) Автобусга **уч** болали аёл чиқди.
- в) Автобусга уч **болали** аёл чиқди.
- г) Автобусга уч болали **аёл** чиқди.
- д) Автобусга уч болали аёл **чиқди**.

2) **Паузалар.** Пауза — нутқнинг маълум бир муддатга бўлинишидир. Паузалар гап ва гап қисмларини бири-биридан ажратиб туради. Паузалар гап бўлаклари ва матн бўлақларининг чегараларини кўрсатишга хизмат қилади. Бу компонент нутқни тушунарлироқ қилишда муҳим

аҳамиятга эга. Немис тили фонетикасида уч хил пауза мавжуд: а) синтагматик пауза (syntagmatische Pause), б) ярим тугаганлик паузаси (Halbschluß Pause), в) тўла тугаганлик паузаси (Vollschluß Pause).

Синтагматик пауза гапдаги синтагмаларни бир-бири билан боғлашга хизмат қилади ва транскрипцияда (фонетик ёзувда) вертикал тўлқинли чизик [ξ] билан кўрсатилади.

Ярим тугалланганлик паузаси синтагматик паузадан нисбатан узоқроқ давом этиб, гапда уюшиб келган бўлақларни, қўшма гапнинг таркибидаги гапларни, инфинитив гуруҳларни бир-бири билан боғлаш учун хизмат қилади.

Ярим тугалланганлик паузаси орфографияда нуқта орқали, транскрипция (фонетик ёзув)да эса вертикал тўғри бир чизик орқали [/] ифодаланади.

Тўла тўхталиш паузаси жумлалар, абзацларни бир-бири билан боғлайдиган фонетик ҳодиса бўлиб, ярим тўхталиш паузасидан нисбатан кўпроқ вақт учун нутқнинг бўлинишидир. Бу пауза орфографияда нуқта орқали, фонетик ёзувда эса вертикал икки чизик [//] орқали ифодаланади. Тўла тўхталиш паузаси жумланинг тугалланганлигини билдирадиган паузадир. У ҳар бир гапнинг охирида келади, масалан: немис тилида: e-r hat æ n 'bu: x gæk aō ft //; ўзбек тилида: Саида бу хотинни қаердадир кўргандек бўлди. (А. Қ.)

3) **Нутқ суръати.** Нутқ суръати нутқ жараёнининг маълум бир вақт давомида тез ёки секин талаффуз этилиши тушунилади. Нутқ моменти деганда сўзлашув услубини (стилини) аниқлашга хизмат қиладиган фонетик ҳодиса тушунилади. Оғзаки нутқ тез, қисқа вақт ичида гапириш билан характерланади, саҳна услуби эса жумлаларни ўз меъёрида, нисбатан секинроқ айтилиши билан характерланади. Бу гапириш усуллари аниқлашга нутқ учун сарфланадиган вақт (темпо) компоненти хизмат қилади, масалан, немис тилида:

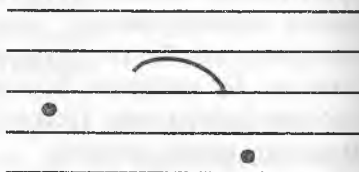
— Guten Tag! — Wie geht's dir? — Auf Wiedersehen!

— Guten Tag! — Sosolala! — Aufwiedersehen!

Ўзбек тилида: Шу ашула Сизга ёқадими? — сўрайди йигит. — Ҳа, Сизга-чи? (О.)

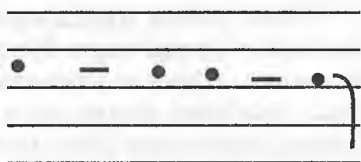
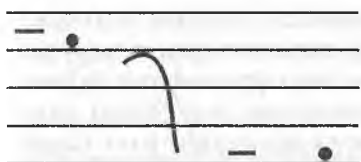
4. **Нутқ ритми.** Нутқ ритми сўзловчи айтаётган хабарни тушунарлироқ бўлишига ёрдам беради ва нутқни тинглаб тушунишни осонлаштиради. Бунда товуш кучи ва оҳанги нутқ ритмига ёрдам беради, нутқ ритмининг шаклланишида ёрдамлашади. Нутқ ритми сўзларнинг, сўз гуруҳлари ва жумлаларнинг стилистик вазифаларини аниқлашга ёрдам беради: кириш сўз ва кириш гаплар асосий гапга қараганда секинроқ, пастроқ овозда айтилади; фонетикада бу тил ҳодисаси нутқ ритми дейилади. Нутқ ритми сўзловчининг хабарини, нутқини янада тушунарлироқ бўлишида ёрдамлашади. Масалан, немис тилида: *Ikrom, du kennst ihn, mein bester Freund. Sobald du fertig bist, Angelika, ruf mich an. Morgen, das hat Anna gesagt, fahren wir ab;* ўзбек тилида: Кундузи бўлса, ўзингиздан ўтар гап йўқ, хунукроқ кўринади. (А. Қ.)

5) **Гап оҳанги.** Гап оҳанги интонациянинг энг муҳим компонентиدير. Шунинг учун ҳам баъзан гап оҳанги (мелодия) деганда интонация (гап оҳанги) тушунилади. Оҳанг (мелодия) гапларни сўзловчининг мақсадига кўра дарак гап, сўроқ гап, буйруқ гап, ундов гапларни бир-биридан фарқлаш учун хизмат қилади. Жумлаларнинг оҳанги (мелодияси) немис тилида уч хил бўлади: а) кўтарилиб тушувчи [] оҳанг (терминал мелодия). Бу оҳанг гапнинг тушувчи интонацияга эга эканлигини ифодалаш учун хизмат қилади ва кўпинча дарак гапларда, сўроқ сўзли сўроқ гапларда, буйруқ гапларда, ундов гапларда учрайди, масалан: немис тилида:

Es ist "kalt. (Aussagesatz)

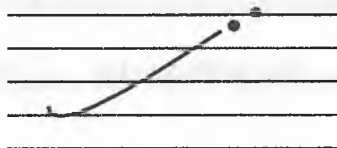
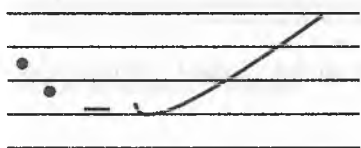
Was "ist das? (Fragesatz mit Fw)

Alle "aufstehen! (Befehls.)

Es lebe der 1. September!

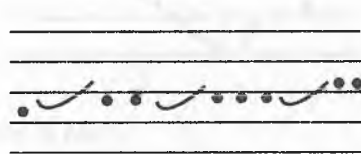
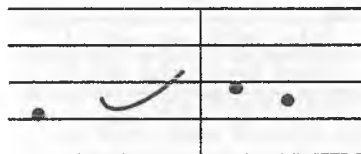
б) Тушиб кўтариловчи (оҳанг) [/] сўроқ сўзсиз сўроқ гапларда бўлиб, оҳангнинг гап охирида кўтарилиши билан характерланади. Бу оҳанг немис тилида интеррогатив мелодия дейилади. Бу оҳанг айниқса немис тилида яққол ажралиб туради, масалан:

Ist es schon spät?

Kommst du?

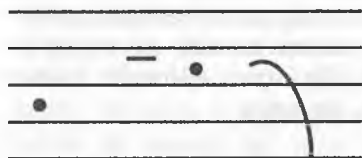
в) Тугалланмаган оҳанг (Прогрединте мелодия) [->]. Бу оҳанг нутқнинг тугалланмаганлигини, ҳали давом этишини ифодалаш учун хизмат қилади ва кўпинча дарак гапларда учрайди. Гапдаги саналаётган уюшиқ бўлақлар (охиргисидан ташқари) тугалланмаган прогредиент, тугалланмаган оҳангда айтилади. Бундан ташқари кўшма гапларнинг биринчи гаплари кўпинча тугалланмаган, давом этувчи оҳангда айтилади, масалан:

Man liest, macht Notizen. Elise besuchte ihre Freundin und...

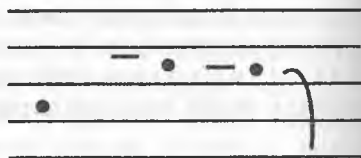
Ўзбек тилида жумла интонацияси юқорида келтирилган оҳанг турларига эга бўлса-да дарсликларда ҳали кўрсатилмаган. Шунинг учун немис тили ўрганаётган ўқувчилар, талабалар немис тили жумлалари эга бўлган ранг-баранг оҳангларни ўзбек тили жумлаларининг ранг-баранг оҳанглари билан мустақил равишда қиёслашлари мумкин, масалан:

немис тилида:

Sie heißt Saodat.

ўзбек тилида:

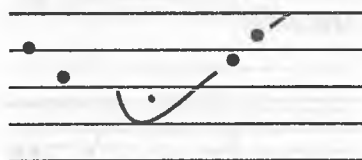
Унинг исми Саодат. (Дарак гап)

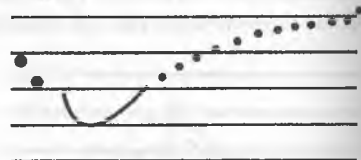
Wie' heißt sie?

Унинг исми нима?
(сўроқ сўзли сўроқ гап)

Geht sie jetzt ins Labor?

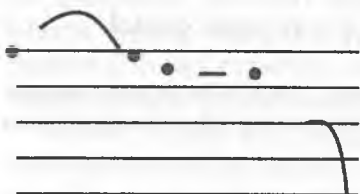
У ҳозир лабораторияга
кетяптими? (сўроқ сўзсиз.
сўроқ гап)

Komm!

Кел! (ундов гап)
(буйруқ гап)

Es lebe unsere Heimat!

Яшасин бизнинг Ватанимиз!

187-машқ. Жумлаларни ифодали ўқинг. Дарак гапларда кўтарилиб тушувчи оҳангга эътибор беринг:

1. Wenn du redest, so muß deine Rede besser als dein Schweigen sein.

2. Von Worten zu Werken ist ein weiter Weg.

3. Wer viel fragt, kriegt viel Antwort.

4. Mein Nest ist das Best.

5. Jedes Dach hat sein Ungemach.

188-машқ. Жумлаларни ифодали ўқинг. Жумлалардаги сўроқ гапларда тушиб кўтарилиувчи оҳангга эътибор беринг:

1. War der Brief lang?

2. Ist dein Stuhl hoch?

3. War das Wasser heiß?

4. War deine Familie auf der Krim?

5. Studiert dein Bruder an einer Hochschule?

6. Studiert er Deutsch?

7. Hast du viel gelesen?

189-машқ. Жумлаларни ифодали ўқинг ва интонациянинг жумла-нинг биринчи қисмида жумла тугалланмаганлигига эътибор беринг:

1. Ich weiß, daß er heute zu mir kommt.
2. Halima sagt, daß sie Deutsch gern hat.
3. Sokir weiß, daß Hakim fleißig ist.
4. Malika liegt im Bett, weil sie krank ist.
5. Ich weiß nicht, was soll es bedeuten.
6. Kommt Zeit, kommt Rat.
7. Als ich nach Hause kam, war es schon dunkel.

190-машқ. Ҳикояни ифодали ўқинг. Турли гаплардаги интонация-нинг ранг-баранглигига эътибор беринг, матнни ўзбек тилига таржима қилинг.

SIE HABEN SICH SEHR VERÄNDERT!

Ein Mann eilte auf anderen zu, begrüßte ihn freundschaftlich und sagte: "Sie haben sich aber verändert! Sie sind viel größer und dicker geworden, und ihre Haare sind auch schon grau, Herr Müller!" Zornig erwiderte der andere: "Was fällt Ihnen ein? Ich heiße gar nicht Müller!"

"Was? fragte der Mann erstaunt, "Müller heißen Sie auch nicht mehr?"

Транскрипция ва унинг белгилари

Транскрипция тил ва унинг шеваларига оид сўзларни ёки чет тилига оид сўзларни талаффузига кўра товушларни ифодаловчи белгилар орқали ёзишни англатади. Транскрипция нутқ товушларини аниқ ифодалаш учун ишлатиладиган фонетик ёзувдир¹.

Транскрипциянинг принциплари, ўзига хос хусусиятлари орфографиянинг (фонетик, морфологик, тарихий анъанавий каби) ўзига хос принципларидан фарқ қила-

¹ А. Содиқов, А. Абдуазизов, М. Ирискулов. Тилшуносликка кириш. Тошкент, 1981, 62-бет.

ди. Транскрипцияда сўзлар қандай эшитилса, шундай ёзиб олинади. Транскрипцияда бир товуш доим бир белги билан ифодаланади.

Транскрипция белгилари лотин, славян, турк, араб ва бошқа тилларнинг унли ва ундош товушлари асосида тузилган бўлади. Натижада фонетик алфавит келиб чиқади. Бу фонетик алфавит билан бир қаторда ҳар бири тилнинг фонетик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қўшимча диакретик (тиниш) белгилари ҳам қабул қилинган бўлади. Немис тили нутқ товушларини ёзишда лотин алфавити асосида тузилган халқаро фонетик транскрипция белгиларидан фойдаланилади.

Немис тилида нутқ товушлари транскрипцияда қуйидаги фонетик ёзув орқали ифодаланади: а) Унли товушлар: [i:], [ɪ], [y:], [ʏ], [e:], [ø:], [ɛ], [a], [ə], [u:], [ʊ], [o:], [ɔ], [a:], [æ], [ɑ], [ɔ̃], [ã], [ẽ], [õ], [œ].

чўзиқ унлилар	ярим чўзиқ унлилар	қисқа унлилар	дифтонглар	бўгин ташкил этмайдиган унлилар	бурун унлилари
i: y:	í. ú.	ɪ y	æ	ɪ	ā:
e: ø:	é. ø.	ε œ	ao	u	ē:
ε: a:	ε. а.	а ɔ	ɔ̃	o	ō:
u: o:	u. o.	u			œ:

б) Ундошлар: [p], [b], [t], [d], [k], [g], [f], [y], [s], [ʃ], [z], [ç], [j], [x], [h], [pf], [ts], [tʃ], [m], [n], [ŋ], [l], [r], [R], [v], шу жумладан аффрикатлар: [pf], [ts], [tʃ].

в) Немисча нутқни транскрипция (фонетик ёзув) да ифодалаш учун қуйидаги тиниш белгилар қўлланади:

Белгиларнинг номи	Орфографик белги	Транскрипцион белги	Изоҳ белгиси
Чузиқлик белгиси		[:]	
Ярим чузиқлик белгиси		[·]	
Асосий (бош) урғу		[']	
Иккинчи даражали урғу		[.]	
Бурун товуши белгиси		[~]	
Бўгин ташкил қилмаслик б.		[^]	
Кпаклаут		[²]	
Ярим жаранглилик		[*]	
Нуқта	.	[//]	
Вергул	,	[/]	
Ундов белгиси	!	[i]	
Сўроқ белгиси	?	[i- j]	
Нуқтали вергул	;	[&]	
Қўштирноқ	" "	[[]]	
Қавслар	()	[[]]	
Кўп нуқта	...	[//]	
Икки нуқта	:	[//]	
Тире	—	[/]	
Терминал мелодия		[↘]	
Интеррогатив мелодия белгиси		[↗]	
Прогридент мелодия		[→]	
Синтагматик урғу белгиси		["]	
Логик/мантик/урғу/си		[" "]	
Синтагматик пауза		[§]	
Аспирация белгиси		[h]	
Аккомодация белгиси		[o]	

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абдурахмонов Ф. А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. I. Фонетика, лексикология, морфология. Т., 1966.
2. Авазбоев Н. Ҳозирги немис тили назарий фонетикаси. Т. "Университет".
3. Бернштейн С. И. Основные положения фонологии. "Вопросы языкознания". 1962.
4. Баскаков Н. А. ва бошқ. Умумий тилшунослик. Т., 1979.
5. Бондаревский Б. Л. ва бошқ. Немис тили дарслиги. Т., 1978.
6. Бондарко Л. В. Звуковой строй современного русского языка. М., 1977.
7. Вейсалов Ф. Я. Фонетика немецкого языка. Баку, 1980.
8. Зиндер Л. Р. Общая фонетика. М., 1979.
9. Кравченко М. Г. и др. Ударение и интонация в немецком языке. Л., 1973.
10. Колшанский Г. В. Паралингвистика. М., 1974.
11. Мусина З. Немисча талаффуз. Т., 1966.
12. Махмудов А. Гласные узбекского языка. Т., 1968.
13. Махмудов А. Словесное ударение в узбекском языке. Т., 1960.
14. Мирзаев М. ва бошқ. Ўзбек тили. Т., 1970.
15. Норк О. А. и др. Фонетика современного немецкого языка. М., 1976.
16. Решетов В. В. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Фонетика, лексикология, морфология. Т., 1965.
17. Содиқов А. ва бошқ. Тилшуносликка кириш. Т., 1981.
18. Beyer Horst und Annelies. Sprichwörterlexikon. М., 1989.
19. Hirschfeld u.a. Lehrmaterial für Phonetik. L. 1983.
20. Rudolf R. Allgemeine Methoden des Phonetikunterrichts für Ausländer. L. 1975.
21. Saidow S. Deutsche Grammatik in Mustern. Т. 1990.
22. Stotzer U. Deutsche Phonetik. Satzakkzentierung und Intonation. Leipzig, 1975.
23. Kollektiv. Großes Wörterbuch der deutschen Aussprache. Leipzig, 1982.

МУНДАРИЖА

Кириш	5
-------------	---

I боб

Фонетиканинг мавзуси ва унинг вазифалари

Фонетика фанининг аҳамияти	9
Нутқ товушларининг хусусиятлари	11
Акустика ҳақида маълумот	12
Нутқ органлари	15
Товушлар ва ҳарфлар	18
Нутқ товушларининг турлари	26

II боб

Немис ва ўзбек тиллари унлиларининг умумий таърифи

Немис тили унлилари ва уларнинг таснифи	29
[a:], [a] унлилари	35
[u:] ва [ʊ] унлилари	38
[i:] ва [ɪ] унлилари	40
[o:] ва [ɔ] унлилари	43
[e:] ва [ɛ] унлилари	45
[ɐ:] унлиси	48
[ə] унлиси	49
[y:] ва [ʏ] унлилари	51
[ø:] ва [œ] унлилари	54
[aɐ] ва [ao], [ɔɐ] дифтонглари	57
Бўгин ташкил қилмайдиган [ɪ], [ʊ] унлилари	59
[ä:], [ē:], [ɜ], [œ:] унли товушлари	60

III боб

Ундошларнинг умумий таърифи

Немис тили ундошлари ва уларнинг таснифи	62
Немис тили ундошларини ўзбек тили ундошларидан фарқлайдиган асосий хусусиятлар	66
[p] ва [b] ундошлари	69
[t] ва [d] ундошлари	72
[k] ва [g] ундошлари	74
[f] ва [v] ундошлари	77
[s] ва [z] ундошлари	80
[ʃ] ва [ʒ] ундошлари	84
[ç] (ich — Laut) ва [j] ундошлари	87
[x] (ach — Laut) ундоши	89
[h] (Hauchlaut) ундоши	91
[r] ва [R] ундошлари	94
Аффрикатлар (қоришиқ ундошлар)	98
[L] ундоши	102
[m] ундоши	104
[n] ундоши	106
[ŋ] ундоши	108

IV боб

Нутқнинг фонетик бўлиниши

Бўғин ва унинг турлари	113
Немис ва ўзбек тилларида бўғин ажратиш	114

V боб

Товушларнинг нутқ жараёнида ўзгариши

1. Кнаклаут	118
2. Унлиларнинг кучли ва кучсиз қайтиш билан талаффуз этилиши	119
3. Унлиларнинг сифат ва миқдор жиҳатдан ўзгариши	120
4. Унлилар ўзгаришининг фонетик қонуниятлари	122
5. Ундошлар ўзгаришининг фонетик қонуниятлари	125

6. Ассимиляция	127
7. Ярим жарангсизланиш	129
8. Жарангсиз ундошларнинг жарангли ундошлар билан алмашинуви	130
9. Аккомодация	130
10. Аспирация	132
11. Геминация	134
12. Унлилашув	136

VI боб

Немис тилида урғу ва унинг сўздаги ўрни

Ўзбек тилида урғу ва унинг сўздаги ўрни	141
Немис тилида сўз урғусининг кўчиши	144
Қўшма сўзларда урғу	146
Атоқли отларда ва қисқартма отларда урғу	150
Синтагма ва синтагматик урғу	153
Жумла (фраза) урғуси (логик урғу)	158

VII боб

Интонация

Интонациянинг таркибий қисмлари	164
Интонациянинг компонентлари	168
Транскрипция ва унинг белгилари	174
Фойдаланилган адабиётлар	177

**Туробиддин Нурматов, Баҳодир Хусанхўжаев,
Туркман Очилов, Эгамберди Жўраев**

НЕМИС ТИЛИ ФОНЕТИКАСИ

Тошкент “Ўзбекистон” 2002

**Муҳаррир Ф. Юсупова
Бадий муҳаррир Ж. Гурова
Тех. муҳаррир Т. Харитонова
Мусахҳиҳ М. Юлдошева
Компьютерда тайёрловчи Е. Гильмутдинова**

ИБ № 6944

Теришга берилди 31.01.2002. Босишга рухсат этилди 25.04.2002.
Бичими 84×108^{1/32}. “Тип. Таймс” гарнитуроюда. Офсет босма усулида
босилди. Шартли бос. т. 9,66. Нашр т. 9,3. 3000 нусхада чоп этилди.
Буюртма № 66. Баҳоси шартнома асосида.

“Ўзбекистон” нашриёти. 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30 уй.
Нашр № 142-2001.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент
китоб-журнал фабрикасида босилди. 700194, Тошкент, Юнусобод
даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй.

Немис тили фонетикаси: Олий ўқув юртларининг
Н 44 талабалари учун ўқув қўлланма / Муаллифлар:
Т.А.Нурматов, Б.М.Хусанхўжаев, Э.Х.Жўраев ва
бошқ. — Т.: “Ўзбекистон”, 2002. — 180 б.

1. Нурматов Т.А. ва бошқ.
ISBN 5-640-02772-8

ББК 81.2Нем-1я73

№ 671-2001
Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Республикасининг
Давлат кутубхонаси

Н 4602020103-6 2002
М 351 (04) 2002

